

На основі опублікованих матеріалів та архівних джерел висвітлюються актуальні питання історії України, всесвітньої історії, етнології та історіографії.

Для науковців, викладачів, аспірантів і студентів.

На основе опубликованных материалов и архивных источников освещаются актуальные вопросы истории Украины, всемирной истории, этнологии и историографии.

Для научных работников, преподавателей, аспирантов и студентов.

On the basis of publications and archives a number of principal issues of the history of Ukraine, world history, ethnical studies and historiography are examined.

For scientists, professors, graduate students and students.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР	В.Ф. Колесник, д-р іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	Т.В. Алент'єва, д-р іст. наук, проф. (Російська Федерація); Б.М. Гончар, д-р іст. наук, проф.; Г.Д. Казьмирчук, д-р іст. наук, проф.; В.П. Капелюшний, д-р іст. наук, проф.; О.Ю. Комаренко, канд. іст. наук, доц. (відповідальний секретар); А.П. Коцур, д-р іст. наук, проф.; В.М. Литвин, академік НАН України, д-р іст. наук, проф.; В.М. Мордвінцев, д-р іст. наук, проф.; А.Г. Слюсаренко, академік АПН України, д-р іст. наук, проф.; В.В. Ставнюк, д-р іст. наук, проф.; Т.Г. Таїрова-Яковлева, д-р іст. наук, проф. (Російська Федерація); Р.В. Терпиловський, д-р іст. наук, проф.; С. Чанг, д-р філософії, проф. (США); М.Г. Щербак, д-р іст. наук, проф.; В.Т. Юнгблуд, д-р іст. наук, проф. (Російська Федерація); В.І. Яровий, д-р іст. наук, проф.
Адреса редколегії	01033, Київ-33, вул. Володимирська, 60, історичний факультет ☎ (38044) 234 10 57
Затверджено	Вченою радою історичного факультету 26.06.14 (протокол № 11)
Атестовано	Вищою атестаційною комісією України. Постанова Президії ВАК України № 1-05/8 від 22.12.10
Зареєстровано	Міністерством юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію № 17218-5988 Р від 10.11.10
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет". Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	01601, Київ-601, 6-р Т.Шевченка, 14, кімн. 43 ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; факс 239 31 28

ЗМІСТ

Бака В. Джерельна база та історіографія досліджень процесу розпаду Чехословацької федерації	5
Бурда В. Формування місцевих органів влади в УСРР(1919-1922 рр.): законодавчий аспект	8
Гвоздков С. Питання безпеки на пострадянському просторі в американсько-російських відносинах (2001-2008 рр.)	11
Годлевський М. "М'яка сила" як засіб зовнішньої політики США за адміністрації Барака Обама	14
Даниленко Р. Репресивна діяльність більшовиків в Україні в 1920 р.	17
Золотарьова Я. Правозахисні ініціативи адміністрації Дж. Картера у розвитку американсько-радянських відносин 1977 – 1981 рр.	21
Кириленко О. Пізнє Трипілля Середнього Подніпров'я в контексті інокультурних впливів.	23
Козирська А. Релігійний фактор в президентських виборчих кампаніях в Україні у 90-і рр. XX століття	27
Козлітін В. Республіка Сербія на шляху до Європейського Союзу в 2006 – 2009 рр.	32
Малацай І. Політично-економічна криза в Угорщині на початку 1950-х років	39
Машевський О., Садикова В. Британсько-радянське співробітництво в торговельно-економічній галузі в другій половині 1980-х рр.	44
Охріменко О. Будинок як життєвий універсум англійських міщан XI-XIII ст.	47
Парахіна М. Українська нація в загальноєвропейському контексті: українське питання в міжнародних відносинах кінця XVIII – початку XX ст.	50
Пилипчук Я. Тотеми у кипчаків	53
Приймак В. Соціальна політика Німеччини щодо східних федеральних земель в перші роки об'єднання	56
Рудь М. О.П. Крижанівський (1944-2010) та його внесок в історичну науку	59
Шкабко С. Економічна політика Леоніда Кучми (1994-1999 рр.): спроби реформ	61
Шульга Я. Повсякдення прочан у Києві у XVIII ст.: практики та девіації	64

СОДЕРЖАНИЕ

Бака В. Историография и источниковая база исследований процесса распада Чехословацкой федерации	5
Бурда В. Формирование местных органов власти в УССР (1919-1922 гг.): законодательный аспект	8
Гвоздков С. Вопросы безопасности на постсоветском пространстве в американо-российских отношениях (2001-2008 гг.)	11
Годлевский М. "Мягкая сила" как средство внешней политики США при администрации Барака Обамы	14
Даниленко Р. Репрессивная деятельность большевиков в Украине в 1920 г.	17
Золотарева Я. Правозащитные инициативы администрации Дж. Картера в развитии американо-советских отношений 1977 – 1981 гг.	21
Кириленко А. Позднее Триполье Среднего Поднепровья в контексте инокультурных влияний.	23
Козырская А. Религиозный фактор в президентских избирательных кампаниях в Украине в 90-е гг. XX века	27
Козлитин В. Республика Сербия на пути к Европейскому Союзу в 2006 – 2009 гг.	32
Малацай И. Политико-экономический кризис в Венгрии в начале 1950-х годов	39
Машевский О., Садыкова В. Британо-советское сотрудничество в торгово-экономической сфере во второй половине 1980-х гг.	44
Охрименко А. Дом, как жизненный универсум английского мещанства XI-XIII вв.	47
Парахина М. Украинская нация в общеевропейском контексте: Украинский вопрос в международных отношениях конца XVIII – начала XX в.	50
Пилипчук Я. Тотемы кыпчаков	53
Приймак В. Социальная политика Германии в отношении восточных земель в первые годы объединения	56
Рудь Н. О. П. Крижановский (1944-2010) и его вклад в историческую науку	59
Шкабко С. Экономическая политика Леонида Кучмы (1994-1999 гг.): попытки реформ	61
Шульга Я. Повседневность паломников в Киеве в XVIII в.: практики и девиации	64

CONTENTS

Baka V. Historiography and sources base of scientific works of Czechoslovakia's dissolution	5
Burda V. The formation of local authorities in the Ukranian SSR (1919-1922): the legislative aspect	8
Gvozdkov S. Security issues in post-Soviet area in US-Russian relations (2001-2008).....	11
Godlevskiy M. "Soft power" as means of American foreign policy under the Obama administration	14
Danylenko R. The repressive activity of the Bolsheviks in Ukraine in 1920	17
Zolotarova Y. Carter's Human Rights Initiatives in the Development of US-Soviet Relations 1977 – 1981	21
Kirilenko A. Late Trypillya of Middle Dnieper in the context of other cultures influences	23
Kozyrska A. Religious factor in the presidential election campaigns in Ukraine in the 90s of the 20th century	27
Kozliti V. Republic of Serbia to the European Union (2006 – 2009)	32
Malatsay I. The political and economic crisis in Hungary in the early 1950s	39
Mashevsky O., Sadykova V. British-soviet cooperation in trade and economic sphere in the second part of 1980.....	44
Okhrimneko A. House as a living universe of the English townspeople of the 11-13th centuries.	47
Parackhina M. Ukrainian Nation in a European Context: the Ukrainian Issue in International Relations of the Late 18th – the Early 20th Century	50
Pylypchuk Y. Totems of qipchaqs	53
Pryymak V. Social policy of Germany towards Eastern lands during the early years of unification	56
Rud N. O. Kryzhanivskyi (1944-2010) and his contribution to the history	59
Shkabko S. The economic policy of Leonid Kuchma (1994-1999): the reform efforts	61
Shulga Y. The daily life of pilgrims in Kyiv in the 18th century: practices and deviations	64

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ПРОЦЕСУ РОЗПАДУ ЧЕХОСЛОВАЦЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ

У статті аналізуються основні групи історичних джерел та наукових праць, які стосуються розпаду Чехословаччини, розкрито їх особливості та значення.

Ключові слова: Чехословаччина, федерація, історіографія, джерела, опубліковані документи, збірники документів.

Розпад Чехословацької держави на початку 90-х рр. XX ст. остаточно змінив обличчя не лише регіону Центральної Європи, але й усієї європейської цивілізації. Європа йшла шляхом створення національних держав. Такі безумовно важливі процеси не могли пройти повз увагу науковців різних дисциплін гуманітарного спектру. Історики також не залишилися осторонь у дослідженні цього важливого, з точки зору історичного розвитку, процесу.

На сьогоднішній день дослідженню проблеми розпаду ЧСФР та виникненню двох самостійних республік присвячена невелика частина наукових праць. Перед історичною наукою постає потреба у висвітленні того спектру видань, які дають змогу прослідкувати усі основні причини та наслідки поділу Чехословацької федеративної держави. Завданням цієї статті є висвітлення найголовніших праць у сфері історичної науки різних країн, що висвітлюють історію розпаду ЧСФР. Також, у статті наведений аналіз джерельної бази, на яку опираються науковці при вивченні даної проблеми.

У порівнянні з подіями "оксамитової революції" 1989 р., питанню розпаду Чехословаччини присвячено менше уваги. Це стосується не лише зарубіжних дослідників, але й значної частини безпосередньо чеських істориків. Таку ситуацію можна пояснити тим, що події 1989 р. стали рубіжною віхою не лише для Чехословацької держави, але й складовою незворотних процесів зміни політичного обличчя Центральної та Південно-Східної Європи загалом. Безсумнівно більша увага присвячена аналогічним процесам, що відбувалися на території СФРЮ та Радянського Союзу. Переростання розпаду цих багатонаціональних держав у криваві громадянські війни, які у випадку Югославії тривали десятиліття, також допомогли зберегти зацікавленість серед наукових кіл. Дещо більший акцент подіям "оксамитового розлучення" зроблено у працях словацьких авторів, для яких процес розпаду федерації був невід'ємною складовою утворення незалежної словацької держави.

Дослідники, аналізуючи процеси розпаду ЧСФР, спираються на документи, які можна поділити за двома основними напрямками: по-перше – це матеріали чехословацьких політичних зустрічей, які відбувалися протягом 1990-1992 рр. на рівні президентів Чеської та Словацької народних рад (республіканських парламентів) та на рівні чеського та словацького урядів; по-друге – матеріали зустрічей політичних партій та рухів обох республік. Головна проблема тут полягає у тому, що на більшості цих зустрічей не велися стенограми чи навіть протоколи засідань, а тому неможливо точно встановити перебіг цих переговорів. Його можна реконструювати спираючись на матеріали ЗМІ тих чи інших партій та рухів, а також за допомогою аналізу перебігу засідань федерального парламенту Чехословаччини – Федеральних зборів та засідань Чеської та Словацької національних рад. Матеріали, які пов'язані з діяльністю законодавчих органів колишньої держави є у відкритому доступі у мережі Інтернет на веб-сайтах Палати депутатів Парламенту Чехії та Народної ради Словаччини [18,19]. Це

спільний чехо-словацький електронний проект під назвою "Чехо-словацька електронна парламентська бібліотека", де містяться матеріали роботи усіх законодавчих органів на території сучасної Чехії та Словаччини, починаючи з часів Середньовіччя і до сьогодення. Він дає змогу оцінити як проекти законів, що обговорювали у парламентах, так і хід самих засідань. Щодо матеріалів діяльності урядових органів, то в цьому випадку знову маємо справу з досить суттєвою справою: письмові матеріали зникли у грудні 1992 р. при поділі майна федерації, проте остаточно невідомо за яких умов та причин. Також щодо поділу ЧСФР інформацію можна дістати з архівів різноманітних неурядових установ, таких наприклад як профспілки та Академія наук [16, с.16].

Коли мова йде про опубліковані джерела, то і в цьому випадку зберігаються усі ті проблеми, про які вказано вище. У центрі уваги, як правило, події "оксамитової революції", а тому підбір документів після 1989 р. подається у тісному взаємозв'язку з подіями листопада-грудня 1989 р., або ж у контексті перших кроків будівництва незалежних чеської та словацької держав. Таким чином побудоване чеське видання за редакцією З. Веселого "Історія чеської держави у документах" [23]. Дещо інший акцент робить видання словацьких істориків за редакцією Й. Жатуляка та В. Главової "Листопадава революція та чесько-словацьке розлучення", що є 14 томом масштабного видання "Джерела з історії Словаччини та словаків" [27]. Так, лише 8 документів книги з 74 присвячені подіям революції, інші ж 66 мають відношення до тих процесів, що зумовили розділ Чехословацької федерації. Щоправда, і це видання має свою тенденційність: акцент робиться на боротьбі словаків за створення власної держави.

Мемуарна література дає можливість поглянути на проблему розпаду федерації з точки зору безпосередніх учасників цього процесу, проте потребує при використанні надзвичайно обережного та критичного підходу. У першу чергу важливими для дослідника є документи пов'язані з роботою на посаді Президента ЧСФР В. Гавела, частина з яких є опублікованими [13]. У тому числі вони є у доступі в мережі Інтернет [22]. Мемуари М. Земана [26], Й. Дінтстбіра [12], П. Піггарта [15], Р. Шустера [17] розкривають перебіг подій 1990-1992 рр. з точки зору безпосередніх їх учасників. Також важливим джерелом є періодичні видання. Якщо в комуністичні часи головною офіційною газетою Чехословаччини була "Руде право", то протягом 1990 р. відроджується та створюється низка видань, різноманітних за своїми суспільно-політичними поглядами ("Лідові новини", "Літерарні новини", "Словенский денник") [21]. Зазвичай, ці ЗМІ були пов'язані з тими чи іншими партіями та рухами, були їх офіційними виданнями. Це допомагає встановити основні погляди на різноманітний спектр проблем суспільно-політичного життя головних політичних партій та рухів Чехословаччини.

Історіографія проблеми розділу Чехословаччини має свої певні особливості: зазвичай автори досліджень ставлять перед собою за мету висвітлення усього історич-

ного розвитку чехословацьких земель від революційних подій 17 листопада 1989 р. і до 1 січня 1993 р., або ж зосереджують увагу виключно на певній вузькій проблемі в рамках "оксамитового розлучення". Найбільш ретельною та докладною книгою, автор якої ставить перед собою за мету висвітлення безпосередніх причин та наслідків розпаду ЧСФР, є робота Я. Рихліка "Розділення Чехословаччини (1989-1992)", друге доповнене видання якої побачило світ у 2012 р. [16]. Професор Я. Рихлік – чеський історик, дослідник історії балканських народів, історії чехо-словацьких взаємовідносин, протягом 1991-1992 рр. він був неофіційним радником П. Пітгарта, частина джерельної бази видання є його особистими матеріалами, які збереглися з тих років. У книзі Я. Рихліка докладно описуються, на основі широкого кола залучених історичних джерел, події, які відбувалися всередині Чехословацької держави та які призвели до її швидкого зникнення. Основними причинами такого процесу автор вважає незадоволення словаків конституційною системою Чехословаччини, власні амбіції лідерів чеських та словацьких парламентських партій. Водночас, поза увагою дослідника залишаються питання посткомуністичної трансформації федеративної держави, економічних та соціальних перетворень у ній.

Один з розділів своєї книги "Великий переворот чи можливо Оксамитова революція?" автор Я. Мехирж присвятив розпаду Чехословаччини [14]. Аналізуючи історичні факти 1990-1992 рр. та доповнюючи їх власними поглядами на чехо-словацькі відносини, які розпочалися ще з 1918 р., автор бачить причини розпаду у невиконанні словацьких вимог щодо упорядкування конституційних відносин двох етносів, невиконання вимог Пітсбурзької угоди та Кошицької урядової програми.

Публіцистична праця словацького журналіста К. Вольфа "Удруге і востаннє або мирний розділ Чехословаччини" [25] базується на свідченнях наближених до колишнього словацького прем'єра В. Мечіяра осіб, його асистентів. Загалом, автор намагається представити В. Мечіяра як активного борця за незалежність Словаччини, який, нібито, від початку політичної кар'єри відразу поставив собі за ціль вивести Словаччину зі складу ЧСФР, що йде у розріз з об'єктивними фактами. Таке ставлення можна пояснити некритичним підходом К. Вольфа до тих свідчень, з якими йому довелося працювати.

Цінним історіографічним джерелом є збірник статей за редакцією К. Водічки "Розділ Чехословаччини. Десять років по тому" [24]. Головну відповідальність за розпад Чехословаччини автор покладає на діячів "Руху за демократичну Словаччину" на чолі з В. Мечіяром, аргументуючи це тим, що останній на переговорах влітку 1992 р. вимагав нереальні на той момент вимоги, до того ж в ультимативній формі.

Не менш цікавим для дослідників є збірник з назвою "Непримиримі протиріччя? Причини роз'єднання Чехословаччини" за редакцією М. Крауса та Е. Стангерової. Аналізуючи причини розпаду, автори сходяться на думці, що до цього призвели механізми "заборони більшості" (чес. "zákaz majorizace"), що діяв у федеральному парламенті, негативні наслідки трансформації економіки на словацьких теренах, думка словаків, що чехи ігнорують багато їх вимог. М. Краус та Е. Стангерова порівнюють події у Чехословаччині з аналогічними подіями у Югославії та СРСР і вважають, що ЧСФР відрізнялася від цих країн тим, що проводила вибори не лише на рівні республік, але й на федеральному рівні, що призвело до "живучості" федеральних інституцій, наявності керівного центру, що міг керувати та контролювати процес розділення.

Серед англomовних видань можна виділити роботу американця чеського походження Е. Стейна, яка також має і чеський переклад [20]. В центрі уваги автора – конституційні аспекти чехо-словацької суперечки, проблеми зміни федерального та прийняття республіканських Основних законів. Дослідник сам на початку дев'яностих років ХХ ст. був членом міжнародної групи юристів, які були радниками й консультантами чеського уряду щодо змін конституційного законодавства Чехословаччини.

Щодо російських досліджень проблематики, безумовно, найбільшу кількість праць Чехословаччині присвятила Е. Задорожнюк, співробітниця Інституту славистики РАН. Ще в 1994 р. у збірнику "Осередки тривоги у Східній Європі" була вміщена її спільна з Г. Харцієвою стаття "Алгоритм розпаду" [1]. У ній, аналізуючи історію спільного розвитку чехів та словаків, автори приходять до висновку, що взаємовідносини цих двох європейських народів протягом ХХ ст. базувалися на двох амбівалентних тенденціях: прагненні до зближення та бажанні остаточно розійтися, які ставали на порядку денному в залежності від тих чи інших історичних умов, зазвичай пов'язаних із зовнішньою агресією. Руйнація федерації протягом 1990-1992 рр. відбулася ще й тому, що до цих тенденцій додалися наслідки економічних перетворень, які не були сприйняті словацькою стороною. У 2005 р., у тому числі і за редакцією Е. Задорожнюк, побачила світ 2-ох томна праця "Чехія та Словаччина у ХХ ст." [9], яка складалася з розділів, що були присвячені окремим вагомим моментам чехословацької історії. Щоправда, після подій "оксамитової революції" відразу йде розділ про незалежні держави Чехію та Словаччину. Цю прогалину було закрито наступного року, коли було випущено наукову працю "Влада – суспільство – реформи: Центральна та Південно-Східна Європа", п'ятий розділ якої має назву "Чому не вистояла у 90-і рр. ХХ ст. єдина Чехословацька держава?" [2]. У цьому розділі основними причинами розпаду державного утворення називаються відсутність адекватної моделі державно-правового ладу Чехословаччини, постійне ігнорування національного питання чеською стороною. Підхід до розгляду матеріалу наближує цю працю до роботи Я. Рихліка, зокрема повністю відсутній аналіз економічних факторів, більшість уваги концентрується на історії чехо-словацьких міжнаціональних відносин.

Серед україномовних праць, на жаль, відсутня робота, яка була б повністю присвячена історії Чехії, хоча такі видання є щодо історії Словаччини [4, 10]. Окремі аспекти розпаду ЧСФР описані у підручнику В. Ярового [11, с. 620-626] та навчальному посібнику за редакцією Л. Зашкільняка [3, с. 604-606]. Ужгородський науковець В. Лемак у 2002 р. видав монографію "Державно-правова реформа в Чехословаччині в умовах постсоціалістичної модернізації й поділу федерації" [5], де проводиться детальний аналіз змін правової системи Чехословаччини після "оксамитової революції" у сфері конституційного, цивільного, кримінального та фінансового права. Ця книга хоч і присвячена більше історії держави та права Чехословаччини, але вона дає цінний матеріал щодо діяльності законодавчих органів ЧСФР у ході "оксамитового розлучення".

Інший закарпатський дослідник В. Приходько частково висвітлює проблему впливу "оксамитової революції" на формування внутрішнього життя Чехословацької федерації у своїй монографії, яка побачила світ у 1999 р. [6]. У цій праці він розглядає питання впливу революційних подій на подальший розвиток держави. Більш детально процес розпаду ЧСФР Приходько висвітлює через 4 роки у своїй статті "Основні причини розпаду

Чехо-Словаччини" [7], де акцентується увага на причинах швидкого та мирного розпаду федеральної держави. Через рік ним же у іншій статті [8] оцінюється "оксамитове розлучення" з позиції перебігу тих посткомуністичних перетворень, які відбувалися у регіоні Центральної Європи в 90-х рр. ХХ ст.

Отже, джерельною базою розпаду Чехословацької федерації є документи та матеріали законодавчих органів Чехії та Словаччини, виступи основних політичних персон, статті та замітки у провідних ЗМІ. Доповнюють цю інформацію мемуарна література чеських та словацьких політиків і економістів, які були на чолі державних перетворень у 1989-1992 рр. Основною проблемою для використання джерел цього періоду є те, що більшість важливих та рубіжних для державного розвитку Чехословаччини процесів вирішувалося за зачиненими дверима, без ведення стенограм засідань. Це, певною мірою, ускладнює реконструкцію тих чи інших історичних процесів. Проблемі "оксамитового розлучення" присвячено значно менша увага в історіографії, ніж подіям "оксамитової революції" 1989 р. Така ситуація характерна не лише для іноземної, у першу чергу англомовної історіографії, для якої і так перпоною стоїть мовний бар'єр, але й для безпосередньо самих чеських та словацьких науковців. Для чехів розпад федерації є певною мірою негативною подією новітньої історії, оскільки Чехословацька держава сприймається чехами як безумовно рідне, "своє" державне утворення, прямо пов'язане з розвитком чеської державності. Словаки ж сприймають події 1990-1992 рр. як перші кроки до створення самостійної Словаччини. Розпад ЧСФР розглядається в історичних дослідженнях у нерозривному комплексі з подіями, які або передували цьому процесу (події листопада-грудня 1989 р.), або ж були прологом до історії незалежних держав. Водночас в останні роки збільшилась кількість видань та статей, які повністю присвячені розгляду причин та наслідків розпаду Чехословаччини. Українськими дослідниками також розглядається це питання, щоправда, єдина всеохоплююча робота, яка б ретельно розглянула увесь причинно-наслідковий зв'язок цих безумовно важливих подій в центральноєвропейському регіоні – справа майбутнього.

Список використаних джерел

1. Задорожнюк Э., Харчиева Г. Алгоритм распада // Очаги тревоги в Восточной Европе: (драма национальных противоречий). – М., 1994. – С. 137-161.
2. Задорожнюк Э. Почему распалось в 1990-е гг. единое чехословацкое государство? // Власть – общество – реформы: Центральная и Юго-Восточная Европа, вторая половина XX века. – М., 2006.

В. Бака, асп.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВАЯ БАЗА ИССЛЕДОВАНИЙ ПРОЦЕССА РАСПАДА ЧЕХОСЛОВАЦКОЙ ФЕДЕРАЦИИ

В статье анализируются основные группы исторических источников и научных работ, которые касаются событий распада Чехословакии, раскрыто их особенности и значение.

Ключевые слова: Чехословакия, федерация, историография, источники, опубликованные документы, сборники документов.

V. Baka, Graduate Stud.

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

HISTORIOGRAPHY AND SOURCES BASE OF SCIENTIFIC WORKS OF CZECHOSLOVAKIA'S DISSOLUTION

The article analyzes the main groups of historical sources and research works relating to the dissolution of Czechoslovakia, have been disclosed their features and value.

Key words: Czechoslovakia, federation, historiography, sources, published documents, collections of documents.

3. Історія Центрально-Східної Європи. Посібник для студентів історичних і гуманітарних факультетів університетів / За ред. Л. Зашкільняка. – Л.: Львівський національний університет ім. Івана Франка, 2001. – 660 с.

4. Кріль М. Історія Словаччини. – Л.: Львівський національний університет ім. Івана Франка, 2006. – 264 с.

5. Лемак В. Державно-правова реформа в Чехословаччині в умовах постсоціалістичної модернізації й поділу федерації. – Ужгород: Ліра, 2002. – 248 с.

6. Приходько В. "Ніжна революція" в Чехословаччині та формування нової внутрішньої і зовнішньої політики країни. – Ужгород, 1999. – 94 с.

7. Приходько В. Основні причини розпаду Чесько-Словацької федерації // CARPATICA – КАРПАТИКА. Випуск 24. Політологічні студії: історія, теорія, практика. – Ужгород, 2003. – С. 158-167.

8. Приходько В. Розпад Чесько-Словацької федерації в контексті постсоціалістичної трансформації // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Історія. – Ужгород, 2004. – №11. – С. 204-211.

9. Чехия и Словакия в XX веке: Очерки истории: В 2 кн./ Отв. ред. В.В.Марына. – М., 2005. – Кн.2. – 558 с.

10. Юсип-Якимович Ю. Історія Словаччини. – Ужгород: Гражда, 2009. – 229 с.

11. Яровий В. Новітня історія Центральноєвропейських і Балканських країн. XX століття. – К.: Генеза, 2005. – 816 с.

12. Dienstbier J. Od snění k realitě. Vzpomínky z let 1989 – 1999. – Praha: Nakladatelství Lidové noviny (NLN), 1999.

13. Havel, V. Vážení občané. Projevy červenec 1990 – červenec 1992. – Praha: Lidové noviny, 1992.

14. Měchýř J. Velký převrat či snad revoluce sametová? – Praha: Progetto, 1999. – s. 304-332.

15. Pithart P. Po devětaosmdesátém: kdo jsme? – Brno: Kaligram-Doplněk, 1998. – s. 101-194.

16. Rychlík J. Rozdělení Československa (1989-1992). – Praha: Vyšehrad, 2012. – 432 s.

17. Schuster R. Ultimátum. – Praha: Forex-Svoboda, 1997.

18. Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna: [Електронний ресурс]// Parlament České republiky, Poslanecká sněmovna. Praha. URL: <http://www.psp.cz/eknih/index.htm>. (Дата звернення: 30.08.2014).

19. Společná Česko-Slovenská Digitální parlamentní knižnice: [Електронний ресурс]// Národní rada Slovenskej republiky. Bratislava. URL: <http://www.nrsr.sk/dl/>. (Дата звернення: 30.08.2014).

20. Stein, E.: Česko-Slovensko. Konflikt, roztržka, rozpad. – Praha: Academia, 2000.

21. Ústav pro českou literaturu AV ČR, v. v. i. Digitalizovaný archiv časopisů: [Електронний ресурс]. Praha. URL: <http://archiv.ucl.cas.cz/index.php> (Дата звернення: 30.08.2014).

22. ::Václav Havel::The official website of Vaclav Havel: [Електронний ресурс]. Praha. URL: <http://www.vaclavhavel.cz/> (Дата звернення: 30.08.2014).

23. Veselý Z. (ed.) Dějiny českého státu v dokumentech. – Praha: EPOCH, 2003.

24. Vodička K. (ed.) Dělení Československa. Deset let poté. – Praha: Volvox Globator, 2003.

25. Wolf K. Podruhé a naposled aneb mírové dělení Československa. – Praha: G plus G, 1998.

26. Zeman M. Jak jsem se mýlil v politice. – Praha: Ottovo nakladatelství, 2005.

27. Žatuliak J., Hlavová V. (eds.) Novembrová revolúcia a československý rozchod. Výber dokumentov a prejavov november 1989 – december 1992. – Bratislava: Literárne informačné centrum, 2002.

Надійшла до редколегії 14.04.14

УДК 94(477): 342.25 "1919/1922"

В. Бурда, асп.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ФОРМУВАННЯ МІСЦЕВИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ В УСРР(1919-1922 РР.): ЗАКОНОДАВЧИЙ АСПЕКТ

У статті розглядаються розроблені більшовиками законодавчі акти, які регламентували утворення та функціонування органів місцевої влади протягом 1919-1922 рр.

Ключові слова: УСРР, більшовики, ревкоми, комбід, ради.

У ході боротьби за владу, маючи на меті розширення своєї соціальної бази, більшовики використовували кілька тез декларативного характеру, частина з яких була пов'язана з формуванням нового державного устрою. Реалізації цих ідей був підпорядкований законодавчий процес.

Мета статті – прослідкувати законодавче підґрунтя формування місцевих органів влади в УСРР протягом 1919-1922 рр.

В радянській історіографії цього періоду питанню організації місцевої влади приділялося багато уваги. Дослідники наголошували на прагненні більшовиків встановити справедливий державний устрій, в основі якого мали постати виборні органи трудового населення – ради. Відхід від цих принципів, існування надзвичайних органів влади вони пояснювали необхідністю захисту революційних перетворень та наголошували на їхньому тимчасовому характері. Такий підхід займав панівне становище протягом усього періоду існування Радянського Союзу і знайшов відображення у працях Б. Бабія [1], А. Гонтаря [3], А. Міщенко [9] та інших.

Після проголошення незалежності України погляд на цю проблематику зазнав кардинальних змін. Сучасні автори наголошують на придушенні більшовиками усіх проявів демократії та невідповідності їхніх гасел з практичними діями. Проте питання організації місцевої влади розглядається здебільшого в контексті боротьби за владу в роки Української революції і не стало предметом окремих досліджень. У зв'язку з цим постає необхідність детального дослідження цього питання.

В основі запропонованої більшовиками системи державної влади повинні були стати виборні органи робітників і селян – ради. Проте під час першої спроби прийти до влади (грудень 1917 р. – травень 1918 р.), керуючись принципом революційної доцільності, вони не розробили відповідне законодавство.

Законодавча база, яка регламентувала утворення та діяльність місцевих органів влади, почала формуватися наприкінці 1918 р. із початком другого наступу більшовиків в Україні. Одними з перших законодавчих актів, створеного 28 листопада 1918 р., Тимчасового робітничо-селянського уряду України стали декрети від 30 листопада 1918 р., які регулювали питання утворення органів влади на місцевому рівні: "Про утворення Відділу внутрішніх справ" (з 29 січня 1919 р. – Народний комісаріат внутрішніх справ), якому доручалося загальне керівництво організацією радянської влади на місцях та "Тимчасове положення про організацію робітничо-селянської влади" [9, с.24].

Документ визначав модель місцевої влади, яка повинна була існувати до "встановлення елементарного порядку та очищення від білогвардійських контрреволюційних банд відповідних місцевостей". Органами влади у селах та в містах проголошувалися відповідно комітети бідноти (комбід) та військово-революційні комітети (ревкоми). Міські ревкоми та волосні комбід підпорядковувалися повітовим ревкомам, а ті в свою чергу – губерньським.

Сільський комбід обирався селянами "за виключенням куркулів та багатіїв-хазяїв, що мають надлишки хліба та іншого продовольства". Волосний комбід складався з представників комбідів сіл волості. В питаннях продовольчого характеру волосні комбід повинні були підкорятися рішенням вищих продовольчих органів, а в адміністративних питаннях – повітовим ревкомам. Ревкоми у свою чергу були позбавлені навіть ілюзії виборності. Їхній склад міг у будь-який момент бути змінений Відділом внутрішніх справ [10, с. 45].

Фактично комбід дублювали функції рад на сільському та волосному рівнях, а ревкоми – на міському, повітовому та губерньському. Таким чином, вони були проміжними органами влади, які повинні були представляти владу більшовиків на місцях до появи сприятливих умов для виборів рад.

У той же час, в результаті відходу від гасел, під якими більшовики прийшли в Україну, постала необхідність переконання населення в тому, що їхня влада є насправді радянською. 8 лютого 1919 року Рада народних комісарів (РНК) УСРР видала постанову "Про організацію місцевих органів радянської влади і порядок управління (тимчасове положення)". Відповідно до неї утворювалася багаторівнева система рад та їхніх з'їздів. Низовими органами влади проголошувалися сільські та міські ради. На рівні волості, повіту та губернії органами влади були волосні, повітові, губерньські з'їзди рад. Проте порядок їх формування був різним. Склад волосних з'їздів рад формувалася з числа депутатів сільських рад, повітових – з делегатів волосних з'їздів і депутатів міст з населенням менше 10 тисяч чоловік, а на губерньські з'їзди рад направлялися представники повітових з'їздів та рад міст з населенням понад 10 тисяч чоловік.

У період між засіданнями та з'їздами рад різних рівнів владні функції повинні були виконувати виконавчі комітети та їхні президії [10, с. 74].

Проте в умовах збройного протистояння проголошену модель організації місцевої влади забезпечити не було можливості. З одного боку більшовики потребували прогнозованої вертикалі влади, утворення якої вільні вибори до рад ставили під сумнів. Крім того, в умовах постійних бойових дій на фронтах та масового селянського повстанського руху, організувати процес виборів часто було просто не можливо. В тих же місцевостях, де вибори до рад все ж таки було проведено, більшовикам, використовуючи різноманітні заходи, вдалося сформувати підконтрольний партії склад депутатів. Проте, зокрема, свідчить партійна приналежність делегатів III Всеукраїнського з'їзду рад (6-10 березня 1919 р.). З 1721 його учасника комуністичну партію представляло 1435 чоловік, боротьбистів – 150, боротьбистів – 100. Кількість представників інших політичних сил та безпартійних не перевищувала 100 осіб. При цьому 75% делегатів репрезентували Харківську, Катеринославську, Полтавську, Чернігівську, Київську губернії, а 8% Червону армію [15, 223-224].

На цьому з'їзді відбулося затвердження запропонованої більшовиками моделі організації влади. Проте не

всі його учасники поділяли їхні позиції. Так, вади організації місцевої влади в Україні влучно відмітив представник українських лівих есерів М.Шелонін. В запропонованому ним від фракції проєкті резолюції по доповіді голови уряду зазначалося, що "політика правлячої партії більшовиків є точною копією політики у Великої Росії, при цьому в Україні насаджуються найбільш негативні риси більшовицького режиму. Правляча партія проводить вузькопартійну централістську політику, яка зводиться до встановлення не диктатури трудящих, а диктатури над трудящими партії комуністів" [15, с. 79].

Також наголошувалося на необхідності ліквідації ревкомів, забезпечення вільних виборів до рад, розширення їхніх повноважень в господарському та культурному будівництві. Проте на з'їзді, який знаходився під контролем більшовиків, була прийнята резолюція, яка повністю схвалювала діяльність уряду. За проєкт українських лівих есерів проголосував лише 101 делегат з 1719 [15, с. 80].

Головним питанням, яке вирішувалося на з'їзді стало ухвалення Основного Закону Української Соціалістичної Радянської Республіки. Прийнята 10 березня 1919 р. Конституція визначала форму державної влади як "організацію диктатури працюючих і експлуатованих мас пролетаріату і найбіднішого селянства". У статті 5 наголошувалося, що влада трудящих здійснюється через ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. Відповідно до статті 18 їхня структура на місцях складалася з сільських та міських рад, волосних, повітових і губернських з'їздів рад та обраних ними виконкомів. Визначення термінів і порядок виборів місцевих органів влади, норми представництва і принципи внутрішньої організації цих органів покладалося на Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК) (стаття 19) [7, с. 302-305].

Проте положення закріплені в конституції мали більше декларативний характер і не були втілені в життя. На початку травня 1919 р. розпочався наступ Добровольчої армії Денікіна і до кінця серпня більшовики були повністю витіснені з території України. Усі радянські органи, у якій би формі вони не існували, були ліквідовані.

Після початку контрнаступу більшовиків в жовтні 1919 р. і їхнього повернення в Україну на місцях знову почалися утворюватися надзвичайні органи влади. 11 грудня 1919 р. було утворено Всеукраїнський революційний комітет (Всеукрревком), який фактично перебрав на себе повноваження уряду [11, с. 13]. 22 грудня 1919 р. ним було видано "Тимчасове положення про організацію Радянської влади на Україні". Всеукрревком отримав право призначати у 100-верстовій прифронтовій смузі у згоді з військовими командуванням та губернськими партійними комітетами губревкоми у складі 5 членів (3 більшовиків, 1 боротьбиста і 1 боротьбиста). На практиці територіальні обмеження для утворення ревкомів не дотримувалися і вони діяли на всій підвладній більшовикам території. Губревкоми у свою чергу утворювали повітові ревкоми, а ті – волосні і сільські [11, с. 24-25]. Фактично в Україні відновлювалися органи влади, які існували наприкінці 1918 р. – на початку 1919 р.

Завершення бойових дій на більшій частині України створило передумови для ліквідації ревкомів та формування конституційних органів влади – рад. Ще 16 грудня 1919 р. радянські війська увійшли до Києва, а 7 лютого 1920 р. – до Одеси. На кінець зими більша частина України була контролювана більшовиками. У таких умовах, 16 лютого 1920 р. було ліквідовано Всеукрревком, відновлено діяльність ВУЦВК та РНК. І вже 25 лютого ВУЦВК приймає постанову про проведення виборів до місцевих рад, скликання повітових і губернських з'їздів рад та ви-

борів делегатів на IV Всеукраїнський з'їзд рад. Навесні 1920 р. відбулися вибори до міських рад Харкова, Києва, Катеринослава, Полтави, Одеси, Миколаєва, Херсона, Єлисаветграда та інших міст [3, 13].

Проте, якщо в більшості міст на зміну ревкомам прийшли ради, то на селі ситуація не зазнала відчутних змін. У сільській місцевості України, де соціальна база більшовиків була слабкою, маніпуляції з формуванням рад потрібного складу наражалися на особливо великі труднощі. Усвідомлюючи ці українські реалії, голова РНК Х. Раковський зробив ставку на утворення паралельних радам органів влади, які б дублювали їхні функції, не усуваючи їх. Ними стали комітети незаможників (комнезами).

Своє юридичне оформлення ці ідеї отримали в ухваленому ВУЦВК 9 травня 1920 р. декреті про Комітети незаможних селян (КНС), який було підтверджено рішенням IV Всеукраїнського з'їзду рад (16-20 травня 1920 р.) [11, с. 95]. Фактично новоутворені комітети були видозміненими комбідами. Єдиною їхньою суттєвою відмінністю стало розширення кола осіб, які брали участь у їхньому формуванні. Тепер до цих комітетів включалися й нові середняки, які одержали землю від держави і своєю роботою в радах доводили справу лояльності політичному режиму. Проте перевага, які і раніше, надавалася бідності.

Завданням комнезамів Х.Раковський називав здійснення радянського будівництва на селі. Зокрема, він зауважував, що там, де місцеві виконкоми "не виконують своє завдання, комітети незаможних селян мають фактично стати Виконкомом, мають фактично оволодіти владою на селі" [12, с. 11]. Таким чином, на селі більшовики продовжували робити ставку на пролетаризовані та бідніші верстви населення, що дозволяло їм тримати ситуацію під контролем.

Наприкінці 1920 р. на території України завершилися фронтальні бойові дії. 18 жовтня 1920 р. набуло чинності перемир'я, укладене в Ризі, яке ознаменувало фактичне завершення радяно-польської війни. У листопаді 1920 р. на Півдні України було завдано поразки останнім силам білогвардійців та підкорено Крим. Перехід до мирного життя та відбудова господарства зумовили необхідність пришвидшити процес формування місцевих рад.

Після ліквідації усіх супротивників, які представляли реальну загрозу владі більшовиків, існування таких революційних органів влади як ревкоми втрачало сенс і лише негативно впливало на авторитет радянської влади. Для простого населення необхідно було підтвердити "радянський" характер влади більшовиків та реалізувати на практиці гасла, з якими вони прийшли до влади.

В той же час вже побудована в державі жорстка вертикаль влади, представлена в тому числі і репресивно-каральним апаратом, могла забезпечити успішність виборчого процесу для більшовиків. Існування ж формально виборних органів місцевої влади давало б можливість стверджувати про робітничо-селянський характер державної влади.

Одночасно центральна влада потребувала на місцях органів, яким можна було б доручити вирішення питань культурного життя і відбудови зруйнованого в роки війн господарства.

Наприкінці 1920 р. більшовицький режим розпочинає реальні заходи, направлені на формування повноцінної вертикалі рад. В грудні 1920 р. VIII Всеросійський з'їзд рад приймає постанову "Про радянське будівництво", в якій наголошувалося на необхідності повсюдного утворення рад. 8 лютого 1921 р. Президія ВЦВК видала постанову "Про регулярні перевибори рад і про скликання у

встановлені терміни з'їздів рад" та "Про організацію міських рад робітничих і селянських депутатів" [3, с. 14].

Аналогічні рішення в Україні були прийняті V Всеукраїнським з'їздом рад (25 лютого – 5 березня 1921 р.). 5 березня 1921 р. було ухвалено постанову "Про радянське будівництво". В ній наголошувалося на необхідності приведення структури місцевих органів влади у відповідність до законодавства та організації виборів до рад і проведення їхніх з'їздів в установлені терміни. Встановлювалося, що рішення місцевих з'їздів рад можуть скасовуватись лише з'їздами вищого рівня, їх виконками, ВУЦВК і його Президією. Центральні відомства повинні були ліквідувати на місцях всі свої відділення та управління, непідвідомчі місцевим радам, а місцеві органи наркоматів входили до відповідних відділів губернських і повітових виконкомів або безпосередньо підпорядковувалися ним [4, с. 92].

З метою наближення рад до населення наголошувалося на необхідності залучення на засідання рад якомога більшої кількості робітників і селян та проведення їх, а також засідання виконкомів, по можливості у робітничих кварталах та на фабриках. Виконкомом доручалося вжити заходів для найширшого інформування населення про заходи радянської влади, регулярно звітувати перед виборцями.

У той же час в постанові зазначалося, що "в тих районах України, де буде складатися обстановка гострої громадянської боротьби та оборони проти контрреволюційних виступів, застосовувати в повній мірі постанови про згорнуті органи влади" [4, с. 93]. Це положення активно використовувалося в районах активізації повстанських загонів. Зокрема, у зв'язку з вторгненням на територію деяких повітів Подільської та Волинської губерній загонів армії УНР під час Другого зимового походу 10 листопада 1921 р. ВУЦВК прийняв постанову "Про ліквідацію петлюрівських банд на Правобережжі". Відповідно до неї Волинська, Подільська, Київська та Одеська губернії оголошувалися територіями на становищі, "загрозливому до бандитизму". У цих регіонах місцеві ради змінювалися тимчасовими надзвичайними органами влади – ревкома. Подібна ситуація була і в 1922 р., коли в окремих районах, де діяли залишки повстанських загонів, утворювалися ревкоми [1, с. 212].

Рішення V Всеукраїнського з'їзду рад були конкретизовані низкою документів Президії ВУЦВК. 30 березня 1921 року було прийнято постанову "Про регулярні перевибори Рад і про скликання в установлені строки з'їздів Рад", яка передбачала проводити перевибори місцевих рад – міських, сільських, селищних, волосних виконкомів, а також сільських і волосних КНС – через кожні шість місяців. З'їзди рад губерній і повітів скликати не менше двох разів на рік [14, арк. 15].

Важливим доповненням до цієї постанови були "Інструкція про права і обов'язки членів міськради" та "Інструкція про секції міських Рад", затверджені ВУЦВК 30 березня 1921 року. В першій визначались права і обов'язки члена міськради, а також передбачалась їхня відповідальність перед виборцями. Друга встановлювала перелік обов'язкових секцій та визначала їхнє завдання. Обов'язковими секціями для всіх міськрад були: продовольча, виробнича, паливна, комунального господарства, охорони здоров'я, соціального забезпечення, народної освіти, адміністративно-міліційна [14, арк. 1-4]. У такий спосіб посилювалася відповідальність та повноваження рад у вирішенні питань місцевого значення, пов'язаних в першу чергу з відбудовою господарства та культурно-освітньою роботою.

Реалізація зазначених положень розпочалася навесні 1921 р., коли відбулися вибори до рад на більший

території України. Незважаючи на ще високу активність повстанських загонів, негативне ставлення більшості селянства, більшовикам вдалося сформувати підконтрольний склад місцевих органів влади. Лише в окремих випадках до рад пройшли представники інших партій.

За результатами виборчої кампанії були внесені деякі зміни в законодавство. 8 березня 1922 року була прийнята постанова Президії ВУЦВК "Про зміни строку виборів рад, сесій ВУЦВК і про скасування деяких відділів виконкомів" [5, с. 189]. Відповідно до неї збільшувався у два рази термін діяльності рад з 6 місяців до одного року, з'їзди рад повинні були проводитись також удвічі рідше – один раз на рік. Минулі вибори показали, що апробовані більшовиками методи контролю за виборчим процесом дозволяють забезпечити необхідний склад депутатського корпусу, в результаті чого відпала необхідність в частих виборчих кампаніях.

Також дещо обмежувалися повноваження повітвиконкомів та в ще більшій мірі волосних виконкомів, до складу яких подекуди потрапляли опозиційно налаштовані до більшовиків сили. Постанова передбачала ліквідацію при повітвиконкомах відділів робітничо-селянської інспекції, раднаргоспу та юстиції. Всі відділи волвиконкомів, а також волосні економнаради скасовувались, а кількісний склад волвиконкому встановлювався в 3 чоловіки. Лише у волостях з населенням понад 25 000 чоловік губвиконкоми мали право в необхідних випадках збільшувати кількість членів до шести.

28 березня 1922 р. була видана постанова ВУЦВК "Про запровадження одноособового начала в управлінні відділами виконкомів", які передбачала ліквідацію колегій, що існували при завідуючих відділами виконкомів. Таким чином, відповідальність за загальне керівництво і напрям роботи відділу покладалася особисто на завідуючих відділами, що ще більше робило їх підконтрольними центральним органам влади [6, с. 205].

Фактично законодавчими актами 1921-1922 рр., які були покликані упорядкувати роботу місцевих органів влади, було розпочато політику, яка в радянській історіографії отримала назву "оживлення рад" [3, 14]. Відповідно до неї відбувався процес уніфікації органів місцевої влади у формі рад, що в певній мірі супроводжувався розширенням їхніх повноважень та наданням певної самостійності у вирішенні питань місцевого значення. У той же час ради усувалися від будь-якого впливу на процес вироблення державної політики. Ради перетворювалися на ще один "передавальний пас" від партії до мас. Існування формально виборних органів, які відповідно до Конституції проголошувалися основою політичної системи, повинно було створювати ілюзію народної характеру радянської влади.

Таким чином, можна зробити висновок, що політика більшовиків у сфері організації місцевої влади змінювалася відповідно до поставлених тактичних завдань і в першу чергу повинна була забезпечити непохитність їхньої влади.

Список використаних джерел

1. Бабій Б.М. Українська радянська державність в період відбудови народного господарства (1921-1925 рр.). – К., 1961.
2. Бюлетень 5-го Всеукраїнського з'їзду рад. – 1921. – №5. – С. 124.
3. Гонтар А.В. Городские Советы Украины. – К., Одесса, 1990.
4. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1921. – №4.
5. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1922. – Ч. 11.
6. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1922. – Ч. 13.
7. Історія державного управління України: термінологічний словник, збірник документів і матеріалів (XII-XX ст.), схеми та інтернет-довідник / За заг. ред. Н.Р.Нижник. – К., 2004.
8. Кульчицький С. В. Історичне місце української радянської державності. – К., 2002.

9. Міщенко А.В. Утворення комісаріату внутрішніх справ та його діяльність у галузі радянського будівництва (1919) // Питання історії народів СРСР. – 1970. – Вип. 9.

10. Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 – серпень 1919): Збірник документів і матеріалів. – К., 1962.

11. Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919-1920): Збірник документів і матеріалів. – К., 1957.

12. Раковский Х. Отчет Рабоче-Крестьянского Правительства Украины IV Всеукраинскому съезду советов. – Х., 1923.

13. Українська РСР. V Всеукраїнський з'їзд Рад. Збірник резолюцій і постанов. – Х., 1922.

14. Резолюції по доповідях ВУЦВК V скликання (копії). Положення, проекти про губернські з'їзди Рад, центральні установи та комісії, Циркуляри ВУЦВК губвиконкомом з питань їх діяльності. Огляд роботи ВУЦВК V скликання з 3 березня по 5 квітня 1921 року. – ЦДАВО, ф.1., оп. 2., спр. 34.

15. III Всеукраїнський з'їзд рад УСРР. Стенографічний звіт. – Х., 1923.

Надійшла до редколегії 14.04.14

В. Бурда, асп.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

ФОРМИРОВАНИЕ МЕСТНЫХ ОРГАНОВ ВЛАСТИ В УССР (1919-1922 ГГ.): ЗАКОНОДАТЕЛЬНЫЙ АСПЕКТ

В статье рассматриваются разработанные большевиками законодательные акты, которые регламентировали создание и функционирование местных органов власти на протяжении 1919-1922 гг.

Ключевые слова: УССР, большевики, ревкомы, комбеды, советы.

V. Burda, Graduate Stud.

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE FORMATION OF LOCAL AUTHORITIES IN THE UKRAINIAN SSR (1919-1922): THE LEGISLATIVE ASPECT

The article deals with the Bolsheviks legislative acts, which regulated the formation and functioning of local authorities during 1919-1922 years.

Key words: Ukrainian SSR, the Bolsheviks, the Revolutionary committees, The Committees of Poor Peasants, the Soviets.

УДК 94(73+(470+571):327"2001/2008"

С. Гвоздков, асп.,

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ПИТАННЯ БЕЗПЕКИ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРИ В АМЕРИКАНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ ВІДНОСИНАХ (2001-2008 РР.)

Стаття присвячена проблемі конкретної взаємодії США та Росії в сфері безпеки на теренах СНД в 2001-2008 рр. Автор проаналізував напрями співробітництва і сфери конкуренції між Москвою і Вашингтоном та з'ясував характер їх відносин у безпековому аспекті.

Ключові слова: американсько-російські відносини, пострадянський простір, безпека, антитерористична співпраця.

Дослідження американсько-російських відносин є надзвичайно актуальним в умовах високої геополітичної конкурентності на пострадянському просторі, а тому привертає увагу багатьох науковців. Значний внесок у дослідження ситуації в сфері безпеки в регіоні нових незалежних держав зробив український професор Григорій Перепелиця, який у своїх працях торкається цілої низки аспектів взаємодії Сполучених Штатів та Росії. З геополітичної точки зору політику Вашингтона в сфері безпеки на пострадянському просторі проаналізували українські дослідники Юрій Макар та Сергій Федуняк. Інтереси США на теренах Співдружності Незалежних Держав, в тому числі і у сфері безпеки, дослідила у своїх роботах професор Ірина Дудко. Серед російських науковців, які займалися дослідженням означеної проблеми, варто відзначити Олексія Богатурова, Володимира Батюка, Тетяну Шаклеїну. При цьому в історіографії, як правило, аналізується загальний спектр безпекових відносин США та Росії, в той час як їх специфіка на пострадянському просторі залишається нерозкритою.

Метою цієї статті є аналіз характеру взаємовідносин Росії і США в сфері безпеки на пострадянському просторі й чинників їх формування. Хронологічні межі дослідження охоплюють період від терактів у США 11 вересня 2001 р. до початку грузинсько-російської війни 8 серпня 2008 р., що відповідає хронологічній періодизації американсько-російських відносин.

Упродовж усієї історії відносин Росії і США з 1991 року питання безпеки було основною сферою співробітництва між цими державами, що було обумовлене як володінням найбільшими ядерними потенці-

лами, потужними арміями, важливим геостратегічним положенням, так і історичною традицією такої взаємодії в роки "холодної війни". Якщо в 90-х роках російсько-американські відносини у сфері безпеки були зосереджені переважно на скороченні стратегічних ядерних озброєнь і вивезенні їх з території колишніх радянських республік до Росії, то XXI ст. поставило в першу чергу на порядок денний співпрацю в галузі протидії міжнародному тероризму.

Добре відомо, що теракти 11 вересня 2001 р. стали поворотним моментом в російсько-американських відносинах, адже загроза міжнародного тероризму стала фактором співпадіння інтересу для Вашингтона і Москви.

11 вересня президент РФ Володимир Путін виступив з телезверненням, у якому закликав міжнародне співтовариство об'єднати зусилля для боротьби з тероризмом. 24 вересня Путін запропонував конкретну допомогу США у здійсненні операції в Афганістані: 1. Допомога розвідданими про інфраструктуру, місця перебування терористів і баз підготовки бойовиків; 2. Надання повітряного простору РФ для прольоту літаків з гуманітарними вантажами; 3. Узгодження позицій з центральнаазієськими державами щодо можливості надання своїх аеродромів для операції; 4. Готовність Росії взяти участь у міжнародних операціях пошуково-рятувального характеру; 5. Розширення російської співпраці з міжнародно визнаним урядом Афганістану і надання йому допомоги у формі поставок озброєнь і бойової техніки [7]. Це рішення для Росії було нелегким, адже наявність американських баз в Центральній Азії означала посилення там впливу Вашингтону і руйнацію

монополії на домінування в регіоні. Все ж в результаті нелегких дискусій у владних колах, рішення про надання допомоги США було прийнято і його пункти виконані.

В результаті, у 2001 р. США для забезпечення операції в Афганістані створили військові бази в Узбекистані (Карші-Ханабад) і Киргизстані (база "Гансі" в бішкекському аеропорту "Манас"). Туркменістан, Таджикистан та Казахстан відкрили свій повітряний простір для прольотів авіації США та міжнародних коаліційних сил з гуманітарними місіями в Афганістан та надали ряд інших можливостей, але військові бази США на території цих держав не були створені. Разом з тим вже у 2001 р. Кремль наполягав на тому, щоб американські військові бази в Центральній Азії існували лише фіксований період часу. В США тоді запевняли, що ці бази тимчасові і будуть ліквідовані після завершення операції в Афганістані, а Москва згодом постійно нагадувала про таку обіцянку. В 2003 р. Росія наполягала, що Сполучені Штати повинні встановити дату виводу їх баз з Центральної Азії. Перебуваючи в Пекіні, міністр закордонних справ РФ Ігор Іванов зазначив, що Рада Безпеки Організації Об'єднаних Націй має встановити графік виводу американських військ з Центральної Азії: "Виходимо з того, що терміни перебування військ нерегіональних країн на території центральноазійських держав повинні бути синхронізовані з присутністю в Афганістані міжнародних сил безпеки, тимчасові рамки якого встановить Рада Безпеки ООН" [4]. Росія просувала свою позицію по виводу американських сил і через міжнародні організації. В липні 2005 р. Шанхайська організація співробітництва офіційно попросила США встановити графік виводу баз, але США відмовилися, відповівши, що бази будуть знаходитися стільки часу, скільки дозволять уряди центральноазійських держав [2, Р.209].

Після того, як влада Узбекистану була розкритикована західними країнами за розстріл демонстрантів в Андижані у 2005 р., президент Іслам Карімов зажадав виведення американської бази з території країни. На фоні "кольорових революцій" в Україні і Грузії, які передували цим подіям, і посирили американсько-російську конкуренцію на пострадянському просторі, Москва активно підтримала вимогу Карімова, сподіваючись на залучення його до кола своїх союзників, а також на послаблення впливу США в Центральній Азії [2, Р.212]. Після закриття американської бази в Узбекистані в центрі уваги американсько-російського суперництва стали інші центральноазійські країни, передусім Киргизстан.

Автори доповіді 2006 р. "На невірному шляху: що може і повинен зробити Вашингтон відносно Росії і США", створеної за підтримки Ради з міжнародних відносин (The Council on Foreign Relations), вказували, що "ці ж самі уряди (центральноазійські – авт.) тепер відчувають неприхований тиск, що змушує їх припинити надання доступу. Важко розцінити бажання Росії закрити доступ на цьому етапі інакше, як її відмова від ідеї, що успіх в Афганістані служить спільним інтересам" [4, Р.46].

Отже, робимо висновок, що антитерористична співпраця РФ і США на теренах Центральної Азії була тісно переплетена з геополітичним протистоянням РФ і США на пострадянському просторі. В усякому разі, в Росії присутність американських військ у цих державах викликала занепокоєння і розглядалася в тому числі і як спроба зменшити вплив Росії в центральноазійському регіоні.

Якщо в Центральній Азії антитерористичний напрямок співпраці РФ і США поступово згортався, уступаючи місце геополітичному протистоянню, то на Південному Кавказі у Москви і Вашингтона з самого початку не було єдиного підходу в розумінні ситуації. Мова йде про Панкиську ущелину, яка на початку 2000-х фактично не конт-

ролювалася грузинською владою, що спричинило вільне пересування бойовиків з Чечні в цьому районі. Росія неодноразово звинувачувала Грузію у відсутності порядку на кордоні та її території і, як наслідок, у перетворення країни на притулок для міжнародного тероризму. Проблему, що склалася, Росія хотіла вирішувати негайно і власними силами, не чекаючи допомоги грузинської влади. Російські військові підрозділи та авіація неодноразово впродовж 2002 р. порушували кордони Грузії, що викликало негативну реакцію як Тбілісі, так і Вашингтону.

11 вересня 2002 р. В. Путін, беручи за приклад американську політику нанесення превентивних ударів, в першу річницю атаки на Нью-Йорк, наказав розробити плани нанесення "упереджуючих" повітряних і наземних ударів по Панкисії, направлених на знищення терористів. По суті, це означало планування нападу на територію Грузії. Путін звернувся до Організації Об'єднаних Націй з проханням визнати за Росією, відповідно до Резолюції Ради Безпеки ООН №1378 і статті 51 Статуту ООН, право на самооборону, адже вона опинилася перед загрозою тероризму [6]. З боку США пролунали заяви про те, що Грузія здатна сама розібратися з ситуацією. Фактично Росії дали зрозуміти, що Вашингтон не дозволить скопіювати американську стратегію превентивних ударів.

У цей же час Вашингтон спрямовував свої зусилля на допомогу грузинській владі у побудові ефективних антитерористичних підрозділів. У 2002 р. стартувала програма "Навчи і екіпіруй". Вона передбачала тренування грузинських підрозділів для захисту від потенційних терористів у Панкисії. "Навчи і екіпіруй" була завершена у 2004 р. На зміну їй прийшла "Операція на підтримку стабільності", що мала на меті тренування декількох батальйонів грузинської армії та навчання командного складу. За логікою декларованої антитерористичної співпраці Росія мала вітати такі зусилля США та Грузії у боротьбі з тероризмом, але активізація США натомість викликала побоювання Росії з приводу того, що Вашингтон намагається зайняти її місце на Південному Кавказі.

Як бачимо, "розрекламована" антитерористична співпраця і проголошена коаліція для боротьби з міжнародним тероризмом між Росією і США насправді була доволі неміцною конструкцією, а її об'єднавчий потенціал доволі обмеженим. Саме це стало причиною недовготривалості потепління американсько-російських відносин. Основна причина подвійної гри – традиційна недовіра у "партнерів" і розходження інтересів РФ і США в дотичних сферах, відсутність єдиного розуміння, що ж слід називати міжнародним тероризмом, намагання переслідувати свої власні цілі, прикриваючись боротьбою з тероризмом та ін.

Наступний напрям взаємодії Російської Федерації і Сполучених Штатів у сфері безпеки – це відносини навколо НАТО, де провідну роль відіграє США, і Організації договору колективної безпеки, де домінує Росія. Ще з 1990-х років Росія категорично виступала проти розширення НАТО на схід, вбачаючи в цьому загрозу своїй безпеці. В XXI ст. ця проблема загострилася ще більше, адже мова вперше зайшла про таке розширення за рахунок держав СНД, які Росія розглядала як свою "сферу впливу". Тому в стратегічних документах, які з'явилися у 2000 р. (Концепції національної безпеки та зовнішньої політики), розширення НАТО відносилось до категорії загроз міжнародній безпеці.

Особливе занепокоєння у Росії викликали потуги України та Грузії на вступ до Альянсу. Для Москви Україна завжди була найбільш важливою геополітичною цеглиною пострадянського простору, а заперечення проти членства Грузії в НАТО обумовлювалися не

лише її транспортним потенціалом, а й побоюванням, що за нею до НАТО приєднається і Азербайджан, а союзна Вірменія вимушена буде спиратися на США. Саме Грузія та Україна найбільше серед держав СНД наблизилися до вступу в альянс.

Грузія оголосила про свій намір вступити в НАТО ще у 2000 р., а в листопаді 2002 р. на саміті НАТО в Празі Едуард Шеварднадзе офіційно зробив пропозицію про членство [2, Р.156]. Україна вперше на законодавчому рівні поставила мету стати повноправним членом альянсу в 2003 р.

Влада, яка прийшла в результаті "кольорових революцій" в Грузії та Україні, актуалізувала питання приєднання до НАТО, а вступ цих держав до альянсу виглядав реальним, зважаючи на підтримку Сполучених Штатів. Важливим етапом на шляху до вступу є надання плану дії щодо членства (ПДЧ) в НАТО кандидатам на приєднання. Питання надання таких планів для України і Грузії розглядалося на Бухарестському саміті НАТО у квітні 2008 р., але позитивного рішення тоді не було прийнято. Активно лобіювала ненадання Україні та Грузії ПДЧ Росія. Виступаючи на саміті в Бухаресті, Путін дав зрозуміти, що Росія особливо стурбована цим питанням і негативно сприймає майбутнє розширення Альянсу. Російська позиція серйозно впливала на негативні погляди Німеччини і Франції з питання надання ПДЧ для згадуваних 2-х держав. На саміті в Бухаресті було погоджено повернутися до питання на грудневому саміті НАТО 2008 р.

У період між цими самітами відбулася російсько-грузинська війна, яка була викликана, зокрема, і спробою Росії закрити шлях Грузії до НАТО. Більше того, вона мала стати сигналом і для України, і для держав-членів НАТО про те, що Росія буде за будь-яку ціну відстоювати свою "сферу впливу" в СНД. Росії вдалося досягти своєї мети, адже в грудні 2008 р. і в подальшому ПДЧ Україна та Грузія так і не отримали.

З російською протидією розширенню НАТО тут тісно пов'язано питання врегулювання "заморожених конфліктів" на теренах СНД. Як відомо, США і Росія співпрацюють на цьому напрямі (наприклад, є співголовами Мінської групи ОБСЄ, яка займається врегулюванням Нагірно-Карабаського конфлікту, беруть участь у врегулюванні у Придністров'ї). Насправді формалізована діяльність переговорних груп часто не відповідає реальній політиці посередників, яка може суперечити дипломатичним заявам і не відповідати проголошеним намірам. Ситуація навколо сепаратистських регіонів Грузії на початку XXI ст. яскраво підтверджує цей факт. США були вкрай зацікавлені у припиненні гострих фаз конфліктів та забезпеченні відносно стабільності і безпеки в регіоні задля безпеки транспортування енергоресурсів, а тому виступали за територіальну цілісність Грузії і підтримували її бажання інтегрувати сепаратистські регіони. В той же час Росії був вигідний "заморожений" стан, який давав важелі впливу на грузинську владу. Тому Росія сприймала антитерористичні програми США в Грузії як підготовку до вирішення абхазької і південноосетинської проблем силовим шляхом.

З початку XXI ст. на фоні глобальної боротьби з міжнародним тероризмом у держав ОДКБ окреслюється, нарешті, спільна загроза (актуальна, щоправда, не для усіх учасників) – ісламський екстремізм. Прикриваючись гаслами боротьби з тероризмом, Путін намагався цементувати ОДКБ. Здавалося, що НАТО і США мали б позитивно сприймати такі кроки, але цього не відбувалося. Західні дослідники вказували на те, що утворення ОДКБ було наслідком посилення американської присутності в Центральній Азії, а сама організація мала

служувати інструментом забезпечення російської військової присутності як протидії посиленню ролі США [1].

ОДКБ намагалася бути за своєю структурою схожою на НАТО і відігравати аналогічну роль у структурі міжнародної безпеки, що могло розглядатися на Заході лише як елемент непродуктивної конкуренції. Саме тому намагання ОДКБ встановити зв'язки з НАТО не були успішними. Перша заява з даного приводу прозвучала у листопаді 2003 р., коли міністри закордонних справ держав ОДКБ закликали НАТО до співпраці в Афганістані. У червні 2004 р. були прийняті "Основні напрями діалогу і взаємовідносин ОДКБ з НАТО". Серед пропонованих напрямів були: регіональна і міжнародна безпека, протидія тероризму, нерозповсюдження зброї масового ураження, миротворчість тощо. Згідно з рішенням, генсек ОДКБ мав провести консультації зі своїм колегою з НАТО стосовно означених напрямів [10]. Представники НАТО на пропозиції співпраці практичними кроками не реагували, наголошуючи на тому, що співпрацю з державами-членами ОДКБ будуть розвивати на двосторонньому рівні [3]. У 2009 р. генсек ОДКБ Микола Бордюжа вимушений був констатувати відсутність співпраці з альянсом. "У нас немає офіційних контактів з НАТО, незважаючи на те, що ми закликаємо до них вже протягом останніх 4-5 років", – зазначив генсек на прес-конференції у Брюсселі [5].

На ігнорування Організації договору про колективну безпеку зі сторони Альянсу великий вплив мала позиція Сполучених Штатів, які за свідченням західних експертів блокували таку співпрацю. Про це свідчить, зокрема, телеграма з архіву Wikileaks, яка була надіслана у Вашингтон представником США в НАТО Іво Далдером 10 вересня 2009 р. "Було б контрпродуктивно для альянсу зав'язувати зв'язки з ОДКБ – організацією, створеною з ініціативи Москви для протидії потенційному впливу НАТО та Сполучених Штатів на пострадянськом просторі. ОДКБ показала себе неефективною в більшості сфер діяльності і опинилася політично розколотою. Зв'язки НАТО з ОДКБ могли б надати більшій легітимності тому, що може бути в'янучою організацією", – зазначалося в ній [8].

Як бачимо, ні Росія не хотіла бачити на теренах СНД НАТО, ні США і альянс не бажали сприймати ОДКБ як незалежного актора і налагоджувати з нею відносини.

Таким чином, відносини Росії і США у сфері безпеки на теренах СНД в зазначений період можна охарактеризувати як амбівалентні. Пояснити створення такої ситуації можна тим фактом, що пострадянський простір у XXI ст. все більше перетворювався на арену геополітичного протистояння між потужними світовими акторами. США та Росія співпрацювали у сфері безпеки за тими напрямками, які представляли спільний інтерес, але, разом з тим, конкурували практично на тому самому полі. На американсько-російську взаємодію з проблем безпеки відбиток накладала взаємна недовіра і підозри попередніх років, розходження геополітичних інтересів, а тому декларації партнерства у цій сфері часто залишалися на папері і не підкріплювалися реальними кроками.

Проблеми взаємодії США та Росії на пострадянському просторі не сприяли врегулюванню безпекових проблем у нових незалежних державах, а часто і загострювали їх. Непоступливість РФ у знаходженні спільних підходів з Сполученими Штатами у врегулюванні проблем безпеки торувало шлях на майбутнє протистояння, яке найбільш рельєфно проявилось з 2010-х років.

Список використаних джерел

1. Buszynski L. Russia's New Role in Central Asia. Asian Survey, Vol. 45, No. 4 (July/August 2005), pp. 546-565.

2. Nygren B. The rebuilding of Greater Russia : Putin's foreign policy towards the CIS countries / Bertil Nygren. – London and New York: Routledge, 2008. – 336 p.

3. O'Rourke B. NATO: Alliance Praises Efforts Of CSTO States, But Cool To Offer Of Cooperation [Electronic resource] / RFE/RL. – Access mode: <http://www.rferl.mobi/a/1105202.html>. – Title from the screen.

4. Russia's wrong direction : what the United States can and should do // Council of Foreign Relations. – NY : Council on Foreign Relations, 2006. – 104 p. [Electronic resource]. – Access mode: http://www.cfr.org/content/publications/attachments/Russia_TaskForce.pdf.

5. Бордюжа Н. НАТО и ОДКБ должны объединять усилия. Стенограмма пресс-конференции / Бордюжа Николай [Електронний ресурс] / Сайт ОДКБ. – Режим доступу: <http://www.dkb.gov.ru/f/bzo.htm>. – Назва з екрану.

6. Бочков С., Журавель В. В.В.Путин и проблемы борьбы с терроризмом // Право и безопасность. – 2003. – № 1-2 (6-7) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dpr.ru/pravo/pravo_5_14.htm.

7. Заявление Президента России. 24 сентября 2001 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.kremlin.ru/appears/2001/09/24/0002_type63374type82634_28639.shtml. – Назва з екрану.

8. Лаумулин М. Виртуальная безопасность Центральной Азии / Лаумулин Мурат [Електронний ресурс] / Сайт журналу "Россия в глобальной политике". – Режим доступу: <http://www.globalaffairs.ru/print/number/Kak-rozhdayutsya-mify-15645> – Назва з екрану.

9. Ответы Министра иностранных дел России И.С.Иванова на вопросы читателей в ходе интернет-конференции на веб-сайте газеты "Жэньминь Жибао", Пекин, 27 февраля 2003 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mid.ru/bdcomp/ns-dvbr.nsf/10aa6ac6e80702fc432569ea003612f0/432569d80022638743256c002a1066>. – Назва з екрану.

10. Решение Совета коллективной безопасности ОДКБ об основных направлениях диалога и взаимоотношений ОДКБ с Организацией Североатлантического договора (Астана, 18 июня 2004 года) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/997_k6. – Назва з екрану.

Надійшла до редколегії 16.04.14

С. Гвоздков, асп.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

ВОПРОСЫ БЕЗОПАСНОСТИ НА ПОСТСОВЕТСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ В АМЕРИКАНО-РОССИЙСКИХ ОТНОШЕНИЯХ (2001-2008 гг.)

Статья посвящена проблеме конкретного взаимодействия США и России в сфере безопасности на пространстве СНГ в 2001-2008 гг. Автор проанализировал направления сотрудничества и сферы конкуренции между Москвой и Вашингтоном и исследовал характер их отношений в аспекте безопасности.

Ключевые слова: американо-российские отношения, постсоветское пространство, безопасность, антитеррористическое сотрудничество.

S. Gvozdkov, Graduate Student

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

SECURITY ISSUES IN POST-SOVIET AREA IN US-RUSSIAN RELATIONS (2001-2008)

The article is devoted to the problem of practical interaction between United States and Russia in the field of security in the CIS in 2001-2008. Author analyzed directions of cooperation and areas of competition between Moscow and Washington and explored the nature of their relationship in terms of security.

Key words: US-Russian relations, post-Soviet area, security, anti-terrorism cooperation.

УДК 94(73) : 327 Б. Обама

М. Годлевський, асп.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

"М'ЯКА СИЛА" ЯК ЗАСІБ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ США ЗА АДМІНІСТРАЦІЇ БАРАКА ОБАМИ

У статті розглядаються зміни у зовнішній політиці США за адміністрації Барака Обами. Головний акцент спрямовується на використання "м'якої сили" як одного з ключових компонентів реалізації зовнішньополітичного курсу країни.

Ключові слова: зовнішня політика, США, "м'яка сила", Барак Обама.

Прихід до влади Барака Обами ознаменував початок нового періоду в політичному житті Сполучених Штатів Америки. Приймаючи присягу в січні 2009 р., Обама вже мав чітке уявлення про свою роль у зовнішній політиці. Він мав твердий намір змінити імідж Америки закордоном – насамперед у мусульманському світі, завершити війни в Афганістані та Іраку, перезавантажити відносини з Росією і спробувати зробити крок до звільнення світу від ядерної зброї. Він збирався налагодити співпрацю з Китаєм і стати миротворцем на Близькому Сході. Обама, за його словами, замахнувся на те, щоб змінити хід історії в напрямку справедливості, миру і стабільності [5].

Варто зазначити, що ще під час передвиборчої кампанії вийшла стаття Барака Обами "Оновлюючи американське лідерство", основні положення якої увійшли до передвиборчої платформи Демократичної партії, затвердженої у 2008 р. В цій статті він наголошував на перегляді відносин США та з оточуючим світом, виділяв такі нові загрози як міжнародний тероризм та зброя масового ураження. Обама підкреслював помилковість розв'язання війни в Іраку Джорджем Бушем-молодшим. Саме тому він поставив завдання відновити міжнародну віру в Сполучені Штати Америки та її цінності [1].

Президент Обама явно пов'язав себе з ліберальними традиціями в області зовнішньої політики. Так можна визначити кілька інтелектуальних традицій та їх представників, які мають вплив на Демократичну партію Барака Обами. Це ліберальні і неоліберальні або вільсоністські і частково джефферсонські традиції, які є найбільш важливими в ідеології партії президента у зовнішній політиці. Група підкреслює важливість міжнародних демократичних інститутів і багатосторонніх відносин, але не за допомогою "жорсткої сили" і "зміни режиму", які були наріжними каменями доктрини Буша [11]. Так, президент Обама недвозначно відійшов від політики Буша в своїй промові в Каїрі в 2009 р.: "Жодна система правління не може і не повинна бути нав'язана одній країні будь-якою іншою" [9], а також у Москві в цьому ж році: "Америка не може і не буде нав'язувати будь-яку систему правління в будь-якій країні, і при цьому ми не вибираємо партію або особу для управління країною" [10].

Треба зазначити, що в одному зі своїх перших великих виступів з питань зовнішньої політики, на Чиказькій раді з глобальних питань 23 квітня 2007 р., Обама дав зрозуміти про свою прихильність до основних принципів вільсонізму: "В сьогодинньому глобалізованому світі, безпека американського народу нерозривно пов'язана з

© Годлевський М., 2014

безпекою всіх людей". Він підкреслив центральну роль міжнародного співробітництва, зміцнення партнерств і альянсів у вирішенні глобальних загроз і викликів, а також американське моральне лідерство в глобальному масштабі [2]. Президент Обама також підтвердив традиційне світосприйняття Сполучених Штатів як "маяка" і "силу американського прикладу" у своїй інавгураційній промові [12]. Акцент адміністрації Обами на зміцнення дипломатичного інструменту дозволяв припустити, що курс Сполучених Штатів у міжнародній системі стане більш збалансованим та менш милітаризованим. Адміністрація президента в особі держсекретаря Хіларі Клінтон взяла на озброєння концепцію "м'якої сили", розроблену професором Гарвардського університету Джоном Наєм, колишнім деканом Школи управління імені Джона Кеннеді в Гарварді [8]. Термін "м'яка сила" Джо-зеф Най вперше ввів в обіг в 1990 р. в ряді політологічних публікацій. Це поняття мало на увазі використання нематеріальних ресурсів, культури, переконання і політичних ідеалів для надання необхідного впливу на населення іноземних держав без задіяння більш традиційних елементів силового, в тому числі військового, тиску. Надалі цей термін отримав офіційне трактування. "М'яка сила" – це комплекс дипломатичних, економічних, політичних, військових, юридичних та культурологічних інструментів несилового впливу на ситуацію в іноземних державах з метою впливу на неї, що відповідає інтересам національної безпеки США. Теорія Дж. Найа отримала розвиток у Сполучених Штатах Америки після створення в 2007 р. при Центрі стратегічних і міжнародних досліджень спеціальної комісії з питань застосування "м'якої сили". При цьому в США вперше став вживатися термін "розумна сила", що має аналогічне значення. Треба зазначити, що у реалізації цього проекту бере участь група впливових політиків національного рівня – як колишніх, так і діючих представників керівництва американських органів законодавчої та виконавчої влади.

Важливо підкреслити, що 22 вересня 2010 р. Барак Обама підписав президентську політичну директиву з питань глобального розвитку, що визначила основні напрямки діяльності федеральних органів США з використанням потенціалу національних недержавних організацій у сфері економічного, гуманітарного, фінансового та іншого сприяння іноземним державам в інтересах збереження американського глобального лідерства, поліпшення міжнародного іміджу Сполучених Штатів. Документ конкретизував напрями та основні форми задіяння державними та приватними структурами США елементів "м'якої сили". Для ефективного просування інтересів країни було наказано розробити "Всебічний чотирирічний огляд стану та перспектив дипломатії та міжнародного розвитку", сформувати при Раді національної безпеки США міжвідомчий комітет з глобального розвитку, створити національну раду з глобального розвитку з представників федеральних і недержавних структур, на регулярній основі кожні чотири роки уточнювати національну стратегію глобального розвитку. Концепція "м'якої сили" отримала найбільш повне відображення в підготовленому Державним департаментом США 15 грудня 2010 р. "Всебічному чотирирічному огляді стану та перспектив дипломатії та міжнародного розвитку", який повністю присвячений проблемі застосування Вашингтоном "м'якої сили" як одного з ключових компонентів реалізації зовнішньополітичного курсу країни [13].

Барак Обама вже під час свого першого президентського терміну відмовився від ключової установки адміністрації Джорджа Буша-молодшого, відповідно до якої Сполучені Штати здатні змінити світ за власними лека-

лами за допомогою переважно військової потужності. Він наголошував, що Сполучені Штати не збираються змушувати різні країни приймати їхні цінності, повчаючи їх або використовуючи військові засоби. Було відкинуто і вихідне для Буша-молодшого уявлення про те, що "глобальна війна проти тероризму" повинна залишатися домінантою зовнішньої і військової політики США у подальшій перспективі. Замість цього президент Б. Обама віддав перевагу дипломатії та діалогу, вважаючи їх найважливішими важелями посилення американського впливу і поліпшення міжнародного іміджу США, особливо в мусульманському світі. Виступ Обами в Каїрському університеті з викладом нового підходу Сполучених Штатів до проблем Близького і Середнього Сходу був покликаний продемонструвати серйозність намірів американської адміністрації відносно перегляду колишньої лінії США в цьому регіоні. В цьому виступі американський президент звернувся до всіх мусульман світу і закликав відкрити "нову сторінку" у відносинах США з ісламським світом, спільно боротися з екстремізмом та підвищити економічне і наукове співробітництво. У своєму виступі Б. Обама підкреслив, що частиною його відповідальності як президента США буде боротьба з негативними стереотипами щодо ісламу [20]. Тим самим глава американської адміністрації підтвердив, що його підхід до взаємин з мусульманськими країнами кардинально відрізнятиметься від підходу адміністрації Дж. Буша-молодшого, яка прагнула розповсюдити західні цінності в арабському світі. Серед важливих питань, задля успішного вирішення яких Сполученим Штатам та мусульманським країнам вкрай необхідно співпрацювати, Обама назвав демократію [9].

Треба зауважити, що поведінка офіційного Вашингтону в рамках подій, що відбувалися на Арабському Сході різко відрізнялася від агресивного, наступального образу поведінки США в 2000-х рр. Але 23 лютого 2011 р., звертаючись здебільшого до міжнародної аудиторії, Б. Обама промовив: "Зміни, що відбуваються в регіоні, спрямовуються виключно народами, що його населяють. Ці зміни не є наслідком політики США або іншої зовнішньої сили" [15]. Що стосується ролі США і Обами особисто у повстанні в Лівії, слід зазначити, що дії його адміністрації в цілому викликали довіру як з боку лівійських повстанців, так і з боку союзників по НАТО і сприяли укріпленню американських позицій в регіоні після зміни режиму в Лівії, а також після відносно мирної трансформації політичних систем у Тунісі та Єгипті [20].

Важливим напрямом нової зовнішньої політики адміністрації Б. Обами була перебудова курсу Сполучених Штатів щодо країн Латинської Америки і Карибського басейну. Так, напередодні саміт Організації американських держав в місті Порт-оф-Спейн в острівній державі Тринідад і Тобаго. Барак Обама публічно пообіцяв відкрити нову сторінку у відносинах між США і країнами регіону. Сполучені Штати, за його словами, будуть ставитися до країн Латинської Америки і Карибського басейну як до рівноправних партнерів [18]. Барак Обама також виділив найбільш істотні моменти, які треба мати на увазі в контексті зовнішньополітичних пріоритетів його адміністрації. Насамперед, це теза про те, що будучи найбільш потужною і впливовою державою в світі, Сполучені Штати все ж не можуть вирішувати міжнародні проблеми самотужки і тільки на основі своїх власних підходів. Інші держави, навіть невеликі, можуть мати оригінальні ідеї, які необхідно враховувати. США, таким чином, повинні прислухатися до інших думок, а не просто нав'язувати свою волю. По-друге, лідерство Сполучених Штатів на світовій арені має здійснюватися на основі сили прикладу, привабливості ідеалів.

Одним з головних досягнень першої адміністрації Баркака Обама стало виконання передвиборчої обіцянки щодо виведення американських військ з Іраку. Але він істотно уповільнив цей процес, який завершився лише наприкінці 2011 р. за графіком, узгодженим і затвердженим ще президентом Дж. Бушем-молодшим та іракським прем'єр-міністром Нурі аль-Малікі в 2008 р. [20]. В свою чергу, найголовнішим досягненням Б. Обама у боротьбі з тероризмом стала ліквідація в ході спеціальної операції на території Пакистану "лідера" "Аль-Каїди" Усами Бін Ладена. Виступаючи 25 вересня 2012 р. на 67-й Генеральній Асамблеї ООН у Нью-Йорку, в своїй промові Б. Обама зазначив наступне: "Завдяки прогресу, досягнутого за майже чотири роки мого президентства, я з надією дивлюся на світ, в якому ми живемо. Війна в Іраку закінчилася, і наші війська повернулися додому. Ми почали перехідний період в Афганістані, і Америка зі своїми союзниками завершить цю війну в установленний строк у 2014 р. "Аль-Каїда" ослаблена, Усами бен Ладена більше немає" [3].

Треба зазначити, що концепція "м'якої сили" знайшла свій розвиток в "Стратегії національної безпеки", яка була опублікована адміністрацією Барака Обама 26 травня 2010 р. [6]. В ній підкреслюється, що якщо говорити про майбутнє, то не повинно бути сумнівів, що і надалі Сполучені Штати Америки будуть гарантувати глобальну безпеку – зобов'язаннями перед союзниками, партнерами та інститутами, націленістю на розгром "Аль-Каїди" і її філій в Афганістані, Пакистані та по всьому світу, рішучістю стримувати агресію і запобігати поширенню найнебезпечнішої в світі зброї. Але при цьому треба розуміти, що жодна країна, якою б сильною вона не була, не може протистояти глобальним викликам поодиночки. Прихильність Сполучених Штатів Америки справі демократії, прав людини та законності – найважливіші джерела могутності та впливу в світі повинні направляти активність Америки на зміцнення міжнародних інститутів і стимулювання колективних дій, які можуть служити загальним інтересам, таким як боротьба з воєнним екстремізмом, припинення розповсюдження ядерної зброї та охорона ядерних матеріалів. Вихідним пунктом цих колективних дій буде взаємодія з іншими країнами. Наріжним каменем такої взаємодії є відносини між Сполученими Штатами і близькими союзниками в Європі, Азії, Західній півкулі і на Близькому Сході, які засновані на спільних інтересах і спільних цінностях і служать взаємній безпеці і в більш широкому плані безпеці і процвітанню всього світу.

Як зазначалося, Барак Обама вступив на посаду президента з твердим наміром "прагнути до миру і безпеки в світі без ядерної зброї", про що він заявив у своїй Празькій промові в квітні 2009 р. [16]. Але Обама розумів, що без Росії він не зможе реалізувати свій план, а тому спробував "перезавантажити" відносини з нею і зняти напруженість, викликану наближенням НАТО до кордонів РФ і бажанням Буша-молодшого розмістити елементи протиракетної оборони в Чехії та Польщі. Так, найбільшим досягненням у "перезавантаженні" американсько-російських відносин стало підписання в Празі 8 квітня 2010 р. нової угоди між США та РФ про стратегічні наступальні озброєння та скорочення ракетно-ядерних арсеналів (СНО-3) [7]. Але вже в середині 2010 р. в політиці "перезавантаження" намітилися проблеми, а головним "каменем спотикання" стали елементи американської ПРО в Європі [20]. На зустрічі з президентом Медведевим в Гонолулу 12 листопада 2011 р. Б. Обама остаточно підтвердив, що США не будуть укладати з Москвою юридично зобов'язуючої угоди про

неспрямованість проти Росії створюваної в Європі разом з союзниками по НАТО системи ПРО [17].

Важливим пунктом зовнішньої політики адміністрації Обама був оголошений в листопаді 2011 р. "стратегічний поворот" до Азії. Він намагався запевнити держави регіону, що Сполучені Штати не мають наміру відмовлятися від лідерства в Азійсько-Тихоокеанському регіоні. Варто зазначити, що виступаючи в Канберрі 17 листопада 2011 р. він визнав, що США стурбовані з приводу зростаючого впливу КНР в регіоні, та нагадують що "із збільшенням присутності Китаю зростає відповідальність" [14]. В свою чергу, вже в опублікованому 5 січня 2012 р. документі Міністерства оборони США під назвою "Підтримка глобального лідерства США: пріоритети для XXI століття", підкреслюється, що поряд з продовженням діалогу з КНР США зроблять все необхідне, щоб зберегти можливості для безперешкодного виконання місій в рамках військових зобов'язань перед союзниками та забезпечити собі доступ до своєї військової інфраструктури в Азійсько-Тихоокеанському регіоні. Крім того, цей документ визначає Китай як державу, що здатна створити численні загрози військовій безпеці США та їх союзникам [19]. Треба зазначити, що Генрі Кіссінджер проаналізував майбутнє взаємовідносин між США та Китаєм та зробив висновок, що "обидві сторони повинні бути готові сприймати діяльність один одного як природну частину міжнародного життя, а не привід для занепокоєння. Неминуча тенденція до зіткнення не повинна привертатися до свідомого прагнення стримувати або домінувати, поки сторони здатні розмежовувати ці поняття і відповідним чином співвідносити свої дії" [4].

Розглядаючи міжнародну політику Сполучених Штатів, треба підкреслити, що незважаючи на критику зі сторони Республіканської партії в контексті слабкої зовнішньої політики і зниження ролі Сполучених Штатів в сфері міжнародних відносин, адміністрація Барака Обама загалом намагається дотримуватися єдиного вектору і тим сами впроваджувати концепцію "м'якої сили", дотримуючись ідеї американського глобального лідерства. Основними постулатами цієї концепції є дипломатія та діалог як протипага військовій силі, які в свою чергу, на думку Обама, є найважливішими важелями посилення американського впливу і поліпшення міжнародного іміджу США. При цьому стає очевидним, що нові міжнародні виклики, які проявляються в зриві політики перезавантаження і загострення відносин з Росією, зміцнення політичних та економічних позицій Китаю, невирішеність проблеми нерозповсюдження ядерної зброї змусять адміністрацію Барака Обама переглянути критерії зовнішньополітичної концепції.

Список використаних джерел

1. Barack Obama. Renewing American Leadership // Foreign Affairs. – 2007. – №4. – July/August [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.foreignaffairs.com/articles/62636/barack-obama/renewing-american-leadership>
2. Barak Obama. Remarks to the Chicago Council on Global Affairs [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=77043>
3. Заявление Барака Обама на 67й сессии Генеральной Ассамблеи ООН [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.voltairenet.org/article/176006.html>
4. Kissinger H. The Future of U.S. – Chinese Relations: Conflict Is a Choice, Not a Necessity // Foreign Affairs – 2012 – №2 – March/April [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.foreignaffairs.com/articles/137245/henry-a-kissinger/the-future-of-us-chinese-relations>
5. Indyk M., Lieberthal K., O'Hanlon M. Scoring Obama's Foreign Policy [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.foreignaffairs.com/articles/137516/martin-indyk-kenneth-lieberthal-and-michael-e-ohanlon/scoring-obamas-foreign-policy>
6. National Security Strategy 2010 [Електронний ресурс] Режим доступу: www.whitehouse.gov/the-press-office/2010/12/18/nsa-2010
7. New Start Treaty [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.state.gov/tavc/newstart/index.htm>

8. Nye J.S. "Soft Power" [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.jstor.org/stable/1148580>

9. Obama's Speech in Cairo: Full Text [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.nytimes.com/2009/06/04/us/politics/04obama.text.html>

10. Obama's Speech in Moscow. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://iipdigital.usembassy.gov/st/english/texttrans/2009/07/20090707062839abretnuh3.549922e-02.html>

11. Ondrejcsák Róbert. American Foreign and Security Policy under Barack Obama: change and continuity. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://cenaa.org/analysis/american-foreign-and-security-policy-under-barack-obama-change-and-continuity/>

12. President Barack Obama's Inaugural Address. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.whitehouse.gov/the-press-office/president-barack-obamas-inaugural-address>

13. Quadrennial Diplomacy and Development Review 2010. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.state.gov/s/dmr/qddr/>

14. Remarks By President Obama to the Australian Parliament. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.whitehouse.gov/the-press-office/2011/11/17/remarks-president-obama-australian-parliament>

15. Remarks by President Barack Obama on the Turmoil in Libya. The White House. Washington, DC. February 23, 2011. [Електронний ресурс]

Режим доступу: <http://www.whitehouse.gov/blog/2011/02/23/president-obama-speaksturmoil-libya-violence-must-stop>

16. Remarks by President Barack Obama. Prague, Czech Republic. 5 April, 2009 [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.whitehouse.gov/the-press-office/Remarks-By-President-Barack-Obama-In-Prague-As-Delivered>

17. Remarks by President Obama and President Medvedev of Russia After Bilateral Meeting. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.whitehouse.gov/the-press-office/2011/11/12/remarks-president-obama-and-president-medvedev-russia-after-bilateral-me>

18. Remarks by the President at the Summit of the Americas Opening Ceremony. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.whitehouse.gov/the-press-office/Remarks-by-the-President-at-the-Summit-of-the-Americas-Opening-Ceremony>

19. Sustaining Global Leadership: Priorities for 21st Century Defense. Washington: Department of Defense. 2012. January [Електронний ресурс] Режим доступу: http://www.defense.gov/news/Defense_Strategic_Guidance.pdf

20. Ялі М. Зовнішня політика США: Підсумки першого строку президенства Барака Обами. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.csda.in.ua/day/2013-03-05/zovn-shnja-pol-tika-ssha-p-dsumki-pershogo-stroku-prezidentstva-baraka-obami-chastina-170/?print=1>

Надійшла до редколегії 17.04.14

М. Годлевский, асп.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

"МЯГКАЯ СИЛА" КАК СРЕДСТВО ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ США ПРИ АДМИНИСТРАЦИИ БАРАКА ОБАМЫ

В статье рассматриваются изменения во внешней политике США при администрации Барака Обамы. Главный акцент делается на использовании "мягкой силы" как одного из ключевых компонентов реализации внешнеполитического курса страны.

Ключевые слова: внешняя политика, США, "мягкая сила", Барак Обама.

M. Godlevskiy, Postgraduate Student

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

"SOFT POWER" AS MEANS OF AMERICAN FOREIGN POLICY UNDER THE OBAMA ADMINISTRATION

The article describes the changes in American foreign policy under the Barack Obama administration. The main emphasis is put on the use of "soft power" as one of the key component of the implementation of foreign policy.

Key words: foreign policy, the United States of America, "soft power", Barack Obama.

УДК 94(477)"1920"

Р. Даниленко, асп.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

РЕПРЕСИВНА ДІЯЛЬНІСТЬ БІЛЬШОВИКІВ В УКРАЇНІ В 1920 Р.

У статті аналізується структура та діяльність радянських репресивних органів в Україні в 1920 р. Розглядається застосування органами ЧК червоного терору проти населення України.

Ключові слова: червоний терор, репресії, більшовики, ЧК, Україна, контрреволюція.

Революційні події 1917-1921 рр. займають особливе місце в новітній історії України. З цим періодом пов'язана одна з найтрагічніших сторінок історії України. Більшість українського населення гинуло не на полі битви, а в результаті кривавого терору. Особливою жорстокістю відзначався червоний терор, тобто терор, який проводили більшовики. В 1920 р. розпочинається черговий період репресій на території України, при чому червоний терор набуває нових, уже більш організованих форм.

Спочатку проблема червоного терору 1920 р. набула висвітлення в основному в працях українських і російських діячів, що перебували в еміграції. Зокрема, велике значення мала праця С. Мельгунова [10], яка в результаті стала класичною і справила великий вплив на пізніших авторів. Проте, прихильність Мельгунова до Добровольчої армії сприяла не завжди об'єктивній оцінці подій. Важливе значення у дослідженні проблеми червоного терору має монографія І. Біласа [5]. Також в сучасній українській історіографії досліджується практика червоного терору в окремих регіонах України. Зокрема, червоний терор в Криму в 1920 р. досліджується в монографії Олександра та В'ячеслава Зарубіних [7], статтях Т. Бикової [4]. Червоний терор у 1920 р. в Одесі висвітлений у монографії В. Файтельберга-Бланка та В. Савченка [14]. Діяльності надзвичайних комісій на

Галичині присвячена стаття Р. Кузьміна [9]. Серед російських дослідників слід виділити монографію Ю. Дойкова, один з розділів якої присвячений червоному терору в Україні [6]. Проте, загалом проблема червоного терору в Україні залишається малодослідженою.

Метою статті є аналіз особливостей радянської репресивної політики в Україні в 1920 р.

На початку 1920 р. владу в Україні знову захопили більшовики. Незважаючи на обіцяні поступки, більшовики продовжували проводити в Україні жорстку політику. Ще наприкінці грудня 1919 р. було створено Управління надзвичайними комісіями і особливими відділами республіки (з 17 березня 1920 р. – Центральне управління надзвичайних комісій по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією і посадовими злочинами (Цупчрезком)). Голова Цупчрезкому назначався Радою народних комісарів і їй же безпосередньо підпорядковувався. Очолював українських чекістів з грудня 1919 р. – по 1922 р. колишній голова Московської ЧК Василь Манцев [5, с. 68].

Зміна назви торкнулась не лише Всеукраїнської надзвичайної комісії (ВУЧК). Цупчрезком зазначає: "В ряді міст після вигнання білогвардійців місцеві губревкоми не наважувались називати органи репресії ім'ям надзвичайних комісій (ЧК), приховуючи їх під спеціально вигаданими назвами – "слідкоми" [11, арк. 3]. Напевно це

було пов'язано з торішніми зlodіяннями ЧК і, змінивши назву, вони намагались привернути прихильність населення. Проте, це не вдалося і скоро слідками в тих містах, де вони були утворені, реорганізували в ЧК.

Одним з головних завдань перед новим керівництвом стала реорганізація ЧК. Як стверджується у звіті Одеської губчека, до 1920 р. не існувало чіткої схеми організації ЧК. Чітких інструкцій з центру не надходило і надзвичайна комісія змушена була працювати на власний розсуд. В 1920 р. після чергового захоплення більшовиками влади в Україні ситуація змінилась. Була розроблена чітка схема організації ЧК. На чолі комісії був голова, який разом з найкращими працівниками ЧК складали колегію. Їй було надано право розгляду всіх справ і винесення вироків аж до найвищої міри покарання. Разом з тим існувала мала колегія, яка складалася з завідувача секретно-оперативним відділом і двох уповноважених осіб. Вона мала право виносити вирoki лише до трьох років концтабору. Крім того, безпосередньо голові ЧК підпорядковувались секретно-оперативний і загальний відділи. Функції першого з них зводились до виконання всієї роботи оперативного характеру, а другий завідував господарським життям комісії і справою забезпечення співробітників всім необхідним. Всього за новою схемою організації ЧК передбачалась наявність 6 відділів: секретно-оперативного, особливого (для боротьби зі шпигунством), адміністративного, загального, спеціального (для нагляду за радянськими установами) та інформаційно-регістраційно-статистичного [8, арк. 9, 10].

Реорганізувати та налагодити успішну роботу в ЧК більшовикам вдалося, як стверджується у звіті Одеської губчека, лише після того як до всіх співробітників ЧК було донесено правильне розуміння червоного права та виправдання терору, який застосовувала влада робочих і селян [8, арк. 10].

У лютому 1920 р. смертна кара була знову скасована. При цьому фактично за надзвичайними комісіями було залишено це криваве право, адже згідно з роз'ясненням голови ВЧК дія постанови ЦВК про відміну смертної кари не розповсюджується на місцевості, які підпорядковані фронтам. У цих місцевостях за революційними трибуналами право застосування найвищої міри покарання зберігалось. Київ і Київська губернія входили у смугу, підлеглу фронтам. А 15 квітня Особливий Відділ ВЧК розіслав головам Особливих Відділів при місцевих ЧК циркуляр такого змісту: "З причини відміни смертної кари пропонуємо всіх осіб, за якими числяться різні злочини, і які підлягають найвищій мірі покарання, відправляти в смугу військових дій у місце, на яке декрет про відміну смертної кари не розповсюджується" [10, с. 101].

У зв'язку з подіями російсько-польської війни вже в травні 1920 р. смертна кара була офіційно відновлена.

Була спрощена й процедура розгляду справ. 1 червня 1920 р. наказом № 18 за підписом Ф. Дзержинського всі надзвичайні комісії переводились на військовий стан. В зв'язку з військовим станом Цупчрезком віддав наказ, за яким тимчасово замість колегії справи розглядалися трійкою, до складу якої входили голова чи його замісник та двоє членів колегії ЧК. Лише у випадку розбіжностей всередині трійки справа поступала на розгляд всієї колегії. Вирок про найвищу міру покарання (розстріл) приводився до виконання без санкції Цупчрезкома, щоправда Цупчрезком мав бути поставлений до відома по суті справи телеграфом [11, арк. 6].

Влітку 1920 р. жорстокий масовий червоний терор йшов по всій Україні. Розстріли в Києві були вже не

такі масштабні, як у 1918 чи 1919 рр. Але все одно в 1920 р. в Києві були розстріляні тисячі осіб. За офіційними даними чекістського звіту V з'їзду, в Україні в 1920 р. вони розстріляли 3879 чоловік, з них у Києві 538 чол., що є другим найбільшим (після Одеси) показником у країні за цей рік [11, арк. 20].

Розпочались нові розстріли, арешти за сфабрикованими справами. А для того, щоб продемонструвати добру волю радянської влади, інколи "проводили амністію" по цих сфабрикованих справах. 8 осіб з с. Самойленки Полтавської губернії 31 серпня 1920 р. були відправлені до концтабору до кінця громадянської війни на основі доносів секретних співробітників ЧК, які видали роботу сільського гуртка "Просвіти" за діяльність петлюрівської організації. 1 грудня 1920 р. на честь 3-ої річниці жовтневої революції на них була поширена амністія, яка "скоротила" міру покарання до 2-х років виправно-трудових таборів [3]. Звичайно така амністія була застосована для того, щоб репресовані не змогли відбутися коротким терміном ув'язнення.

Радянсько-польська війна сприяла "розкриттю" польських контрреволюційних організацій. Розкриття окремих польських шпигунських організацій призводило до масових арештів по всій Україні. Так, у березні 1920 р. було заарештовано при переході через польський фронт у Подільську губернію члена Польської організації військової (ПОВ) Покотянського. Завдяки цьому була розкрита подільська організація ПОВ, яка нараховувала 8 осіб. Але ЧК провело "ретельне розслідування" і згодом арешти були проведені й в інших регіонах України. Зокрема, у Києві було заарештовано до 200 осіб, у Харкові – 11, на Волині – 60, а в Одесі – 123, з яких 32 розстріляли [8, арк. 50; 11, арк. 9, 10].

У 1920 р. червоний терор розповсюджується і на територію Галичини. Масштаби репресій у Галичині були значно меншими порівняно з рештою України. З аналізу вироків справ арештованих стає очевидним, що половина всіх вироків були виправдальними і тільки близько 1/10 частини в'язнів була засуджена до найвищої міри покарання – розстрілу [9, с. 121]. Це було зумовлено нетривалістю перебування більшовиків у Галичині і тим, що слідчими в ГЧК були місцеві судді. Тому там не було звичних для більшовиків катувань в'язнів на допитах.

Особливо величезного розмаху червоний терор набув у Криму після розгрому врангелівців. 16 листопада голова ВЧК Дзержинський віддав наказ начальникові Особливого відділу Південного Фронту Василю Манцеву почати операцію по очищенню Криму від "контрреволюціонерів" [4, с. 454]. Бела Кун і Роза Землячка очолювали терор у Криму і робили все, щоб в ньому не залишилось жодного білогвардійця.

Дані про масштаби червоного терору в Криму та кількість його жертв дуже різняться. С. Мельгунов наводить число 56 тис. осіб, поет Максиміліан Волошин вважав, що тільки за період осінь 1920 – зима 1921 рр. було розстріляно 96 тис. осіб, М. Султан-Галієв назвав кількість 70 тис., а І. Шмельов – 120 тис. загиблих [4, с. 457, 458].

Жахливим червоний терор був і в Одесі. Лише за офіційними даними, загальна кількість заарештованих за 1920 р. Одеською ЧК становила 10225 чол., з яких розстріляно 1418, надіслано в концтабір 1558, звільнено 4644 [11, арк. 20]. Цупчрезком звітує: "При обслідуванні роботи Одеської ЧК, з'ясувалась необхідність в негайному розвантаженні місць ув'язнення від арештованих". З цієї метою була застосована система організації судових трійок для швидкого вирішення справ [11, арк. 5].

Одеською ЧК було розкрито багато "контрреволюційних" змов. Зокрема змову німецьких колоністів (11 чол. – розстріляно), "Союзу визволення Росії" (розстріляно – 31 чол.) та ін. [8, арк. 46, 47]. На початку липня в Одесі було розкрито петлюрівсько-врангелівську організацію, до якої входили діячі українського повстанського та добровольчого таборів. Було розстріляно 54 члени цієї організації. Зокрема, серед розстріляних були: отаман Усєвич та його помічник Гребач, секретар "Просвіти" Крачець, галицькі офіцери, солдати та ін. Схожу організацію було розкрито 30 серпня в Єлизаветграді [11, арк. 9].

23 травня 1920 р. була ліквідована офіцерська організація полковника Гусака-Гусаченка. Гусак-Гусаченко був учасником військового з'їзду 1917 р. в Києві, під час першої українсько-більшовицької війни був назначений Центральною радою начальником дивізіону в Житомирі. З приходом до влади Директорії УНР він був назначений повітовим старою в м. Остер та був учасником Трудового конгресу України. Після захоплення більшовиками Києва переїжджає до Одеси. Там він приєднується до загону отамана Струка і сприяє встановленню недовготривалої української влади в Одесі в січні 1920 р. Після поразки від більшовиків у лютому 1920 р. Гусак-Гусаченко разом з загonom у 80 чол. приєднується до Галицького корпусу. Згодом він повертається до Одеси, де організовує загін, який мав виступити на фронті нібито проти отамана Ю. Тютюнника, але насправді мав підняти в Одеському повіті повстання і у вирішальний момент перейти на бік української армії. Одеська ЧК, дізнавшись про існування організації арештувала всіх основних членів цієї організації та ряд осіб, які були причетні до неї. Гусаку-Гусаченку були висунені звинувачення в участі в петлюрівській організації, зв'язку з галицькими військами і петлюрівськими організаціями за кордоном і нарешті в створенні контрреволюційної організації в Одесі. Гусак-Гусаченко та ще двос були розстріляні. [8, арк. 62-63; 11, арк. 9; 13, арк. 81].

Більшовики також продовжували боротьбу з політичними опонентами. В ніч з 8 на 9 вересня Цупчрезком арештував III з'їзд української партії лівих соціалістів-революціонерів (-інтернаціоналістів) в повному складі, нібито за контрреволюційні резолюції. 15 керівників групи більшості були відправлені в концтабір до кінця громадянської війни. В ніч на 25 листопада було наказано всім головам губчека провести арешти всіх махновців. В результаті було арештовано 346 осіб, з них 40 відправлено до ВЧК [11, арк. 13]. Були заарештовані та відправлені в концтабір до кінця громадянської війни лідери лівих меншовиків, були ліквідовані меншовистські організації в Києві, Одесі, Катеринославі, Кременчуці та інших містах. Приводом до арешту меншовиків стала їхня критика радянської влади, яку вони, на думку більшовиків, вели з метою підриву радянського устрою, та висміювання меншовиками діяльності радянських установ та ЧК [8, арк. 18]. Також здійснювались арешти окремих членів і цілих організацій правих есерів. В кінці серпня в Києві була арештована Всеукраїнська конференція правих есерів. Катеринославська губчека провела такі ж арешти місцевої організації правих есерів, а харківська губчека завела персональні справи проти лідерів місцевих правих есерів [11, арк. 15].

Більшовики також продовжували застосовувати індивідуальний терор для знищення своїх опонентів. Так, у червні 1920 р. в Катеринославі Василь Манцев, керівник особливої групи Федір Мартинов та завербований махновець Федя Глущенко розробили план ліквідації

командувача Революційної повстанської армії України Нестора Махна. Виконання покладалося на Федю Глущенка та Якова Костюхіна. План більшовиків провалився через те, що Глущенко зізнався махновцям, що готує замах на їх командувача. Глущенко зізнався, що пішов на спіробітництво з ЧК, щоб попередити замах. Крім цього, він прагнув загинути від рук товаришів, а не чекистів [12, арк. 61-62].

Багато справ було інспіровано Одеською ЧК в зв'язку з діяльністю "Просвіти". Так, Лободіну Н.М. було відправлено до концтабору без висунення обвинувачень за участь у драмгуртку при "Просвіті" [2], а Барабашова М.А. було відправлено до концтабору без висунення обвинувачень лише за те, що наймав квартиру спільно з членом "Просвіти" [1].

Більшовики вважали українське населення контрреволюційним за своєю суттю. Так, у доповіді щодо політичного становища Київського повіту від 20 вересня 1920 р. стверджується, що контрреволюційні організації в повіті відсутні, але контрреволюційна атмосфера відчувається з самого початку приходу радянської влади. Далі зазначається, що в Кагарлицькій, Обухівській, Трипільській та Черняхівській волостях хоч і не має жодних організованих контрреволюційних змов, але майже кожен селянин цих волостей представляє з себе змовника, який чекає лише поштовху, щоб організувавшись, взяти активну участь в боротьбі проти радянської влади [13, арк. 305-306]. Таким чином, більшовики могли розпочати справу проти фактично кожного українця за контрреволюційну діяльність.

Окрім боротьби з інакомислячими червоний терор застосовувався і для боротьби з бандитизмом. Методи боротьби більшовиків зі злочинністю були жорсткими, але ефективними. В червні 1920 р. вийшло розпорядження про застосування найвищої міри покарання щодо осіб, винних в бандитизмі, пограбуваннях, насильстві та невиконанні розпоряджень радянської влади. Звітуючи про боротьбу з фальшивомонетниками, Одеська губчека запевняє, що після розстрілу близько 60 фальшивомонетників було майже повністю покінчено з масовим друком фальшивих грошей. З метою боротьби з організованою злочинністю було розстріляно 100 злочинців, а потім було надруковано і розклеєно по місту список розстріляних. Після цього хвиля бандитизму спала [8, арк. 27, 52-53].

Інкони відбувались показові справи і над радянськими службовцями, що зловживали своїм становищем. Характерною є справа замісника начальника Одеського судового кримінального розшуку Йосифа Левітіна і його помічника Бурковського. Левітін через своїх агентів заманював продавців діамантів, арештовував їх, вимагаючи за звільнення хабаря. Він мав тісні зв'язки зі спекулянтами, яких він прикривав, отримуючи частину їхнього прибутку. Крім цього, за його участі в Одеському судовому кримінальному розшуці була запроваджена система хабарів, заснована на круговій поручі. Суть її полягала в тому, що, якщо молодший чин міліції отримував хабаря, то він повинен був частину отриманого передати своєму безпосередньому начальнику. Особи, які знаходились на чолі відділів та дільниць в свою чергу ділились з Левітіним і, таким чином, останній отримував свою частку від кожного хабаря, отриманого рядовим чином розшуку. В результаті цієї справи Левітін та ще 6 співробітників Одеського судового кримінального розшуку були розстріляні [8, арк. 42; 11, арк. 17].

Схожою є справа Петрова, який був комуністом, чекистом, уповноваженим по боротьбі з посадовими зло-

чинами. Працюючи в ЧК, Петров був пов'язаний зі злочинцями і навіть допомагав їм. Він видавав офіційні ордери злочинцям, які під виглядом обшуків грабували населення. Разом з Петровим співпрацювали Фішер та Іванов, один з яких був обвинувачем, а інший правозаступником в ревтрибуналі. За допомогою Петрова вони створювали фальшиві справи, звільняючи потім підсудних за хабар [8, арк. 27].

Працівники місцевих ЧК часто були тісно пов'язані зі злочинністю, про що повідомляється навіть в офіційних звітах надзвичайних комісій. Зокрема, у звіті Центрального управління надзвичайних комісій при Раднаркомі України за 1920 р. зазначається, що в деяких містах ревкоми зіштовхнулись зі зв'язками навіть відповідальних працівників ЧК з "некомуністичним середовищем". Зв'язок співробітників ЧК з криміналітетом у звіті називають вимушеним. Рятуючись від білого терору після відступу більшовиків, чекісти змушені були користуватись послугами кримінального елемента, а після повернення радянської влади опинились "в боргу" перед ним [11, арк. 4].

Серед загальної кількості засуджених ЧК в 1920 р. 46% були засуджені за бандитизм (під яким більшовики розуміли в тому числі повстанський рух в Україні) та кримінальні злочини, 36% – за контрреволюційну діяльність, 11% – за посадові злочини та спекуляцію, 5% – за дезертирство і 2% – за шпигунство. При цьому цікавим є і розподіл мір покарання в залежності від роду злочину. Так, для 40% засуджених за контрреволюційну діяльність мірою покарання було визначено розстріл, для 51% – відправлення до концтабору або в'язниці. Серед засуджених за бандитизм 34% мірою покарання було визначено розстріл, 56% – відправлення до концтабору або в'язниці. У випадку з посадовими злочинами до розстрілу було засуджено 28%, до концтабору та в'язниці відправлено – 58%. Найрідше розстрілювали за дезертирство – всього 1%, це пов'язано з тим, що переважну більшість дезертирів (69%) відправляли назад на фронт [11, арк. 20].

Незважаючи на завершення громадянської війни та масштабні репресії 1920 р., в результаті яких більшовики, здавалося б, мали б покінчити зі своїми ворогами, як стверджується у звіті Одеської губчека, боротьба з

контрреволюцією незавершена і кінець її можливий лише одночасно з перемогою соціалістичної революції у всьому світі [8, арк. 7].

Таким чином, 1920 р. ознаменувався новими численними акціями червоного терору в Україні. В зоні військових дій червоний терор продовжував застосовуватись. Тривали численні розстріли по всій Україні. Активно діяли органи ЧК, які вмело фабрикували справи і "викривали" контрреволюційні змови. Реорганізація ЧК та створення Цупчрезкомо замість ВУЧК не змінили сутності радянських репресивних органів. У діях органів ЧК принципи "революційної законності" продовжували часто межувати зі свавіллям, що вилилось у нову хвилю масштабних репресій.

Список використаних джерел

1. Архівно-кримінальна справа на Барабашова М.А. – Галузевий Державний Архів Служби Безпеки України (далі – ГДА СБУ), ф. 6, спр. 37768-ФП, арк. 1-8.
2. Архівно-кримінальна справа на Лободіну Н.М. – ГДА СБУ, ф. 6, спр. 37767-ФП, арк. 1-6.
3. Архівно-кримінальна справа на Шварценбергера Г.А. – ГДА СБУ, ф. 6, спр. 73012-ФП, арк. 1-117.
4. Бикова Т. Масовий терор у період утвердження радянської влади в Криму // 3 архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ: Наук.-публіц. журн. – К., 2001 – №2(17).
5. Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 т. – К., 1994. – Книга 1.
6. Дойков Ю. Красный террор. Россия. Украина. 1917–1924. – Архангельск, 2008.
7. Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. Из истории Гражданской войны в Крыму. – Симферополь, 2008.
8. Итоги и практика годичной деятельности Одесской Губчека с 8.02.1920 – по 8.02.1921. – ГДА СБУ, ф. 13, спр. 926, арк. 1-80.
9. Кузьмин Р. Я. Створення та діяльність Галицької Надзвичайної Комісії (ГНК-ВсеГНК) у серпні-вересні 1920 року // "Гілея: науковий вісник": Збірник наукових праць. – К., 2011. – Випуск 54 (11).
10. Мельгунов С. П. Красный террор в России 1918-1923: Чекистский Олимп. – М., 2006.
11. Отчет Центрального управления чрезвычайных комиссий при Совнарком Украины за 1920 год. – ГДА СБУ, ф. 13, спр. 253, арк. 1-21.
12. Перепечатки материалов о банде Махно – Центральный державный архив громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО), ф. 5., оп. 1, спр. 330, арк. 1-180.
13. Перепечатки материалов по истории польской оккупации Украины, по борьбе с оккупантами и другими контрреволюционными бандами. – ЦДАГО, ф. 5, оп. 1, спр. 304, арк. 1-317.
14. Файтельберг-Бланк В., Савченко В. Одесса в эпоху войн и революций. 1914–1920. – Одесса, 2008.

Надійшла до редколегії 21.04.14

Р. Даниленко, асп.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

РЕПРЕССИВНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ БОЛЬШЕВИКОВ В УКРАИНЕ В 1920 Г.

В статье анализируется структура и деятельность советских репрессивных органов в Украине в 1920 г. Рассматривается применение органами ЧК красного террора против населения Украины.

Ключевые слова: красный террор, репрессии, большевики, ЧК, Украина, контрреволюция.

R. Danylenko, Graduate Stud.

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE REPRESSIVE ACTIVITY OF THE BOLSHEVIKS IN UKRAINE IN 1920

The article analyzes structure and activity of Soviet repressive organs in Ukraine in 1920. The article examines application by the organs of Cheka red terror against the population of Ukraine.

Key words: red terror, repressions, bolsheviks, Cheka, Ukraine, counter-revolution.

УДК 94(73)=(111)196/7

Я. Золотарьова, асп.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ПРАВОЗАХИСНІ ІНІЦІАТИВИ АДМІНІСТРАЦІЇ ДЖ. КАРТЕРА У РОЗВИТКУ АМЕРИКАНСЬКО-РАДЯНСЬКИХ ВІДНОСИН 1977 – 1981 рр.

Досліджується імператив прав людини у зовнішньополітичній стратегії Дж. Картера відносно СРСР та його роль у розвитку американсько-радянських відносин.

Ключові слова: політика захисту прав людини, доктрина зовнішньої політики США за президента Дж. Картера, американсько-радянські відносини, детант, ідеологічна конкуренція.

Після другої світової війни зусиллями світового співтовариства було вироблено міжнародні стандарти прав людини. Першою державою, яка визначила права людини як імператив своєї зовнішньої політики, були Сполучені Штати Америки. А 39-й президент США Джиммі Картер (1977–1981 рр.) перетворив питання прав людини на важливий елемент протистояння між Вашингтоном та Москвою.

Проблему правозахисного дискурсу зовнішньої політики США ґрунтовно досліджували американські автори. Такі науковці, як: Д. Шмітц, В. Волкер, Дж. Росаті, А. Г. Мовер та М. Стакі – відзначають, що саме завдяки Дж. Картеру питання прав людини було включене до порядку денного національної зовнішньополітичної стратегії. С. Кауфман, Г. Сміт, В. Стойк, Дж. Друмбел, Р. Л. Гартхоф у своїх роботах аналізують результативні кроки адміністрації Картера щодо заохочення дотримання прав людини у СРСР. У той же час критики зовнішньої політики Дж. Картера (Дж. Муравчик, С. Фогелсенг, Д. Мойніхен) зазначають, що президент не мав узгодженого підходу до американсько-радянських відносин. У радянській та російській історіографії з-поміж робіт агітаційного характеру проблематика прав людини у формуванні зовнішньої політики США отримала наукову оцінку в роботах Г. Арбатова, В. Журкіна, Е. Іваняна, А. Кокошина, О. Колобова, Р. Овчиннікова, О. Попової, А. Тихонова, О. Широкова. В українській історіографії наразі не існує узагальнюючих праць, які досліджували питання формування доктрини прав людини у зовнішній політиці США та її реалізації щодо окремих країн. Проте, існуючі дослідження дискурсу прав людини у зовнішній політиці США не розкривають його місця у баченні адміністрації трансформації американсько-радянських відносин.

Ця стаття є спробою оцінити ефективність правозахисної діяльності Дж. Картера щодо СРСР та визначити вплив цього вектору зовнішньої політики на перебіг американсько-радянських відносин. Досліджено методи правозахисної діяльності США на міжнародній арені.

У першій половині 70-х рр. XX ст. правозахисна ініціатива належала Конгресу, про що свідчить ряд законів 1973–76 рр., які передбачали скорочення американської військової й економічної допомоги порушникам прав людини. Прикладом таких ініціатив щодо СРСР є поправка Г. Джексона – Ч. Веніка (1974 р.) до Закону про торгівлю та поправка Е. Стівенсона (1975 р.) до Закону про Експортно-імпорتنний банк, які вводили економічні санкції щодо СРСР через обмеження єврейської еміграції.

У передвиборчій кампанії представник демократичної партії Дж. Картер задовольнив суспільний попит на формування моральної складової зовнішньої політики [5, р. 164].

У якості президента Дж. Картер у першому офіційному листі до генерального секретаря ЦК КПРС Брежнєва від 26.01.1977 р виклав власну модель розвитку розрядки (détente) міжнародних відносин на основі "взаємності, взаємної поваги і гідності". Перераховуючи

галузі міждержавної співпраці у сприянні миру, президент зосередив увагу і на питанні дотримання прав людини: "[Ми] не можемо бути байдужим до долі свободи та індивідуальних прав людини. Ми представляємо різні соціальні системи, і наші країни відрізняються один від одного у своїй історії та досвіді. Змагання ідеалів неминуче між нашими суспільствами. Тим не менш, це не повинно заважати спільним зусиллям, спрямованим на формування мирного, справедливого гуманного світу" [7].

У промові в університеті Нотр-Дам (22 травня 1977 р.) Дж. Картер пропонує заходи втілення кампанії захисту прав людини: публічна дипломатія, зміни програм економічної допомоги, нагадування офіційним особам інших країн про ситуацію з дотримання прав людини в їх країнах під час особистих зустрічей [13, р. 97-99].

07.07.1977 р. Дж. Картер підписав президентський оглядовий меморандум (PRM-28) – внутрішнє дослідження, що є першою систематичною спробою викласти правозахисні зовнішньополітичні задачі виконавчої влади. Цей документ визначив пріоритет балансування політики захисту прав людини відносно країн соціалістичного табору з іншими зовнішньополітичними інтересами США. Основною задачею визначалася підтримка демократичних сил у Радянському Союзі та Східній Європі, які сприятимуть розвитку більш відкритих суспільств [15]. У PRM-28 визнавалася роль американських та міжнародних неурядових громадських організацій (НГО) у піднятті "міжнародної і національної самосвідомості" щодо "проблем прав людини" і громадянському контролю дій державних структур, що порушують положення Заключного акту, підписаного 30.07-01.08.1975 р. за підсумками Наради з безпеки і співробітництва у Європі (НБСЕ). Згідно тексту меморандуму бюро з питань демократії, прав людини і праці державного департаменту США та інші установи отримали рекомендації заохочувати діяльність громадських об'єднань [16]. Підтримку транснаціональної правозахисної діяльності було засвідчено і у директиві Президента – 30, яка стала офіційною інструкцією з просування прав людини [14].

Серед методів втілення правозахисних ініціатив США варто відзначити роботу з міжнародними організаціями, зокрема структурами Організації Об'єднаних Націй (ООН). Американські чиновники, включаючи президента, постійно надсилали повідомлення до комісії ООН з прав людини з приводу порушень інакомислячих у СРСР. Ще 11.02.1977 р. представник США на Генеральній Асамблеї (ГА) ООН підняв питання про затримання радянського правозахисника Ю. Орлова [11, р. 2-4].

Також Дж. Картер заручився медійною підтримкою своїх ініціатив, зміцнивши міжнародні можливості мовлення. У березні 1977 р. він оголосив, що Радіо Вільна Європа / Радіо Свобода і Голос Америки потрібно шістнадцять додаткових передавачів 250 кВт для мовлення у країнах Східної Європи і СРСР [17, р. 423].

Не останню роль адміністрація Дж. Картера відводила авторитету США як правомірного критика прав

людини, внутрішня політика якого є зразковою моделлю дотримання прав людини. Тому Дж. Картер підписав та наполягав на ратифікації п'яти міжнародних угод з прав людини. Зокрема, Пакту про громадянські і політичні права (CAPR) та Пакту про економічні, соціальні й культурні права (ESACR) – основоположних міжнародно-правових документів у галузі міжнародного захисту прав та свобод людини, прийнятих ГА ООН 16.12.1966 р. [14, р. 104]. Ілюструючи дотримання у США положень Заключного акту, президент зняв "усі обмеження на виїзд за кордон американських громадян" і пом'якшив візові обмеження для іноземних груп [17, р. 4]. Також за наполяганням Дж. Картера Міністерство юстиції США провело розслідування і подало серію юридичних звернень до федерального суду від імені обвинувачуваних у справі "Вілмінгтон 10" (суперечливе рішення суду в Північній Кароліні, за яким десять афро-американських правозахисників були заарештовані за підпал без переконливих доказів їх вини) [9, р. 4].

Паралельно адміністрація Картера прагнула засвідчити універсальний характер кампанії у галузі прав людини, тому критиці піддавалися порушення прав людини у некомуністичних країнах. Наприклад, було накладено торгове ембарго Ради Безпеки ООН на Зімбабве-Родезію [2, р. 22]. Картер критикував масові порушення прав людини, що мали місце у Чилі.

Не зважаючи на ці заходи Вашингтону, радянські лідери сприймали кампанію критики порушення прав людини як прямий напад на основи радянської влади. У лютому 1977 р. голова КДБ Юрій Андропов констатував: "ідеологічні центри та сіоністські організації" залучили "нову адміністрацію Картера і відомих сенаторів" у зрадницьку "антирадянську діяльність" [1]. Л. Брежнєв надіслав Дж. Картеру листа з критикою втручання у радянські "внутрішні справи" та листування з "відступником" [Сахаров], який оголошений ворогом Радянської держави [18, с. 244]. Радянське керівництво відзначало, що оновлена конституція 1977 р. містить належне співвідношення "цивільних обов'язків" і "демократичних свобод". Л. Брежнєв погодився представити комісії з прав людини ООН у січні 1978 р. доповідь про радянські практики у сфері прав людини та їх відповідності вимогам усіх міжнародних угод, у тому числі Заклучному Акту.

Напередодні значних міжнародних зустрічей, конференцій керівництво СРСР використовувало тактику зменшення державного тиску на громадянські та особисті права населення. Цю думку ілюструє ситуація у переддень зустрічі НБСЄ у Белграді (жовтень 1977 р. – березень 1978 р.). У другому кварталі 1977 р. чисельність ув'язнень дисидентів суттєво скоротилася – було зафіксовано найнижчий показник з 1965 р. [10, р. 182-183]. Спостерігалось й зростання єврейської еміграції, яка сягнула максимального рівня.

Проте американські делегати у Белграді постійно порушували питання дотримання прав людини у комуністичних країнах. Країни Варшавського договору блокували підписання заклучного документу наради. Зустріч завершилася безрезультатно, що викликало занепокоєння світової спільноти: акцентування на порушеннях прав людини в СРСР тільки загострить напруженість холодної війни і ставить під загрозу майбутнє розрядки у Європі [8].

12.07.1978 р. Джесіка Тукман (уповноважений президента з прав людини у Конгресі) надіслала попередження, що серед конгресменів зростає невдоволення результатами правозахисної діяльності. Більш дім вирішив діяти на випередження – запровадити обмеження обміну з СРСР американськими технологіями. Було скасовано або відкладено чисельні зустрічі, галузеві та

наукові обміни. Під впливом можливого перехоплення ініціативи Конгресом, Дж. Картер погодився прийняти плани ради національної безпеки щодо обмежень на торгівлю США з СРСР [3, р. 323].

Восени 1978 р. розпочався новий етап політики США з захисту прав людини щодо СРСР. Москва скоротила репресивні арешти дисидентів. Вашингтон використав торгівлю як спосіб покращення американсько-радянських відносин. Президент Дж. Картер припинив бойкоту усіх зустрічей на високому рівні, не пов'язаних з контролем над озброєннями, та направив делегацію на американсько-радянську торговельну конференцію до Москви 10.12.1978 під час своєї поїздки до радянської столиці міністр фінансів Майкл Блюменталь оголосив про прийняття США радянських "заявок на експортні ліцензії", пов'язані з "нафтогазовим виробничим об'єднанням" [4, р. 132-134]. Заохочуючи зростання чисельності єврейської еміграції з СРСР, держсекретар С. Венс і М. Блюменталь, повідомили послу СРСР А. Добриніну про ініціативу виконавчої влади скасувати вимоги поправки Г. Джексона – Ч. Веніка [4, р. 135].

США демонстративно розвивали правозахисну діяльність у некомуністичних країнах, особливо у Латинській Америці. У грудні 1978 р. Вашингтон підтримав резолюцію ООН, яка закликала комісію з прав людини ООН розслідувати питання про "зниклих" осіб в Аргентині, та створення Міжамериканського суду прав людини (IAHRC).

Варто зазначити, що адміністрація Дж. Картера не відмовилась і від методу "тихої дипломатії". Наприклад, було проведено обмін двох засуджених радянських шпигунів на десять радянських політичних в'язнів, у тому числі О. Гінзбурга, баптистського проповідника Георгія Вінса, і двох євреїв, які були засуджені до смертної кари за спробу викрадення літака у 1970 р.

На початку 1979 р. за ініціативою країн Варшавського блоку було організовано конференцію "Мир і права людини". Проте, така імітація правозахисної діяльності з боку СРСР не приховала той факт, що радянські лідери не мали наміру "демократизації" чи "лібералізації" існуючої моделі соціалізму. До березня 1979 р. 10 членів правозахисної організації Московська Гельсінська група були заарештовані. Розпочалася системна кампанія, спрямована на викорінення неофіційної діяльності до Олімпіади 1980 р. у Москві. Радянське керівництво прийняло рішення знизити рівень єврейської еміграції з рекордної позначки 51320 чол. у 1979 р. до 21471 чол. наступного року [14, р. 139].

У другій половині 1979 р. відносини наддержав суттєво погіршилися. Дж. Картер надав Китаю статус нації найбільшого сприяння у сфері торгівлі, СРСР – ні. А з введенням радянських військ до Афганістану Картер прийняв рішення згорнути офіційний американсько-радянський культурний обмін та відкласти ратифікацію договору про обмеження стратегічних наступальних озброєнь (SALT II).

На початку 1980 р. комітет національної безпеки (КНБ) США підготував меморандум під назвою "Інакомислення у Східній Європі та СРСР – Чи зробили ми достатньо?". Згідно з цим аналізом адміністрація вжила недостатньо заходів для інституціоналізації політики захисту прав людини. КНБ закликав виконавчу владу виділити більше ресурсів на "книги та публікації програм для Східної Європи та СРСР" [12]. У вересні 1980 р. американський генерал і співробітник КНБ, Вільям Одом, надіслав раднику з національної безпеки З. Бжезінському ще один меморандум з викладом інструкції до майбутньої діяльності.

Проте, на президентських виборах 1980 р. перемагає кандидат республіканець Рональд Рейган. Адміністрація

нового президента переглянула концептуальні положення політики у галузі прав людини ліберального попередника, але не відмовилася від використання правозахисних ініціатив у ідеологічному протистоянні з СРСР.

Таким чином, проблема прав людини протягом 1970-х і 1980-х рр. набуває міжнародного звучання. У результаті правозахисної діяльності адміністрації Картера вдалося запобігти порушенню прав людини у великих масштабах і масових ув'язнень дисидентів в СРСР. У той же час кампанія щодо захисту прав людини змінила перебіг деタント, змусила радянських лідерів перейти у позицію оборони та ускладнила переговорні процеси в інших сферах. Розвиваючи ідею про моралізаторську місію США, адміністрація Дж. Картера створила ефективний засіб ідеологічної конкуренції з СРСР, який буде успішно використано наступними президентами-республіканцями.

Список використаних джерел

1. Andropov to the Central Committee, "U.S. government activities in defense of human rights," February 18, 1977. / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.yale.edu/sci-hub.org/annals/sakharov/documents_frames/Sakharov_123.htm.
2. Bloomfield Lincoln P. The Carter Human Rights Policy: A Provisional Appraisal / Bloomfield Lincoln P. – Cambridge, MA, – 1981.
3. Brzezinski Z. Power and Principle: Memoirs of the National Security Adviser, 1977–1981 / Z. Brzezinski. – Farrar, Straus, Giroux, 1983. – 587 p.
4. Buwalda P. They Did Not Dwell Alone: Jewish Emigration from the Soviet Union, 1967–1990 / Petrus Buwalda. – Washington, DC, 1997. – 287 p.
5. Carter J., Why Not the Best / Jimmy Carter. – University of Arkansas Press, 1996. – 166 p.
6. Carter's comments. Meeting with President Augusto Pinochet Ugarte of Chile – Remarks to Reporters Following the Meeting. September 6, 1977. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.presidency.ucsb.edu/sci-hub.org/ws/index.php?pid=6582&st=human+rights&st1=Chile>
7. Carter's Letter to Brezhnev January 26, 1977 in "The Path to Disagreement: U.S. – Soviet Communications Leading to Vance's March 1977 Trip to Moscow". – CWIHP / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cwihip.si.edu/sci-hub.org>.

Я. Золотарева, асп.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ПРАВООЗАЩИТНЫЕ ИНИЦИАТИВЫ АДМИНИСТРАЦИИ ДЖ. КАРТЕРА В РАЗВИТИИ АМЕРИКАНО-СОВЕТСКИХ ОТНОШЕНИЙ 1977–1981 гг.

Исследуется императив прав человека во внешнеполитической стратегии Дж. Картера в отношении СССР и его роль в развитии американо-советских отношений.

Ключевые слова: политика защиты прав человека, доктрина внешней политики США при президенте Дж. Картере, американо-советские отношения, детант, идеологическая конкуренция.

Y. Zolotariova, Graduate Student

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

CARTER'S HUMAN RIGHTS INITIATIVES IN THE DEVELOPMENT OF US-SOVIET RELATIONS 1977–1981

The article touches on the imperative of human rights in Carter's foreign policy strategy towards the Soviet Union. It was intended to repair America's international moral stance and build consensus inside the country. In the practice human rights issues of the U.S. foreign policy turned into a resource of political influence and an important criterion for the development of US-Soviet relations.

Keywords: politics of human rights, the doctrine of American foreign policy under President Jimmy Carter, US-Soviet relations, detente, ideological competition.

УДК 903'1

О. Кириленко, асп.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ПІЗНЄ ТРИПІЛЛЯ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я В КОНТЕКСТІ ІНОКУЛЬТУРНИХ ВПЛИВІВ

В статті розглядаються проблеми взаємодії між пізньотрипільськими племенами і сусідніми общинами неолітичних і енеолітичних культур. Автор наводить різні погляди вчених щодо впливу інокультурних племен на процес формування пізньотрипільських груп пам'яток Середнього Подніпров'я.

Ключові слова: чапайська, лукашівська, софіївська групи пам'яток, Кукутень-Трипілья, етап С I, С II, культури киево-черкаська, малицька, ліхчастого посуду, волино-люблінська.

Встановлення рівня впливів інокультурних елементів у формуванні груп пам'яток трипільської культури завжди привертало увагу вчених. Трипільські і сусідні їм

8. From Global Politics to Human Rights: The CSCE Follow up Meeting, Belgrade, 1977, Part I: Global Politics, Cold War International History Project, CWIHP. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.wilsoncenter.org/sci-hub.org/index.cfm?topic_id=1409&fuseaction=topics.documents&doc_id=382975&group_id=187963

9. Implementation of the Helsinki Accords, Ninth Semiannual Report. – Washington, DC, 1981. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://catalog.hathitrust.org/Record/01134387>.

10. Kline E. The Helsinki Process: A Balance Sheet / Edward Kline // The Fifth International Sakharov Hearing: Proceedings, ed. Allan Wynn. – London, 1986. / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.google.com.ua/url?url=http://www.dandelon.com/servlet/download/attachments/dandelon/ids/AT001950044C1C217E99AC12574AD0028EC2A.pdf&rct=j&q=&esrc=s&sa=U&ei=MwlYVPT0Eun8ygOWn4GgBg&ved=0CBYQFJAB&usq=AFQjCjCNHXXCV4QKpRiDEONAOG-PQk1euFQ>

11. Memorandum for ZB, "US Government Initiatives on behalf of Human Rights in the USSR" April 17, 1980. / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www2.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB482/>.

12. National Security Council, Memorandum, Paul B. Henze to Brzezinski, Dissidence in Eastern Europe and the USSR – Are We Doing Enough? Secret, April 17, 1980 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www2.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB391/docs/1980.04.17%20Are%20We%20Doing%20Enough.PDF>

13. Peterson C. Globalizing Human Rights: Private Citizens, the Soviet Union, and the West / Christian Peterson. – Routledge, 2012 – 294 p.

14. President Carter's comments on the rough draft of PD-30 can be found at: <http://www.jimmycarterlibrary.org/sci-hub.org/documents/pddirectives/pd30.pdf>.

15. President Memorandum 28, July 8, 1977 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.jimmycarterlibrary.org/#4748/irp/offdocs/prm/prm28.pdf>

16. The Department of State Bulletin April 25, 1977 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://archive.org/details/USGovernmentDocuments>.

17. Third Semiannual Report by the President to the Commission on Security and Cooperation in Europe. – Washington, DC, 1977/ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.csce.gov/index.cfm?FuseAction=Files.

18. Добрынин А. Сурубо доверительно: посол в Вашингтоне при шести президентах США (1962–1986 гг.) / А. Добрынин. – М.: "Автор", 1996. – 687 с.

Надійшла до редколегії 22.04.14

общини не розвивалися замкнено, а перебували у постійному пошуку кращих місць для життя, контактуючи з носіями інших культурних утворень. Метою даної статті

© Кириленко О., 2014

є узагальнення результатів, отриманих вченими трипільцями в процесі встановлення рівня інокультурних впливів у формуванні пізньотрипільських пам'яток Середнього Подніпров'я.

Серед критеріїв виділення окремих груп пам'яток трипільської культури головними є особливості глиняного посуду. Весь комплекс матеріальної культури, що походить із синхронних поселень і має схожі риси, об'єднується в типи пам'яток, які за умови розвитку в певному регіоні утворюють локальні групи. Цей принцип систематизації лежить в основі локально-хронологічного членування трипільських старожитностей.

Крім кераміки, що є одним із найбільш інформативних джерел у відображенні хронології і шляхів розселення трипільського населення, до уваги також береться абсолютне датування.

Ю.М. Захарук, В.О. Круц, М.Ю. Відейко, Т.Г. Мовша та інші виокремлювали інокультурні елементи в трипільських матеріалах Середнього Подніпров'я на основі декору і техніки виготовлення керамічного посуду [10, с. 60-64; 12, с. 148-150; 16, с. 24-29]. Інший важливий доказ – поява нехарактерного для трипільських общин поховального обряду [6, с. 81-83; 12; 13, с. 29; 3, с. 97].

Міжкультурні взаємозв'язки по-різному проявляються в археологічному матеріалі. Залежить це від багатьох факторів, одним з яких є відстань між ареалами існування носіїв контактуючих культур. Взаємовпливи на відстань більше ніж 300 км, очевидно, були нечастими і реалізувалися в ході "експедицій", метою яких був обмін сировиною і готовими виробами. Такі "походи" проявляються в наявності скарбів або поодиноких речей, так званих "імпортів", виявлених археологами на поселеннях або біля них. Частіше всього це недоступна в регіоні сировина, зокрема мідь або високоякісний кремій. Підтвердження таких походів широко відомі в матеріалах розвинутого Трипілля. Заготовки крем'яних пластин, що походять з Волині, були виявлені на поселеннях-гігінтах Буго-Дніпровського межиріччя, як і мідні знаряддя з принесеної балканської сировини [23, с. 109; 26]. Для пізнього етапу відомі бурштинові бусини, очевидно, принесені з території Прибалтики. Кинджали і пронизи, широко представлені серед інвентарю софіївських могильників, виконані з балканської міді і аналогічні синхронним карпатським культурам [34, с. 236-238].

В період пізнього Трипілля відбувається поглиблення процесів розселення окремих груп ранніх землеробів лісостепу по території України. Розширення ареалу проживання викликало дроблення пізньотрипільського населення за принципом різниці в рисах матеріальної культури, що спричинило виділення окремих локальних груп і типів пам'яток. Даний процес супроводжувався і можливо був посилений за рахунок активного змішування трипільського і населення сусідніх культур. Підтвердження культурної інфільтрації проявляється в привнесенні ряду інновацій у процес виготовлення і орнаментации кераміки.

"Сусідські" взаємовідносини притаманні різнокультурним общинам, що проживали менше ніж за 50-100 км. Це простежується на матеріалах КЛП і Трипілля території Західної Волині і Прикарпаття. Такий тип сусідства призводив до синтезу культурних традицій, що, на думку М. Пелешишина, відобразилось в утворенні окремих типів пізньотрипільських пам'яток – Лози і Хорів [21].

Одноразове переміщення групи інокультурного населення в ареал проживання іншого племені, за умови схожого способу господарювання, а відповідно прожи-

вання в однаковій екологічній ніші, часто призводило до синтезу культурних традицій з переважаючими рисами однієї з них. За схожим сценарієм могло відбуватися вливання частини населення люблінсько-волинської культури до складу трипільських общин Середнього Подніпров'я [2; 4; 30].

Феномен існування КІС Кукутень-Трипілля пов'язаний з постійними хвилями розселення з ареалу зародження спільності – Пруто-Дністровського межиріччя [24]. Ці імпульси формували образ культури, впливаючи на еволюцію способу і стилю орнаментации кераміки. Тому було виділено західну і східну трипільські культури (далі ЗТК і СТК), які оформилися через поетапне заселення України з Балкан [5; 31, с. 28-37]. Різниця в рисах матеріальної культури двох ліній розвитку Трипілля, очевидно, полягає в складі населення, який формувалася в процес злиття різних інокультурних общин.

В розвинутому і особливо в пізньому Трипіллі за своєрідними рисами матеріальної культури вчені виділяли самостійні локальні групи пам'яток [20; 18; 31; 7; 12]. До цього часу невирішене питання співставлення даних структур з реально існуючими соціальними організаціями. Т.С. Пассек висловила ідею, що єдине трипільське плем'я розпалося на декілька внаслідок значного розселення на пізньому етапі [20].

Міжкультурні контакти пізньотрипільського племені, що займало територію Середнього Подніпров'я на етапах С I і С II і залишило після себе пам'ятки СТК, відбувалися максимально віддалено на Північний Схід від корінних земель. Тут простежується взаємодія прийшлих общин з аборигенним неолітичним населенням. Так, на поселенні Вишеньки 2 Д.Я. Телегіним було простежено контакти Трипілля з киево-черкаською культурою [28, с. 24-29]. Серед декількох різночасових шарів пам'яток було виявлено більш ранній неолітичний, що включав незначний "імпортований" трипільський посуд етапу В II і пізніший, репрезентований уламками неолітичного, пізньотрипільського і посуду синкретичного характеру [29, с. 67-69]. Це вказує на контакти, починаючи з 4 тис. до н.е., особливо з часу існування лукашівських пам'яток (3500-3200 рр. до н.е.). Дані матеріали ставлять питання про можливість включення неолітичного населення в трипільський соціум. Підтвердження цього В.О. Круц і С.І. Круц бачать у появі чапаївського могильника етапу С I з обрядом випрошеного ґрунтового поховання, притаманного неолітичним культурам [14, с. 162-163]. Цю гіпотезу підтримала й О.М. Тітова [29].

В процесі дослідження неолітичного поселення Мнєво-Ліс (Пустинка 5 за Д.Я. Телегіним) В.І. Непріна виявила знаряддя з привозного волинського кременю [27; 19, с. 107-110]. Аналогії виробам авторка знайшла на пізньотрипільських поселеннях городської групи. Аналогічні ножі на пластинах, трикутні наконечники стріл і серпи походять з волинських поселень [32, с. 15-36]. Схожі знаряддя також зустрічаються на пам'ятках неолітичних культур, значно віддалених на Схід від Середнього Подніпров'я, що пояснюється не прямим обміном сировиною й ідеями, а загальним розвитком кременної індустрії [15].

Характерна пізньотрипільська кераміка Середнього Подніпров'я була виявлена в закритих комплексах на поселенні Мнєво-Ліс разом з неолітичною. На думку В.І. Непріної, її виготовили майстри неолітичної общини, що перейняли техніку і способи орнаментации у трипільців [19, с. 108-109].

З матеріалів поселень Романків 1 і 3 [22], помітно, що неолітичний шар перекритий пізньотрипільським, це вказує на розрив у часі між ранніми і середніми неолітичними і пізніми трипільським горизонтами. Очевидно, трипільські общини на етапі С I витіснили неолітичне населення на Подесення і Верхнє Подніпров'я. Подальша взаємодія відбувалась на заключних етапах існування киево-черкаської і трипільської культур лише тут.

М.Ю. Відейко вбачає в орнаментах "жемчужина", "лапки" і гребінцевий штамп на кухонному посуді свідчення впливу неолітичного населення на трипільське [4, с. 218]. Кераміка прикрашена таким чином була виявлена на трипільських поселеннях Чапаївка, Коломийщина 1, Козаровичі і, особливо, Євминка 1. Тобто, на думку вченого, процес взаємовпливів тривав з початку етапу С I до етапу С II. Поселення із керамічними комплексами синкретичного характеру, типу Пустинка 5, яких нараховується близько 20, вказують на довготривалість проживання носіїв двох культур на суміжних землях і можливе утворення особливого типу неолітичних поселень у прикордонній зоні [27, с. 111-119].

Головними, на думку більшості вчених, в ході зміни культурного образу Трипілля Середнього Подніпров'я, особливо на пізніх етапах, були впливи з території Волині. Там сформувалися культури КІС Лендель-Полгар – маліцька і волино-люблінська культура розписної кераміки (далі КВЛРК).

Культурні елементи КВЛРК почали проникати в Середнє Подніпров'я з початку етапу С I [4, с. 216-218]. На це вказує кераміка столового посуду підгрупи № 1, на яку вперше звернув увагу В.О. Круц, пояснюючи її своєрідність закономірною видозміною [12]. На думку М.Ю. Відейка, чапайвське населення зазнало куди більших впливів КВЛРК ніж коломиїщинське, що підтверджується високою (50-70 %) кількістю чорнолискованої кераміки. За формою і орнаментацією вона характерна Трипіллю, а за способом виготовлення – КВЛРК. На ранніх поселеннях лукашівської групи пам'яток така кераміка налічує до 50 %, поступово змінюючись кухонною.

Т.М. Ткачук, аналізуючи КВЛРК, Трипілля і маліцьку культури, також дійшов висновку, що лише завдяки західному впливу, стало можливим виділення чапайвського типу і лукашівської групи пам'яток [30, с. 335]. Волино-люблінські і маліцькі елементи в столовому посуді підгрупи № 1 – це трикутні виступи над вінцями мисок, горщики з пальцевими вдавленнями у вигляді ромбів або шийкою, вигнутою назовні в формі пружка. Дана гіпотеза базується на порівняннях поодиноких елементів орнаменту і форми посуду. Маліцька культура є більш ранньою і припиняє існування до початку виділення чапайвських пам'яток, які Т.М. Ткачук синхронізує з Лукашівкою за стилем розписного посуду, що є недоведеним.

Зникнення чапайвських пам'яток, утворених носіями традицій Коломиїщина I [12; 24, с. 467-468], співпало в часі з формуванням ранньолукашівських поселень, які формуються на території лівобережної Переяславщини. Лише з розселенням лукашівського населення по правому березі, носії КВЛРК могли з'єднатися з ними в єдине культурне утворення. На цій підставі М.Ю. Відейко виділяє окрему підгірцівську групу [2, с. 110]. Неоднорідність лукашівських пам'яток спричинена не лише розвитком у часі, а й географією їх розповсюдження, що зумовило змішування різного населення. Ранні пам'ятки (Лукаші, Цибді-Узвіз, Крутиха-Жолуб) містять значну кількість розписного посуду канівської групи, що відрізняє їх від більш пізніх правобережних (Підгірці 1, 2,

Романків 3, Кошіївка 8), які зазнали впливу КВЛРК і городсько-волинського населення.

Переселення носіїв КВЛРК було спричинене їх витісненням новоприбулою культурою лійчастого посуду (далі КЛП) з багатого на сировину регіону Західної Волині. Подальше їх вливання до складу трипільської общини, якщо й відбулось, то лише на етапі С I.

Про безпосередній вплив КЛП на Трипілля Середнього Подніпров'я поки що можна лише припускати, адже прямі докази відсутні. Доведеними є контакти носіїв КЛП і Трипілля території Волині, Подністров'я і прилеглих земель Польщі на етапах С I і С II, що проявляються в наявності численного імпортного посуду на поселеннях обох культур [16; 10; 13 та інші]. В умовах сусідського проживання простежується синтез керамічних традицій, хоч і дуже слабкий. Головним чином, було помічено імітування декору і наслідування техніки виготовлення посуду [16; с. 24-29]. Взаємовпливи обмежуються прикордонними поселеннями Західної Волині, які М. Пелецишин об'єднав в типи Хорів і Лози, пояснюючи їх утворення саме впливом КЛП [21, с. 183].

Проникнення пруго-дністровського населення, що витікає із жванецьких традицій і утворює на Волині тро-янівський і городський типи, простежується до території Київщини. Це відобразилося на матеріалах синкретичного поселення Кошіївка-8 [9] і більшості софіївських [7, с. 142]. Але навряд чи ця хвиля переселенців, що контактувала з КЛП, принесла в Подніпров'я культурні елементи останньої.

На етапі С II спостерігається збільшення кількості кам'яних сокир серед інвентарю софіївських могильників [11, с. 37-41]. Поселення розташовуються в місцях із високою топографією, із захисними валами і ровами навколо них [1, с. 72]. Це вказує на конфліктну ситуацію і потребу оборони від небажаних переселенців, хвилі яких стають все частішими [8, с. 41-42].

Походження Софіївської групи пам'яток Ю.М. Захарук пов'язував з Коломиїщиною 1, а В.О. Круц виводив її з пізньолукашівського населення, на яке вплинула культура Пивиха [12, с. 150-153; 25, с. 34]. Інша гіпотеза пояснює своєрідність рис софіївської кераміки впливами з боку культур Баден IV, Костолац Коцофені II/III і культури кулястих амфор (далі ККА) [33]. Незважаючи на значну відстань між ареалами їх розташування, вченими були простежені певні аналогії в орнаментації посуду – ручки з наліпами у формі "ріжок", штамповий орнамент, а також обряд кремації [33]. Але, з огляду на тривалий час існування софіївських пам'яток (3200-2800 рр. до н.е.), логічним є виділення декількох етапів розвитку, на кожному з яких домінували окремі культурні впливи. Можливо, ранні пам'ятки виникли з пізньолукашівських і городських традицій на Правобережній Київщині. Пізніше вони трансформувалися за участі ККА, культур Баден IV, Костолац Коцофені II/III і Пивиха.

Отже, виходячи з аргументів, наведених вище, трипільське населення Середнього Подніпров'я контактувало з носіями чужорідних культур, що закінчилися обмінами традицій, змішуванням населення і просто наслідуванням у виробках матеріальної культури. Лише інколи помітне злиття культурних традицій, що, очевидно, пов'язано з включенням общиною до свого складу частини чужорідного населення, при збереженні культурного домінування основної з них. Очевидно, за таким сценарієм частина населення КВЛРК влилась до середньодніпровського осередку. Таке злиття особливо активно відбувалось в умовах занепаду культур і за умов гос-

подарської спорідненості. Переміщення на нові території – закономірний процес, часто спричинений погіршенням кліматичних умов. Тому територію КВЛРК займають племена КЛП і ЗТК, що, очевидно, і підштовхнуло їх до переселення на Схід. Саме ці інокультурні впливання у трипільське середовище і стали вирішальними в процесі оформлення окремих синкретичних общин, які тепер дають підстави виділяти окремі групи пам'яток в СТК.

Список використаних джерел

1. Відейко М.Ю., Терпільовський Р.В., Петрашенко В.О. Архітектура поселень трипільської культури VI–III тис. до н.е. // Давні поселення України. – К., 2005.
2. Відейко М.Ю. Трипільська культура у Середньому Подніпров'ї // Переяславік: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника "Переяслав", випуск 5(7). – Переяслав-Хмельницький, 2011. – С. 109-112.
3. Відейко М.Ю. Питання реконструкції та походження поховального обряду могильників софіївського типу // Археологія, 2000. – № 4. – С.90–100.
4. Відейко М.Ю. Триполье и неолитические общества на Среднем Днепре: вопросы взаимодействия // Od neolityzacji do rozszarowania. – Poznan: Wyd-wo Poznanskie. – 2001. – С. 215–229.
5. Даниленко В.Н. Энеолит Украины: Этноисторическое исследование. – К.: Наук. думка, 1974. – 176 с.
6. Даниленко В. Н. К вопросу о месте Киево-трипольской культуры в этногенетическом процессе // КСИА АН УССР. – 1953. – Вып. 2. – С. 81-83.
7. Дергачев В.А. Памятники позднего Триполья. – Кишинев: Штиинца, 1980. – 280 с.
8. Дергачев В.А. О скипетрах, о лошадях, о войне: Этюды в защиту миграционной концепции М. Гимбутас. – СПб.: Нестор-История, 2007. – 488 с.
9. Дяченко А.В. Керамика из поздне трипольского слоя поселения Кошевка-8 // АПФ. – №26-27. – 2010. – С. 23-32.
10. Захарук Ю. М. До питання про співвідношення і зв'язки між культурою лійчастого посуду та трипільською // МДАПВ., 1959. – Вип. 2. – С. 54-72.
11. Ключко В.І. озброєння та військова справа давнього населення України (5000-900 рр. до Р.Х.). – К.: АртЕк, 2006. – 336 с.
12. Круц В.А. Поздне трипольские памятники Среднего Поднепровья. – К., 1977. – 157 с.
13. Круц В.О. Рижов С.М. Верхнеднепровська локальна група пам'яток трипільської культури та нові дані про зв'язки трипільців з населенням полгарської та лендельської культур // Археологія. – № 2. – 1997. – С. 74–77.
14. Круц С.И. Антропологические материалы поздне трипольского могильника у с. Чапаевка // Раннеземледельческие поселения-гиганты на территории Украины: первый полевой семинар: Тез. док. – Тальянки, 1990. – С. 162-163.
15. Манько В. О. Неолит Південно-Східної України. – Київ: Шлях, 2006. – 280 с.
16. Мовша Т.Г. Взаємовідносини Трипілья-Кукутені з синхронними культурами Центральної Європи // Археологія. – 1985. – № 51. – С. 22-31.

17. Мовша Т.Г. Трипільсько-кукутенська спільність та взаємовідносини її культур // Перша тернопільська обласна наукова історико-краєзнавча конференція, 1990 р.: тези доповідей. – 1990. – Тернопіль. – Ч.1. – С. 38-40.
18. Мовша Т.Г. О северной группе поздне трипольских памятников // СА. – №1. – 1971. – С. 31-54.
19. Неприна В.И. Неолит ямочно-гребенчатой керамики на Украине. – Киев, 1976. – 143 с.
20. Пассек Т.С. Периодизация трипольских поселений // МИА. – №10. – М.; Л., 1949. – С. 5-43.
21. Пелешишин М. Проблеми історії трипільських племен Західної Волині, межириччя Західного Бугу і Дністра // Записки НТШ. Праці археологічної секції. – Львів, 1998. – Т. 235. – С. 175-192.
22. Переверзев С.В., Сорокін А.А. Дослідження неолітичного поселення Романків 3 у 2009 році // Кам'яна доба України. – Вип.14. – К.: Шлях, 2011. – С. 208-220.
23. Пічкур Е.В., Шидловський П.С. До питання про роль місцевого та імпортного (волинського) кременю в кременеобробці трипільських племен Буго-Дніпровського межириччя // Археологические исследования трипольского поселения Бодаки в 2005 г. – Киев-Санкт-Петербург. – 2005. – С. 109-123.
24. Рижов С.М. Сучасний стан вивчення культурно-історичної спільності Кукутені-Трипілья на території України // О. Ольжич. Археологія. – К., 2007. – С. 437-478.
25. Рижов С.М., Шумова В.О. Трипільська культура та її місце серед енеолітичних культур Південно-Східної Європи // Магістеріум. Археологічні студії. – Вип. 20. – К., НАУКМА, 2005. – С. 31-36.
26. Рындина Н.В. Медный импорт эпохи развитого Триполья // КСИА АН СССР. – М., 1970. – Вып. 123. – С. 15–22.
27. Телегин Д.Я. Дніпро-донецька культура – К.: Наук. думка, 1968. – 258 с.
28. Телегин Д. Я., Круц В. А., Нужный Д. Ю. Отчет о работе археологической экспедиции "Славутич" в 1979 г. в зоне Каневского водохранилища, низовьях Десны и в Надпорожье // НА ИА НАНУ. – Ф.е. № 1979/18. 31 с.
29. Тітова О.М. Нові дані про етнокультурні контакти неолітичних племен Середнього Подніпров'я та трипільського населення межириччя Південного Бугу і Дніпра // Україна: людина, суспільство, природа: четверта щорічна наук. конф.: тези доп. / НАУКМА. – К., 1998. – С. 67-69.
30. Ткачук Т.М. Контакти трипільської культури кінця етапу С І з малицькою і люблінсько-волинською культурами на Середньому Подніпров'ї // Wspólnota dziedzictwa kulturowego ziem Ukrainy i Polski: materiały z konferencji zorganizowanej przez Ośrodek Ochrony Dziedzictwa Archeologicznego. – Łańcut – Warszawa., 2007. – С. 334-340.
31. Цвек О.В. Структура східнотрипільської культури // Археологія. – 1999. – № 3. – С. 28–37.
32. Шмаглій М.М. Городсько-волинський варіант пізньотрипільської культури // Археологія, Т. XX. – 1966. – С.15-37.
33. Kadrow S., Koško A., Videiko M.Yu. Pottery stylistics of the Sofievka-Type, genetic-cultural qualification // Baltic-Pontic Studies. – Poznan, 1995. – Vol. 3. – P. 200-213.
34. Klochko V. Copper objects and questions of Sofievka Metallurgy // Baltic-Pontic Studies, vol. 3, Poznan – 1995. – P. 235-242.

Надійшла до редколегії 24.04.14

А. Кириленко, асп.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ПОЗДНЕЕ ТРИПОЛЬЕ СРЕДНЕГО ПОДНЕПРОВЬЯ В КОНТЕКСТЕ ИНОКУЛЬТУРНЫХ ВЛИЯНИЙ

В статье рассматриваются проблемы взаимоотношений между поздне трипольскими племенами и соседними обществами неолитических и энеолитических культур. Автор представляет различные взгляды ученых об уровне влияния инокультурных племен на процесс формирования поздне трипольских групп памятников Среднего Поднепровья.

Ключевые слова: чапаевская, лукашевская, софиевская группы памятников, Кукутені-Триполье, этап С I, С II, культуры киево-черкасская, малицкая, воронковидных сосудов, волино-люблинская.

A. Kirilenko, Postgraduate Stud.

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

LATE TRYPILLYA OF MIDDLE DNIEPER IN THE CONTEXT OF OTHER CULTURES INFLUENCES

The article deals with the problem of relationships between Trypillya populations and neighboring tribes of other Neolithic and Chalcolithic cultures. The author presents different views of scientists about the level of influence of the other tribes on forming of appearance of late Trypillya sights in the Middle Dniester River.

Key words: Chapaivka, Lukashivka, Sophiivka Groups of sites, Cucuteni-Tripillya, stage C I, C II, Kyiv-Cherkasy, Malitsa, Funnel Beaker, Volyn-Lublin cultures.

УДК 343.422 К 59

А. Козирська, канд. іст. наук, доц.,
Університет Миколи Коперника в Торуні, Польща

РЕЛІГІЙНИЙ ФАКТОР В ПРЕЗИДЕНТСЬКИХ ВИБОРЧИХ КАМПАНІЯХ В УКРАЇНІ В 90-і рр. ХХ СТОЛІТТЯ

В статті досліджено основні аспекти використання релігійного чинника у перших трьох виборчих кампаніях головних кандидатів на посаду Президента України. Поява релігійного питання в передвиборчих програмах кандидатів знаменувала нову політичну епоху, в якій знову було місце для релігії і церкви. Учасники президентських перегонів декларували підтримку нової партнерської моделі державно-церковних відносин та невтручання держави у внутрішні справи церков. Аргументовано, що кандидати у президенти наголошували на рівному статусі релігійних організацій, адже це розширювало коло потенціального електорату. Хоча проблематика, символіка, риторика й авторитет релігійних лідерів використовувались у передвиборчих кампаніях, в той же час релігійний фактор не відіграв визначальної ролі в індивідуальних виборах українців.

Ключові слова: президент України, електорат, національне відродження, релігійний фактор, передвиборча агітація, релігійні організації, міжконфесійні та міжцерковні конфлікти.

Церковь не является политической организацией, однако как общественный институт посредственно может воздействовать на социальные и политические процессы общества. Эта ситуация особенно касается тех народов, в которых церковь исторически укоренилась в культуре и пользуется высоким авторитетом. Ее значение часто возрастает особенно в эпохальные моменты: *"Многовековой опыт развития человеческого общества показывает, что в периоды общественных трансформаций и политических революций, когда в движение приходят миллионные массы, роль церкви как традиционного общественного института и носителя духовных ценностей нации может резко возрастать. Являясь активным фактором общественной жизни, церковь в эти годы, как правило, претендует на участие в определении вектора национального развития, что обостряет и актуализирует проблему отношений церкви и государства (...)"* [1, с. 5].

В реалиях демонтажа СССР и формирования независимости Украины религия начала "большое возвращение в общество", отвоевывая утраченные позиции. Модель государственно-церковных отношений, закреплённая в "Законо о свободе совести и религиозных организациях" от 23 апреля 1991 года, предвидела раздел церкви и государства. В области политики Закон запрещал церкви и религиозным объединениям участвовать в деятельности политических партий и их финансировании, а также заниматься агитацией и финансированием кандидатов в органы государственной власти. Особенно на начальном этапе строительства демократического государства связь между религией и политикой может быть более близкой. Религия может служить моральным обоснованием для политических действий. Такую взаимозависимость можно было наблюдать и в Украине, когда религиозные организации были постепенно втянуты в политическую конфронтацию [2, с. 9].

Вопрос наличия религиозного фактора в кампаниях выборов президента Украины связан, по крайней мере, с двумя аспектами. Первый из них – это участие религиозных организаций и объединений (непосредственное или посредственное) в передвиборной агитации, поддержка ими конкретного кандидата либо указание политических сил или качеств, которые он должен представлять. Второй аспект касается использования религии самими кандидатами в президенты и их избирательными штабами как одного из инструментов передвиборной борьбы. Ниже сфокусируем внимание в первую очередь на втором аспекте.

Победителем первых выборов президента Украины, которые проходили 1 декабря 1991 года вместе с всеукраинским референдумом по вопросу независимости Украины, стал глава Верховной Рады Украины Леонид

Кравчук. Получил он поддержку большинства украинских церквей и религиозных объединений. Их представители связывали с ним большие надежды на преодоление последствий тоталитарной эпохи и нормализацию государственно-церковных отношений, что Кравчук обещал во время предвыборной кампании. Эти ожидания обосновывались еще и тем, что согласно Закону "Об учреждении поста Президента Украинской ССР и внесении изменений и дополнений в Конституцию (Основной Закон) Украинской ССР" от 5 июля 1991 года, президент выступал гарантом обеспечения прав и свобод граждан [3, с. 121]. Эти гарантии касались также сферы свободы совести.

Как бывший работник аппарата пропаганды Коммунистической партии Украины (КПУ), перешедший на национальные позиции, политик хорошо осознавал, какое большое влияние на общество могли иметь религия и церковь в новых геополитических условиях. Они могли стать одним из средств достижения общественного компромисса в 1991 году для такого важного дела, как утверждение независимости Украины. Второй целью, которую одновременно хотел достичь Кравчук и которая непосредственно касалась его персоны, был его выбор первым украинским президентом.

С другой стороны, процесс национального возрождения сопровождал интенсивный духовный ренессанс, элементом которого стали реабилитация национальных церквей, репрессированных в советскую эпоху. Ожидания общества, связанные с проходящими в республике общественно-политическими преобразованиями, и вышеизложенные политические цели обуславливали наличие религиозной составляющей в предвыборной кампании председателя украинской Верховной Рады. В своей предвыборной программе, в главе "Духовность" Л. Кравчук озвучил свою позицию в области религиозного возрождения через лозунг "Свободная церковь – в свободном государстве". "Освобождение" церкви означало реальное обеспечение церкви полноценного правового статуса, исключение каких-либо незаконных ограничений ее деятельности, а также нарушения прав и свобод верующих. С целью воплощения в жизнь своего лозунга кандидат в президенты ставил перед собой ряд практических задач. Это разработка и последовательная реализация государственной программы нормализации религиозной ситуации в Украине, урегулирование межконфессиональных отношений, содействие религиозным организациям в решении вопросов их материального обеспечения, подготовки духовных кадров, развития международных связей [4].

Одной из форм, служившей реализации задач, поставленных прежде всего на 1 декабря 1991 года, было проведение по инициативе властей республики первого Всеукраинского религиозного форума. Прошел он в

Киеве 19-20 ноября 1991 года. К участию в форуме были приглашены представители разных конфессий. В своем обращении к участникам Леонид Кравчук заявил о равноправии всех религий, церквей и религиозных объединений. Из этого следовало, что в Украине не должно быть какой-либо господствующей религии или церкви, а все исповедуемые гражданами религии – "наши". Политик убеждал, что призывы к созданию единой церкви возникли из романтики национального возрождения, однако реальным вариантом вскоре станет эпоха религиозного плюрализма [5, с. 248]. Дополнительное впечатление на собравшихся произвел тот факт, что Л. Кравчук, происходивший из старой партийной элиты власти, просил прощения за обиды, причиненные коммунистами религиозным деятелям и религиозным организациям, и обещал их исправить [6].

Складывалось впечатление, что кандидат в президенты говорил именно то, что от него хотели услышать. Его заявление о необходимости сохранения равенства всех конфессий перед законом и между собой казалось адекватным в актуальной ситуации. Оно было обоснованным не только юридическим ввиду того, что такой статус был закреплён в принятом еще Верховной Радой СССР 23 апреля 1991 года "Законе о свободе совести и религиозных организациях". Надо помнить, что в западных областях Украины нарастал межконфессиональный конфликт на почве разделения храмов и церковного имущества, сопутствующий процессу реабилитации ранее репрессированных национальных церквей – Украинской Греко-Католической Церкви (УГКЦ) и Украинской Автокефальной Православной Церкви (УАПЦ).

Доказательством того, что предвыборные обещания кандидата в президенты – это не только пустые слова, было выданное вскоре после форума распоряжение Л. Кравчука передать религиозным объединениям на ремонт и реставрацию храмов 25 млн. рублей из арестованных фондов КПУ. Почти половина этой суммы (12 млн.) попала к УПЦ [7, с. 64].

Выступление Кравчука на форуме раскрывало суть его предвыборного лозунга: "Свободная церковь – в свободном государстве". Этот девиз подразумевал не только снятие с религиозных объединений ограничений, введенных предыдущим политическим строем. Он означал также освобождение Украинской Православной Церкви (УПЦ) от внешней зависимости, т.е. от Московского Патриархата (МП). После провозглашения независимости Украины 24 августа 1991 года, появляющиеся ранее требования полной автономии УПЦ набирали новые перспективы осуществления. Политической почвой общественного движения за создание независимой церкви в Украине было желание укрепить идеологический фундамент формирующегося украинского государства [8, с. 365]. С точки зрения политиков дополнительно выгодным могло оказаться использование ряда социальных функций этого исторического общественного института: регулятивной, коммуникативной, идентификационной, мобилизационной, интегрирующей, легитимизирующей, компенсационной и т.д. В условиях формирования государства неопределенной могла оказаться поддержка общественного института, который обеспечивал историческую непрерывность, пользовался доверием населения, мог объединить разные идентичности, а, в ситуации краха старых ценностей, умел донести сложные общественно-политические идеи в массовое сознание. Церковь имела развитую структуру, проверенные средства коммуникации, харизматичных лидеров и неплохой идеологическо-пропагандистский аппарат [9, с. 146]. Независимая УПЦ могла стать одним из атрибутов государственной неза-

висимости. В этом смысле союз государства и церкви мог быть взаимовыгодным.

Леонид Кравчук, баллотировавшийся на пост первого главы украинского государства, разделял подобный взгляд. Особенно ценным для него оказалось содействие митрополита киевского и всея Украины Филарета (Денисенко) – тогдашнего главы УПЦ. Листовки с агитацией голосовать за кандидатуру Кравчука раздавались даже в храмах этой церкви [10, с. 184]. Ответная поддержка УПЦ со стороны председателя украинского парламента была также важна, поскольку митрополит Филарет уже тогда думал об автокефалии возглавляемой им церкви. Поместный Собор УПЦ, проходивший 1–3 ноября 1991 года, принял предложение своего председателя обратиться к епископату Московского Патриархата с прошением о предоставлении ей автокефалии. Информирова об этом решении Л. Кравчука, митрополит убеждал его, что полная независимость УПЦ в независимом государстве "является канонически оправданной и исторически неизбежной" [7, с. 60–62]. Кравчук поддерживал aspirations УПЦ, о чем писал в письме патриарху московскому и всея Руси Алексию II и епископам Русской Православной Церкви (РПЦ) уже 18 октября.

Использование религиозного фактора в президентской кампании Л. Кравчука, которая в конечном итоге увенчалась успехом, могло быть также средством легитимизации нового политического строя в стране. Наличие религиозной составляющей в политической риторике было доказательством отмежевания от старого режима, его идеологии и ценностей, и появление новой, качественно иной (лучшей) украинской политической элиты. В случае Леонида Кравчука, ввиду его предыдущей политической карьеры, это обстоятельство было не без значения.

Иная ситуация касалась главного конкурента Л. Кравчука в выборах Вячеслава Чорновола – украинского диссидента, защитника прав человека, архитектора независимости Украины. В отличие от коммуниста Л. Кравчука, В. Чорновол последовательно отстаивал национал-демократические идеалы, в которых религия и церковь занимали важное место. Реставрация украинских национальных церквей (УАПЦ и УГКЦ) была программным элементом Народного Руха Украины, официальным кандидатом которого стал В. Чорновол. Шансы его избрания президентом Украины были ослаблены разногласиями внутри правого политического лагеря, в результате чего дополнительно были выставлены кандидатуры Левка Лукьяненко и Игоря Юхновского [11, с. 283]. Вячеслав Чорновол занял второе место в президентских выборах, набрав более 23% голосов.

Досрочным президентским выборам в июне 1994 года предшествовали парламентские выборы, состоявшиеся в марте того же года. Религиозный фактор присутствовал в них очень выразительно, а баллотирующиеся в кандидаты депутаты парламента искали поддержки со стороны влиятельных религиозных объединений. Последние тоже не вели себя пассивно. Такая ситуация способствовала усилению политизации религиозной сферы и росту напряженности в межконфессиональных отношениях в Украине. Многоисленные сигналы о злоупотреблении авторитетом церквей доходили до президента Кравчука. В ответ 5 апреля он сделал заявление о недопустимости вмешательства государственных органов и политических партий во внутренние дела церквей и использования последних в своих целях [9, с. 252–253]. Такую позицию президента можно было рассматривать как элемент предвыбо-

рной кампании самого Л. Кравчука, который баллотировался на президентских выборах на второй срок.

Действующий глава государства пытался, как и в предыдущий раз, играть религиозной картой. Абсолютизируя роль религии в развитии самосознания украинского народа и государственности, Леонид Кравчук в своей внутренней политике больше поддерживал церкви, имеющие национальный характер. Несмотря на декларации равноправия всех конфессий, озвучиваемые политиком во время своей кампании 1991 года, во время его президентства особый альянс связывал государство с Украинской Православной Церковью Киевского Патриархата (УПЦ КП). В связи с этим, в кампании 1994 года Л. Кравчук рассчитывал на поддержку национальных церквей. Не имея настолько сильного конкурента со стороны национал-демократических сил, он обеспечил себе поддержку УПЦ КП, УАПЦ и УГКЦ. Для этих церквей главный соперник Кравчука на выборах – премьер Леонид Кучма – казался менее привлекательным. Число голосов электората, идентифицирующегося с перечисленными церквями, могло однако оказаться недостаточным для победы. Поэтому главной задачей Л. Кравчука теперь оставалось заручиться поддержкой УПЦ МП. Чтоб достичь эту цель, президент изменил свою тактику по отношению к этой церкви, предпринимая ряд действий, направленных на сближение с УПЦ МП. Одним из таких шагов была встреча с митрополитом Владимиром (Сабоданом) – предстоятелем УПЦ МП, избранном на Харьковском Соборе в 1992 году вместо митрополита Филарета. Пресс-служба президента осудила использование силовых методов в решении межконфессиональных проблем. Это был явный намек на захват храмов УПЦ боевиками УНСО. Президент ответил на вопросы УПЦ МП, высказываясь за равенство всех конфессий перед законом, за разработку и реализацию государственной политики, исключающей возможность инструментализации религиозных объединений.

Важным предвыборным шагом на религиозной ниве была встреча президента Кравчука с церковными иерархами. Она прошла за две недели до выборов, 10 июня, в Мариинском дворце в Киеве. Сценарий встречи, организованной в торжественной обстановке и в присутствии телекамер, не был случайностью. Встреча дважды транслировалась по национальному телевидению, что должно было помочь действующему президенту зафиксироваться в сознании верующих в окружении глав их церквей. Леонид Кравчук хотел также попытаться убедить иерархов поддержать его кандидатуру. Помочь в этом могли обещания облегчить финансовую ситуацию религиозных организаций, предоставление которых президент огласил во время встреч.

На самом деле эти послабления оказались, как пишет Виктор Еленский, "минимум-минимумом", на который могли рассчитывать религиозные объединения. Лишь пару дней перед датой первого тура выборов Л. Кравчук подписал три документа. Первый – это Указ Президента, который снизил оплату за электроэнергию до уровня тарифов для городского населения, а также освободил от ввозной пошлины товары, которые импортировались в Украину как гуманитарная или материально-техническая помощь. Второй документ поручал органам государственной власти обеспечить до 1 декабря 1997 года возвращение религиозным общинам в собственность или в бесплатное пользование культовых зданий и имущества. Это распоряжение можно рассматривать как предвыборный популизм, поскольку оно не было новым. Указанная собственность должна была уже быть передана религиозным объединениям согласно

распоряжению, выданному еще в апреле 1992 года. Последний же документ касался создания комиссии, которая должна была выработать предложения относительно возвращения православным церквям Софийского собора в столице и Киево-Печерской Лавры. Данный документ, однако, был проявлением тактики "проволочек".

Главный соперник действующего президента – Леонид Кучма – хотя не был экспертом в религиозных вопросах и не занимался ими во время своего премьерства, также решил обратиться к религиозной тематике в своей предвыборной кампании. Он провел несколько встреч с церковными лидерами, хотя они не имели такой огласки, как в случае Л. Кравчука. В интервью "Киевским новостям" от 24 июня 1994 года Л. Кучма резко критиковал УПЦ КП, называя ее "аппаратной церковью". Такой, казалось бы, непродуманный и рискованный шаг, выстраивался на логике, что основной его электорат является сторонником УПЦ МП. И, действительно, по крайней мере верховные иерархи этой церкви поддержали его [9, с. 253-254].

Нельзя однако утверждать, что конечная победа Леонида Кучмы во втором туре выборов была результатом удачного использования им религиозного фактора. Отношения к победе не могла иметь личная религиозность кандидата, поскольку Л. Кучма особо не скрывал свой атеизм. В этом случае решающим оказался ряд других факторов, в том числе внешнеполитический, экономический, языковой, этнический.

В третьих президентских выборах, проходивших осенью 1999 года, присутствие религиозного фактора проявилось в разных плоскостях. Сами религиозные объединения продемонстрировали свою активность, хотя ее формы и методы отличались. УАПЦ предостерегала свою паству перед кандидатами от левых политических сил и атеистами, УПЦ КП – перед коммунистами и приверженцами славянского союза. С точки зрения УПЦ МП неприемлемыми были националисты и сторонники сближения с Западом. В свою очередь епископат УГКЦ призывал свое духовенство и мирян обращать внимание на отношение кандидатов к вопросу независимости Украины, основных прав человека и на саму личность кандидата (его прошлое, взгляды, моральные качества). Согласно социальному учению Католической церкви, в послании греко-католические иерархи не называли конкретных фамилий кандидатов, за которых стоило голосовать. Напротив, они критиковали оказываемое на духовные лица давление, чтобы те призвали своих верующих голосовать за конкретного кандидата [9, с. 266-267].

Сами же кандидаты в президенты проявляли заинтересованность в контактах с представителями наиболее популярных церквей. Проводились неоднократные их консультации с лидерами таких церквей. Наиболее активным в этом плане среди значимых в первом туре выборов кандидатов оказался действующий президент Леонид Кучма, баллотировавшийся на второй срок. В этот раз он уже более сознательно и широко использовал религиозный фактор. Еще в начале своего президентства он получил горький урок, научившись, что церковного вопроса в украинских реалиях 90-х гг. игнорировать нельзя. Насколько конфликтогенным мог быть потенциал разногласий на религиозной почве показали события "черного вторника", когда во время похорон патриарха киевского Владимира (Романюка) 18 июля 1995 года в Киеве произошли кровавые столкновения сторонников и противников УПЦ КП [5, с. 250; 12, с. 158-160].

Леонид Кучма предпринял ряд действий, чтобы обеспечить себе широкую поддержку религиозных кругов и – что важно – разных конфессий. Раздал целый ряд государственных наград религиозным деятелям. К

примеру, наивысшей тогда государственной наградой – Орденом Ярослава Мудрого – летом 1999 года были награждены митрополит киевский Владимир (Сабодан) и патриарх киевский Филарет (Денисенко). В августе орденом "За заслуги" II степени Л. Кучма награждал митрополита харьковского Никодима (Руснака) из УПЦ МП. В сентябре тем же орденом, но III степени, были награждены митрополит одесский и измаилский Агафангел (Саввин), а также главный раввин Киева и Украины Яков Дов Блаих [13]. В то же время сам Л. Кучма стал кавалером украинского общеправославного ордена Святого Владимира I степени.

Президент также позаботился об активизации своих действий в области гармонизации государственно-религиозных отношений. Еще в начале 1999 года, 10 февраля, состоялась встреча президента с лидерами религиозных объединений с участием представителей разных государственных ведомств и народных депутатов. Заверяя о принципиально новом (партнерском) характере взаимоотношений между государством и церковью, президент предлагал объединить усилия для совместного влияния на повышение уровня морального состояния, духовности и патриотизма украинского общества. В контексте межконфессионального конфликта в Украине Л. Кучма обещал, что государство не будет вмешиваться во внутрицерковные дела, а будет содействовать полезным инициативам для сохранения и укрепления единства и мира в религиозной среде. Президент обещал поручить соответствующим органам заняться решением проблем, о которых ему говорили в ходе встречи присутствующие (преподавание Закона Божьего в школе, признание богословского образования, возвращение в собственность религиозных организаций храмов, земли и другого имущества, снижении для них тарифов на коммунальные услуги) [14].

По поручению президента во всех регионах Украины, в Киеве и Севастополе состоялись встречи их руководителей с лидерами местных религиозных организаций. Во многих областях в этих встречах лично участвовал президент Кучма, а в десяти – председатель Государственного Комитета по делам религий. Президент встречался также с членами Всеукраинского совета церквей и религиозных организаций [15]. Готовность дальнейшего развития модели партнерских взаимоотношений между украинским государством и церковью президент выразил в своем официальном заявлении от 11 июня "О морально-политической реабилитации церкви". В нем глава государства осудил политику тоталитарного режима в отношении религии и заявил об инициировании и поддержке им действий, направленных на возмещение религиозным организациям ущерба, причиненного им коммунистической властью в прошлом. Политическая предвыборная программа президента заключалась в словах: "Проте за будь-яких умов Українська держава не відмовиться від свого прагнення до відновлення справедливості (...) Відношу до пріоритетних напрямів своєї діяльності як глави держави створення в суспільстві такої політичної та морально-психологічної атмосфери, яка б максимально сприяла гідному виразу всього багатства релігійних почуттів людини, захисту її прав та задоволенню духовних потреб, подальшому розвитку релігійних інституцій, а також формуванню соціально-політичних механізмів, які зробили б неможливим повторення жаків і трагедій минулого" [16].

Формой показательных успехов на религиозном фронте была постройка в довольно короткие сроки или начало строительства большого количества храмов. По статистике Государственного комитета по делам религий до конца 1999 года было построено более

400 культовых зданий. Кроме храмов во многих областях возводились часовни, памятные стелы и таблицы, приуроченные к великому юбилею Рождества Христова в 2000 году [15]. Для сравнения, в 1998 году новопостроенных было лишь 293 культовых здания [17].

Президент старался принимать участие в важных церковных событиях. Появлялся, где только мог, например, на торжестве основания Свято-Владимирского собора в Луганске [18]. В сентябре присутствовал на открытии всеукраинского конгресса "Примирение – Дар Божий, источник новой жизни". Участвовали в нем представители разных конфессий Украины, ученые и должностные лица. В слове приветствия Л. Кучма подчеркнул огромный вклад религиозных организаций в оздоровление украинского общества, а также оценил, по мнению экспертов довольно оптимистично, состояние государственно-церковных отношений [19].

Во второй тур президентских состязаний вышли действующий президент и глава КПУ Петр Симоненко. Перспектива возврата коммунистов к власти имела свое психологическое влияние, что умело использовал в кампании Л. Кучма. Подействовало оно и на представителей религиозных объединений. В связи с этим председатель УПЦ КП ставил православную паству перед выбором: либо свободное, демократическое и богатое общество, либо возвращение к тоталитарному прошлому с его нарушениями прав человека и прав верующих, разрушением святынь и атеистической пропагандой. В таком свете выбор "меньшего зла" был очевиден, в чем религиозные лидеры (УАПЦ, УГКЦ, протестантских общин) не особо и должны были убеждать своих мирян [20, с. 27].

Дилемма сложного выбора "из двух зол" обуславливалась еще и тем, что не было серьезной альтернативы, которая представляла бы иное мировоззрение. Из предвыборной борьбы был "выведен" значимый кандидат от национал-демократических сил, в идеологии которых религия была важной составляющей. Обстоятельства гибели лидера Народного Руха Украины Вячеслава Чорновола в автомобильной катастрофе 25 марта 1999 года остались невыясненными. Хотя нельзя исключить, что в случае участия в выборах, его поддержка не имела бы регионального характера, как в первых выборах президента Украины.

Со стороны религиозных организаций коммуниста П. Симоненко поддержал лишь Союз православных братств, позиция которого не была, однако, одобрена священноначалием УПЦ МП. Организация рисовала действующего президента в самых черных красках как предателя православия, который целовал перстень Папе римскому, награждал "раскольников" и раввина, а также позволил распространение в Украине различных сект и экспансию католицизма. В отличие от него, лидер коммунистов представлялся как защитник канонического православия, который сумеет оградить свой народ от "духовной агрессии запада и востока", в том числе и от визита Иоанна Павла II в Украину. Братчики молились за избавление от Кучмы, как от чумы и других напастей [9, с. 268].

Сам кандидат в президенты представил свой программный подход к религиозному вопросу в громкой статье, озаглавленной "Комуністи про церкву та її роль у житті сучасної України" (Голос України, 26 мая 1999 г.). В ней лидер коммунистов представил перспективу сотрудничества с канонической УПЦ МП, целью которого было не допустить Украину в Европу. Противоположный же вариант геополитического развития Украины непременно привел бы к необходимости отречения от православия, национальной специфики (культуры, тра-

диций, языка) и подвергнул бы ее "угрозе" католицизма и униатства. Парадоксально, но предлагаемый Петром Симоненко православно-коммунистический союз не означал отказа от классической идеологии партии, где религия оставалась "опиумом для народа". Несмотря на это, лидер коммунистов призывал религиозные объединения принять участие в жестокой политической борьбе. Как предостерегали критики, конфликт мог приобрести уже не только форму споров за храмы и имущество, а стать кровавой войной [21].

Тактика Симоненко в религиозном вопросе радикально отличалась от принятой Леонидом Кучмой, направленной не на поляризацию, а гармонизацию межконфессиональных отношений. Накапливание общественных эмоций на религиозной почве в довольно сложной общественно-политической обстановке в стране было очень опасным и не могло помочь победе кандидата левого крыла. Понимали это и руководители УПЦ МП, хотя именно ей в программе П. Симоненко отводилось особое место. С этой точки зрения, религиозный фактор в некоторой степени мог повлиять на результаты президентских выборов, которые в конечном счете П. Симоненко проиграл.

Анализ президентских кампаний 90-х гг. показывает, что религиозный фактор не сыграл в них решающей роли. Это обуславливалось рядом причин, например сложной конфессиональной ситуацией в стране, спецификой украинской религиозности, отсутствием длительных политических традиций, связанных с определенной религиозной традицией, но главное – политическим "происхождением" главных кандидатов в президенты. Следует согласиться с мнением Романа Скабары, что в предвыборный период большинство украинских избирателей в значительно большей степени интересовали политические, экономические и социальные вопросы. Проблемы религиозного характера интересовали лишь узкий круг граждан – более сознательных и активных в религиозном плане. Зная об этом, политики, ввиду отсутствия значимых успехов в перечисленных сферах, в ходе своих предвыборных кампаний не могли не подчеркнуть свои достижения в других областях, в том числе в религиозной сфере [22, с.128]. Эта закономерность касалась особенно вторых и третьих президентских выборов, так как во время первых большее ударение ставилось на обещания. В борьбе за голоса избирателей, в 90-е и в последующие годы, кандидаты в президенты не могли воздержаться от эксплуатации религиозной тематики, символики и риторики, или же авторитета церквей. Такая тенденция в последствии вела к политизации религии – с одной стороны, и к сакрализации политики – с другой. Политики использовали религиозные объединения для достижения собственных политических целей, а, в свою очередь, представители последних, поддерживая политиков, рассчитывали на улучшение своей общественной позиции или материальной ситуации. В условиях большой конкуренции на украинском "религиозном рынке" такая поддержка была особо значимой.

Само включение религиозного вопроса в предвыборные программы или риторику кандидатов в первой половине 90-х гг. можно считать знаковым, свидетельствующим о новой политической эпохе. Обращаясь к проблематике религиозной жизни страны, кандидаты в президенты Украины 90-х гг., как кажется, ставили перед собой прежде всего две цели. Первая – это легитимизация новой политической элиты с помощью религиозного фактора. Кандидаты, особенно из посткоммунистического лагеря, пытались таким образом доказать отказ от советских идеалов, а также проде-

монстрировать свою приверженность новым национальным ценностям, где вновь было место для религии. Заданием предпринимаемых в этом направлении действий было убедить избирателей, что в случае избрания такие политики будут представлять собой качественно другую – демократическую – национальную политическую элиту, уважающую права граждан, в том числе к свободе совести.

Второй важной целью, которую преследовали кандидаты в предвыборной борьбе, было доказать обоснованность принятой еще в 1991 году правовой модели государственно-конфессиональных отношений и религиозного плюрализма. Во-первых, надо было задекларировать нейтралитет государства, заверяя, в первую очередь, в невмешательстве государственных органов во внутрицерковные процессы, а также развитие взаимоотношений на новых – партнерских началах. Во-вторых, важно было подтвердить равный статус всех церквей и религиозных объединений. Это задание вовсе не было легким ввиду многочисленных межконфессиональных и межцерковных конфликтов, соперничества наибольших церквей за паству и общественную позицию. В этой борьбе Православная церковь (особенно УПЦ МП и УПЦ КП) хотела получить заверения кандидатов в том, что она будет занимать особое место среди других конфессий. Попытки некоторых кандидатов заручиться поддержкой только одной церкви были рискованными, так как не позволяли строить широкий электорат на религиозной почве, исключая из него приверженцев других конфессий. Злоупотребление религиозной тематикой или авторитетом церквей также не гарантировало успеха тем кандидатам, относительно которых избиратели имели сомнения не только в связи с их религиозностью, но даже по поводу морального облика. Появление таких кандидатов в окружении религиозных лидеров или же использование в политическом контексте религиозных понятий не было убедительным.

Со временем оказалось, что даже наибольшие церкви не располагали эффективными средствами, которые были бы в состоянии однозначно влиять на политические выборы своей паствы. В этом значении ожидания кандидатов в президенты оправдались в небольшой степени. С другой стороны, сами религиозные организации постепенно стали осознавать угрозы, вытекающие из их участия в политических процессах страны.

Список використаних джерел

1. Волокитина Т. В., Мурашко Г. П., Носкова А. Ф. Москва и Восточная Европа. Власть и церковь в период общественных трансформаций 40-50-х годов XX века. Очерк истории. – Москва, 2008.
2. Курас І. Ф., Рибачук М. Ф., Кирилюк М. І., Фещенко П. І. Релігія і політика в сучасній Україні. – Київ, 2000.
3. Кармазіна М. С. Президентство: український варіант. – Київ, 2007.
4. Кравчук Л. М. Нова Україна // Голос України. – 1991 – 31 жовтня.
5. Wilson A. Ukraincy. – Warszawa, 2004.
6. Цендра Н. М. Роль політично-релігійного чинника в політичній діяльності вищих органів влади // [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2011_44/Gileya44/I20_doc.pdf.
7. Драбинко А. Православие в посттоталитарной Украине (вехи истории). – Киев, 2012.
8. Курас І. Ф. Етнополітологія. Перші кроки становлення. – Київ, 2004.
9. Єленський В. Є. Релігія після комунізму. Релігійно-соціальні зміни в процесі трансформації центрально- і східноєвропейських суспільств: фокус на Україні. – Київ, 2002.
10. Стоякин В. Современная Украина. Политический портрет. – Москва, 1997.
11. Литвин В. М. Політична арена України: дійові особи та виконавці. – Київ, 1994.
12. Pawluczuk W. Ukraina. Polityka i mistyka. – Kraków, 1998.
13. <http://zakon3.rada.gov.ua/laws>.
14. Зустріч Президента України Л. Кучми з релігійними лідерами країни // Людина і світ. – 1999. – № 3-4 [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/library/periodicals/lis/lis_1999/lis_99_03-04/37290.
15. Інформаційний звіт Держкомрелігій за 1999 рік "Про стан та тенденції розвитку релігійної ситуації і церковних відносин в Україні" // Людина і світ. – 2000. – №1. – С. 26-30.

16. Заява Президента України // Людина і світ. – 1999. – № 6 [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/library/periodicals/lis/lis_1999/lis_99_06/37268.

17. Інформаційний звіт Держкомрелігій за 1998 рік "Про стан та тенденції розвитку релігійної ситуації і церковних відносин в Україні" // Людина і світ. – 1999. – №2. – С. 25-31.

18. Релігія і Церква в Україні: червень // Людина і світ. – 1999. – №7 [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/library/periodicals/lis/lis_1999/lis_99_07/43981.

19. Релігія і Церква в Україні: вересень // Людина і світ. – 1999. – № 9 [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/library/periodicals/lis/lis_1999/lis_99_09/37237.

20. Релігія і Церква в Україні: листопад-грудень // Людина і світ. – 1999. – №. 11-12. – С. 27-31.

21. Релігія і Церква в Україні: травень // Людина і світ. – 1999. – № 6 [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/library/periodicals/lis/lis_1999/lis_99_06/37268.

22. Скабара Р. Релігійно-політична ситуація та її вплив на передвиборчі змагання в Україні // Молода нація (Спецвипуск). – 2000. – С. 122-128.

Надійшла до редколегії 28.04.14

А. Козырская, канд. ист. наук, доц.
Университет Николая Коперника в Торуне, Польша

РЕЛИГИОЗНЫЙ ФАКТОР В ПРЕЗИДЕНТСКИХ ИЗБИРАТЕЛЬНЫХ КАМПАНИЯХ В УКРАИНЕ В 90-Е ГГ. XX ВЕКА

В статье изучены основные аспекты использования религиозного фактора в первых трех избирательных кампаниях главных кандидатов на пост Президента Украины. Появление религиозного вопроса в предвыборных программах кандидатов ознаменовало новую политическую эпоху, в которой появилось место для религии и церкви. Участники президентских состязаний декларировали поддержку новой партнерской модели государственно-церковных отношений и невмешательство государства во внутрицерковные дела. Аргументировано, что кандидаты в президенты подчеркивали равный статус религиозных организаций с целью расширить круг потенциального электората. Хотя проблематика, символика, риторика и авторитет религиозных лидеров широко использовались в предвыборных кампаниях, в то же время религиозный фактор не сыграл решающей роли в индивидуальном выборе избирателя.

Ключевые слова: президент Украины, электорат, национальное возрождение, религиозный фактор, предвыборная агитация, религиозные организации, межконфессиональные и межцерковные конфликты.

A. Kozyrskaya, PhD (equiv. in History), Associate Prof.
Nicolaus Copernicus University in Torun, Poland

RELIGIOUS FACTOR IN THE PRESIDENTIAL ELECTION CAMPAIGNS IN UKRAINE IN THE 90S OF THE XX CENTURY

The main aspects of the religious factor using in the first three electoral campaigns of the main candidates for the post of the President of Ukraine were covered in the article. The emergence of religious question in the pre-election programs of the candidates marked a new political era where it had been a place for the Church and religion. The participants of the presidential competitions had declared the support for a new partnership model of Church-State relations and non-interference of the state in Church affairs. It was argued that presidential candidates had stressed the equal status of religious organizations with the aim to expand the circle of potential electorate. Although, problems, symbolism, rhetoric and authority of religious leaders were widely used in election campaigns. Meanwhile, religious factor did not play a significant role in the individual voter's choice.

Key words: President of Ukraine, the electorate, national revival, the religious factor, the election campaign, religious organizations, cross-confessional and cross-Church conflicts.

УДК 327(43) "200"

В. Козлітін, д-р іст. наук, проф.

РЕСПУБЛИКА СЕРБИЯ НА ШЛЯХУ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ В 2006 – 2009 РР.

У статті проаналізовано відносини між Республікою Сербією та Європейським Союзом, основні етапи й тенденції соціально-економічного та суспільно-політичного розвитку Сербії, її міжнародне становище й зовнішню політику впродовж 2006 – 2009 рр. Висвітлено внутрішньополітичну боротьбу в Сербії за вибір нею зовнішньоекономічної й зовнішньополітичної орієнтації. Розглянуто основні перепони на шляху Сербії до Євросоюзу. Розкрито перебіг модернізаційних реформ у напрямі наближення до стандартів ЄС. Простежено еволюцію політики ЄС щодо Сербії.

Ключові слова: Республіка Сербія, Європейський Союз (ЄС), відносини, співпраця.

Постановка проблеми. Республіка Сербія як одна з найбільших, найвпливовіших і водночас найпроблемніших країн Західних Балкан відіграє важливу роль у структурі зовнішньої політики Європейського Союзу, США та Російської Федерації. Багато в чому від ситуації в Сербії, її зовнішньої політики залежить стабільність як у регіоні, так і на європейському просторі загалом. Модернізаційні проєвропейські реформи в Сербії, її зближення з Європейським Союзом є фактором внутрішньої стабільності й стабілізації в Південно-Східній Європі. Наукове дослідження досвіду Сербії в реалізації цього курсу є важливим й актуальним для українського суспільства.

Мета статті полягає у спробі стисло проаналізувати відносини Республіки Сербія та ЄС у 2006 – 2009 рр., висвітлити внутрішньополітичну боротьбу в Сербії за вибір нею зовнішньоекономічної й зовнішньополітичної орієнтації, розглянути основні перепони на шляху Сербії до Євросоюзу, розкрити перебіг модернізаційних реформ у напрямі наближення до стандартів ЄС, простежити еволюцію політики ЄС щодо Сербії.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Відносини Республіки Сербія з ЄС досліджуються у Сербії, Росії та деяких країнах-членах ЄС [17, 18, 20, 25]. Однак, як у зарубіжній, так і у вітчизняній історіографії немає спеціальних наукових досліджень, присвячених комплексному вивченню відносин Республіки Сербія та ЄС, процесу європейської інтеграції Сербії у 2006 – 2009 рр. Українські вчені зробили лише перші кроки в наукових дослідженнях цієї теми [6; 8].

Джерельну базу статті становлять міжнародно-правові акти євроінтеграційного змісту; документи Європейського Союзу щодо відносин із Сербією; документи парламенту та уряду Сербії. Значну частину з них розміщено на офіційних сайтах у Всесвітній мережі (Інтернет). Важлива інформація міститься в сербській, російській та українській періодиці.

У статті досліджуються події з травня 2006 р. до грудня 2009 р. (від розпаду Державного союзу Сербії і Чорногорії ("СіЧ") й проголошення окремої повноправної Республіки Сербія 5 червня 2006 р. до офіційної

заяви Республіки Сербія щодо вступу до Європейського Союзу 22 грудня 2009 р.).

Основні результати дослідження. Упродовж 2000 – 2006 рр. Сербія спільно з Чорногорією здійснила надзвичайно важливу трансформацію від авторитаризму до демократії, одержавленої адміністративно-командної системи до ринкової з утвердженням ідеологічного плюралізму. Значну роль у цьому відігравала співпраця з Європейським Союзом, що стимулювала глибокі внутрішні реформи. У затвердженій у червні 2005 р. Національній стратегії розвитку Сербії її членство в Європейському Союзі визначено як головний пріоритет і довгострокова перспектива. Цим документом передбачалися заходи, необхідні для набуття Сербією членства в ЄС до 2012 р. У жовтні 2005 р. розпочалися офіційні перемовини про підписання Угоди щодо стабілізації та асоціації між Державним союзом "СіЧ" та Європейським Союзом. Однак сербський уряд через внутрішні обставини не виконував деякі взяті на себе зобов'язання перед ЄС. 3 травня 2006 р. Європейський Союз припинив ці перемовини. Рішення було мотивоване тим, що співпраця сербської влади з Міжнародним трибуналом з колишньої Югославії (МТКЮ) в Гаазі була визнана незадовільною (офіційний Брюссель вимагав від Белграда видачі до Гаазького трибуналу головних обвинувачених у воєнних злочинах, здійснених під час війни в колишній Югославії). Погіршення відносин між ЄС і "СіЧ", особливо Сербією, значною мірою сприяло остаточному розпаду державної співдружності, виходу Чорногорії з її складу й проголошенню незалежності Республіки Сербія.

Формально найбільш суперечливими проблемами у відносинах між Республікою Сербія та ЄС на той час були співпраця сербської влади з МТКЮ і визначення статусу Косова. У своєму ставленні до зазначених проблем сербське суспільство розкололось на прагматичну й націоналістичну частини. Позицію прагматиків обстоював президент Борис Тадич (лідер Демократичної партії): він пропонував уважати інтеграцію в ЄС національним пріоритетом для сербів і заради цієї прагматичної мети закликав віднаходити компроміси з ЄС, МТКЮ й косоварами. Прем'єр-міністр Воїслав Коштуніца (лідер Демократичної партії Сербії), не заперечуючи важливості для Сербії подальшого зближення з ЄС, уважав найважливішими національними пріоритетами збереження територіальної цілісності держави (Косово – частина Сербії) і внутрішньої єдності суспільства, заради яких пропонував усіляко затягувати видачу сербів до Гаазького трибуналу. Позицію прем'єра підтримували сербські націоналісти, які виступали проти європейської й передусім євроатлантичної інтеграції республіки. Найрадикальніші з них загалом виступали проти прийняття вимог ЄС і розглядали їх як спробу тиску на свою державу, певне приниження честі Сербії та замах на сербську ідентичність. Найвпливовішою націоналістичною партією була Сербська радикальна партія (СРП) (Воїслав Шешель, Томислав Николич), що боролася за об'єднання всього сербського народу та створення Великої Сербії в межах власне Сербії (включно з Косовим і Метохією), Чорногорії, Республіки Сербської й Республіки Сербської Країни. Згідно з партійною програмою СРП, Велика Сербія має стати демократичною державою з ліберальною ринковою економікою, сучасною правовою системою, розвинутим соціальним захистом [12, с. 5]. Програмою Сербської радикальної партії передбачається боротьба проти корупції, зниження рівня безробіття й бідності. СРП виступала проти зближення Сербії та ЄС, за інтеграцію з Росією й країнами СНД, співпрацю з Китаєм і Рухом неприєднання.

Двозначної позиції дотримувалася Соціалістична партія Сербії (СПС), рішеннями якої на VII партійному з'їзді у грудні 2006 р., було задекларовано, що метою діяльності партії є побудова демократичного соціалізму та інтеграція до ЄС. У документах з'їзду зазначалося, що "боротьба за Косово і Метохію – найважливіше державне й національне завдання", при цьому містилося запевнення щодо прагнення мирного врегулювання косівської проблеми на основі надання автономії краю при збереженні суверенітету та державної цілісності Сербії на підставі Резолюції РБ ООН № 1244 [16].

У другій половині 2006 р. співпраця Республіки Сербія з ЄС тривала на державному, регіональному й місцевому рівнях із безпосереднім залученням відповідних міністерств. Сербський уряд розробив та узгодив з ЄС План дій щодо співпраці з МТКЮ. Проте внутрішньополітичні процеси систематично ставали на заваді послідовному і рішучому втіленню задекларованого зовнішньополітичного курсу. ЄС докладав зусиль для переконання Белграда в тому, що процес європейської інтеграції для Сербії не втрачає перспектив [27]. Важливою подією у відносинах Сербії з ЄС було укладення 29 червня 2006 р. Угоди про єдиний авіаційний простір (т. зв. "Відкрите небо"), ратифіковану сербським парламентом 13 травня 2009 р. Згідно з нею Сербія залучалася до загальноєвропейського авіаційного простору без національних кордонів. Реалізація Угоди призвела до скасування повітряних бар'єрів між Сербією та ЄС, запровадженням рейсів бюджетних авіакомпаній у Сербії [31].

Сербський уряд продовжував надавати значну увагу налагодженню регіональної співпраці. 19 грудня 2006 р. Сербія уклала угоду про вільну торгівлю на Балканах із Центрально-європейською асоціацією вільної торгівлі, до складу якої входили країни Південно-Східної Європи, що не були членами ЄС (Албанія, Боснія і Герцеговина, Болгарія, Македонія, Молдова, Румунія, Хорватія, Чорногорія та Тимчасова місія ООН у Косові (від імені Косова) [29].

8 листопада 2006 р. Комісія ЄС надала щорічний звіт стосовно прогресу Сербії у реформуванні країни, її наближенні до європейських стандартів. Загалом проведені реформи характеризувалися позитивно. Негативно оцінено стан боротьби з корупцією, співпраця Сербії з Гаазьким трибуналом, її позиція у перемовинах щодо статусу Косова і Метохії тощо [3; 8, с. 82 – 83].

21 січня 2007 р. на перших парламентських виборах згідно з новою Конституцією 2006 р. у Республіці Сербія найбільшу кількість голосів виборців отримала націоналістична Сербська радикальна партія (28,6% голосів виборців, 81 мандат). Демократична партія (Б.Тадич) посіла друге місце – 22,7 % голосів, 64 мандати. Коаліція Демократичної партії Сербії (В. Коштуніца) і партії "Нова Сербія" (міністр інфраструктури В. Ілич) посіла третє місце – 16,55 % і 47 мандатів. "Група 17+" (міністр фінансів М. Динкич) отримала 6,82 % і 19 мандатів; Соціалістична партія Сербії (І. Дачич) посіла п'яте місце – 5,64%, 16 мандатів [5, с. 94 – 96].

Тривалий час парламентські фракції не могли утворити більшості та сформувати уряд. Лише 15 травня 2007 р. вдалося подолати політичну кризу, й керівну коаліцію сформували Демократична партія, Демократична партія Сербії, партії "Нова Сербія" і "Група 17 +". СРП і СПС опинилися в опозиції. Уряд знову очолив В. Коштуніца. За умов відсутності стабільної проєвропейської парламентської більшості уряд здійснював політику обмеженої співпраці з МТКЮ, основну ж увагу уряд приділяв боротьбі за Косово.

Одразу після виборів Рада ЄС знову підтвердила європейську перспективу Сербії та висловила готов-

ність співпрацювати з новим урядом на шляху до цієї мети [19]. Однак у ключових партнерів по урядовій коаліції були дещо відмінні погляди на європейське майбутнє Сербії. Демократична партія була найбільш послідовним прихильником політики зближення з ЄС. Вона мала підтримку партії "Група 17+". Демократична партія Сербії та її ідеологічний союзник партія "Нова Сербія" були менш зацікавлені взяти на себе зобов'язання інтеграції в ЄС. Ці дві партії схильні були підтримувати традиційні, націоналістичні настрої серед населення. Однак в офіційній урядовій заяві декларувалось, що Європейський Союз є ключовим партнером Сербії в процесі пошуку міжнародної підтримки демократичних та економічних реформ у країні. Вступ Сербії до ЄС декларувался як першочергова і довгострокова стратегічна мета. Короткостроковою метою проголошувалось підписання Угоди про стабілізацію та асоціацію (УСА) з ЄС. Середньостроковою метою на кінець 2008 р., або на початок 2009 р., декларувалось отримання статусу кандидата на вступ до ЄС [25, р. 25].

Важливим внутрішнім фактором, що впливав на відносини Сербії з ЄС, перебіг реформ в країні, був розвиток економіки і соціальної галузі. Згідно з офіційними даними реальне зростання валового внутрішнього продукту становило 2003 року – 2,4%, 2004 року – 9,3, 2005 р. – 6,5, 2006 року – 5,8%; валовий внутрішній продукт на душу населення становив 2003 року – 2,5 тис. дол., 2004 року – 2,8 тис., 2005 року – майже 3 тис., 2006 року – 4 тис. дол. Експорт збільшився з 2,8 млрд. дол. 2003 року до 6,4 млрд. дол. 2006 року, імпорт – із 7,5 млрд. дол. до 13,2 млрд. дол. США. Середня заробітна платня в динарах збільшилась майже втричі, а в євро – удвічі. Прискореними темпами відбувалися структурні реформи в економіці. Розширювались масштаби приватизації, доходи від неї збільшились у 2003 – 2006 рр. із 33 до 163 млрд. динарів [26].

2007 року економічне становище Сербії характеризувалось стабілізацією основних показників. Темпи росту ВВП порівняно з 2006 р. досягли 7,5 %. Промислове виробництво збільшилось на 4,6 %. Через посуху обсяг сільськогосподарського виробництва скоротився приблизно на 8 %. Інфляція досягла 10,1%. Золотовалютні резерви Сербії збільшились і досягли 16,1 млрд. дол. Збільшився зовнішньоторговельний обіг, він становив майже 25 млрд. дол. (експорт – 8 млрд., імпорт – 16 млрд.). Основними зовнішньоторговельними партнерами були такі держави: Німеччина – 2,78 млрд. дол., Росія – 2,71 млрд., Італія – 2,59 млрд., Боснія і Герцеговина – 1,41 млрд., Китай – 1,22 млрд. Частка ЄС становила 57 % експорту і 55 % імпорту країни (порівняно з 53% і 49% 2006 року). Сербія продавала в основному сільськогосподарську продукцію, шини, залізо, сталь та обладнання в ЄС, у той час як основними товарами, купленими в ЄС, були автомобілі, дизельне паливо й медикаменти. Чисті прямі іноземні інвестиції з країн ЄС у Сербії 2007 року становили майже 2,3 млрд. євро. Однак загалом соціально-економічна ситуація залишалася складною. Масове безробіття було однією з найбільших проблем Сербії. Кількість безробітних сягала 1 млн. осіб або 29 % економічно активного населення. Збільшення заробітної платні становило 23 %, але її середній обсяг (майже 485 євро) відставав від середньої вартості споживчого кошика (525 євро). Поза межею бідності проживало майже 500 тис. осіб [10].

Уряд В. Коштуніці 2007 року, уживши низку непопулярних заходів і запровадивши режим суворого економії, стабілізував бюджет. Значну роль у цьому відіграла міжнародна фінансова допомога, що 2006 року становила 567 млн. євро. Починаючи з 2007 р., Європейсь-

кий Союз щороку надавав фінансову допомогу Сербії в основному за спеціальною програмою Європейської комісії "Інструмент допомоги попереднього вступу" (IPA) [26, р. 12]. У 2007 – 2013 рр. Сербія отримала від ЄС понад 1,2 млрд. євро на модернізацію адміністративної й судової систем, правову реформу, боротьбу проти корупції, людські права й захист меншин, стимулювання євроінтеграційних заходів, сприяння регіональній і транскордонній співпраці, регіональний розвиток, розвиток людських ресурсів, села й сільського господарства [20, р. 15].

У 2006 – 2007 рр. в Сербії тривали економічні реформи, правова реформа, якою мали за мету гармонізацію національних законів із законодавством Європейського Союзу, судова та інші реформи. Європеїзаційні реформи поступово охоплювали всі аспекти суспільного життя й позитивно позначались на повсякденному житті сербів, що переконувало їх у необхідності подальшого поглиблення співпраці, активного зближення з європейським співтовариством.

Постійний економічний прогрес Сербії в 2003 – 2007 рр. у сербському суспільстві викликав ілюзію у спроможності самостійно розв'язувати соціально-економічні проблеми країни. Однак при цьому складна внутрішня ситуація в країні, нестабільність її міжнародного становища, загроза світової фінансової кризи, політика країн Заходу щодо Сербії переконували її уряд у неможливості ігнорування вимог Гаазького трибуналу та Європейського Союзу. У травні 2007 р. після завершення формування нового уряду активізувалась співпраця Сербії з МТКЮ щодо видання воєнних злочинців, насамперед Р. Караджича, Г. Хаджича і Р. Младича. 31 травня було заарештовано й видано Гаазькому трибуналу З. Толімира – одного з наближених генерала Р. Младича, якого звинувачували у розправі над мусульманами в Сребреніце 1995 року.

Воднораз ЄС демонстрував готовність до співпраці. 13 червня 2007 р., після позитивного оцінювання співпраці сербського уряду з МТКЮ, відновлено технічні перемовини щодо укладення Угоди про стабілізацію та асоціацію між новим урядом В. Коштуніці та ЄС. Їх було присвячено переважно питанням лібералізації торгівлі.

Іще в листопаді 2006 р. Рада ЄС ухвалила рішення про початок перемовин із Сербією стосовно угоди про спрощення візового режиму та про реадмісію як перший крок у скасуванні віз. 18 вересня 2007 р. представники сербського уряду та Європейської комісії в Брюсселі підписали угоди про спрощення візового режиму й реадмісію. За першою угодою спрощувалася процедура і скорочувались витрати на видачу віз, визначалося, які категорії населення мають право на отримання візи на більш тривалий термін, а також категорії, які мали право на безкоштовні візи. Метою Угоди про реадмісію було створення швидких та ефективних процедур для ідентифікації й безпечного повернення осіб, які не зможуть виконати умов для в'їзду, перебування або проживання на території будь-якого члена Європейського Союзу чи Сербії. Ці угоди набули чинності з 1 січня 2008 р. [30]. Укладення угод стало першим кроком до створення безвізового режиму.

Упродовж 2007 р. представники Сербії й Косова не могли домовитися щодо статусу краю. Перемовини було перервано 15 жовтня. Етнічні албанці, які мали підтримку США й більшості країн ЄС, прагнули міжнародного визнання їхньої повної незалежності. Сербія ж, яку підтримувала Росія, пропонувала автономію для Косова. Із осені 2007 р. косівська проблема ставала для Сербії все більш і більш кричущою.

Незважаючи на безкомпромісну позицію Сербії щодо Косова, 7 листопада 2007 р. ЄС парафував Угоду про стабілізацію й асоціацію з Сербією, що означало завершення перемовин й офіційне затвердження тексту угоди.

Наприкінці 2007 р. – на початку 2008 р. Комісія ЄС зазначила відчутний поступ Сербії в реалізації чинних домовленостей щодо проведення реформ в адміністративній, судовій, економічній галузях. Однак представники окремих країн-членів ЄС (наприклад, Нідерланди) наполягали на тому, що умовою ратифікації Угоди про асоціацію з Сербією має стати попередня видача до Гаазького трибуналу головних сербських воєнних злочинців.

За умов погіршення відносин із ЄС уряд В. Коштуниці шукав нові можливості зближення з Росією. У січні 2008 р. під час візиту президента Б. Тадича до Москви Росія й Сербія уклали міжурядову угоду на 30 років із можливістю її продовження. Угодою передбачалося будівництво російським "Газпромом" труби в південних районах Сербії, створення підземного газового сховища в північній провінції Воеводина, а також купівлю "Газпромом" контрольного пакету акцій сербської державної нафтової компанії "Нафтова індустрія Сербії". Це була перемога досить впливового в Сербії промосковського енергетичного лобі, у наслідок чого посилювалась енергетична залежність Сербії від Росії.

Із 20 січня до 3 лютого 2008 р. в Сербії відбувалися президентські вибори. За президентське крісло боролися чинний президент Б. Тадич і лідер СРП Т. Николич. Перший виступав за подальшу прискорену інтеграцію в європейське співтовариство, співпрацю з Гаазьким трибуналом у частині видачі воєнних злочинців. Другий був відомий своїми проросійськими поглядами. Обидва кандидати виступали проти надання незалежності Косову. За підсумками другого туру президентських виборів 3 лютого 2008 р. переміг Б. Тадич – 51% голосів. Його було обрано на другий термін. Результат його суперника з Радикальної партії Т. Николича (майже 48 % голосів) став показником того, що позиції націоналістів у Сербії залишались міцними. Однак більшість сербів виступала за євроінтеграцію країни.

Згідно з конституцією Сербії, до її складу входили два автономних краї: Воеводина й Косово та Метохія. Косово з 1999 р., згідно з резолюцією Ради Безпеки ООН № 1244, було під протекторатом ООН і владою Сербії не контролювалось. 17 лютого 2008 р. інститутити тимчасового місцевого самоврядування, у яких албанці становили більшість, в односторонньому порядку проголосили незалежність краю. До вересня 2008 р. незалежність Республіки Косово визнали 85 держав-членів ООН, включно з 21 країною-членом ЄС [6, с. 118]. ЄС відрядив "наглядову місію" до Косова. Проти визнання незалежності краю виступили зокрема Росія, Китай, Іспанія, Румунія та Кіпр. Водночас сербський уряд закликав міжнародне співтовариство анулювати як незаконні всі акти, пов'язані з одностороннім проголошенням незалежності Косова.

Підтримка ЄС акту одностороннього проголошення незалежності Косова 17 лютого 2008 р. спричинила нову кризу у відносинах Сербії з ЄС. 20 лютого 2008 р. офіційно розпочалась робота місії ЄС в Косово. У відповідь на визнання низкою країн світу нового статусу Косова уряд Сербії відкликав послів із Австрії, Болгарії, Чехії, Фінляндії, Франції, Голландії, Італії, Угорщини, Німеччини, Словенії та Швеції – країн ЄС, що офіційно визнали незалежність Косова. В інших країнах ЄС, що визнали незалежність Косова, у Сербії або не було дипломатичних представництв (Естонія, Ірландія, Латвія, Литва та Люксембург), або не призначені послы (Бельгія, Данія, Польща і Велика Британія). Відкликання сербських по-

слів із країн ЄС та США, які визнали незалежність Косова, ускладнило реалізацію перспективи налагодження відносин Сербії з ЄС.

Усередині країни погляди на ймовірну реакцію уряду Сербії на цю подію розділились. Сербські націоналісти вдалися до нападів на посольства західних держав у Белграді. Прем'єр-міністр В. Коштуніца закликав відмовитися від ідеї вступу Сербії до ЄС, орієнтуватись на свого традиційного союзника – Росію, виступав за більш жорстку політику щодо самопроголошеної держави. Один із лідерів радикалів Т. Николич, зі свого боку, запропонував розірвати дипломатичні відносини зі США. Президент Б. Тадич дотримувався більш поміркованої позиції. Ці події спровокували політичний конфлікт у парламенті й чергову політичну кризу в країні. У березні 2008 р. парламент Сербії за ініціативи Радикальної партії ухвалив резолюцію про припинення всіх контактів із ЄС доти, доки ЄС не відмовиться від підтримки незалежності Косова. У резолюції висувалася вимога до ЄС "беззаперечно й категорично" підтвердити цілісність території Сербії. Зазначений документ підтримали прем'єр-міністр В. Коштуніца й Соціалістична партія. Президент Сербії Б. Тадич виступив "категорично проти резолюції". Уряд Сербії відкликав своїх послів із країн ЄС. Криза у відносинах із ЄС ще більше загострилась. В. Коштуніці та його прихильникам не вдалося переконати прозахідних міністрів припинити перемовини про вступ до ЄС на знак протесту проти визнання незалежності Косова більшістю країн ЄС. Він звинуватив низку міністрів у прозахідній позиції з питання незалежності Косова, що перешкоджало зусиллям прем'єра зберегти край у складі Сербії. Компромісу досягти не вдалось, і 8 березня 2008 р. В. Коштуніца оголосив про фактичний розпад керівної коаліції та відставку коаліційного уряду. Причиною такого кроку він назвав нерозв'язані розбіжності у складі провладної коаліції з питання про Косово [9]. Це був фактичний крах політики В.Коштуниці. Сербська політична еліта ще більше розкололась на націоналістичну та прагматичну частини. Символом цього розколу стала суперечка між президентом Б. Тадичем і прем'єр-міністром В. Коштуницею. Тадич пропонував визнати наявну історичну реальність, негайно підписати угоду про асоціацію з ЄС. В. Коштуніца був проти Угоди, тому що тим самим Сербія визнавала б підтримку ЄС незалежності Косова. Президент Тадич уважав, що поміркованість Сербії в "косівському питанні" сприятиме інтеграції до ЄС. У віддаленій історичній перспективі після вступу до ЄС Сербії косівське питання, на думку Тадича, буде вирішене на основі спільних європейських цінностей. Натомість В. Коштуніца закликав не робити жодних поступок ЄС.

У пошуках виходу з політичної кризи в березні 2008 р. президент Сербії Б. Тадич розпустив парламент і призначив дострокові парламентські вибори на 11 травня 2008 р. [14].

У 2006 – 2009 рр. тривало налагодження співпраці Сербії з міжнародними організаціями. Із 2005 р. Сербія перебувала у стадії перемовного процесу стосовно вступу до Світової організації торгівлі. Сербія пристосувала свою енергетичну систему до внутрішнього енергетичного ринку ЄС. 2009 року Республіка Сербія стала членом Міжнародного агентства з відновлювальної енергії, основною метою якого є впровадження технологій виробництва енергії завдяки відновлювальним джерелам.

29 квітня 2008 р. після проведення трирічних перемовин, кількох років реформування всіх сфер суспільного життя Сербія уклала з Євросоюзом Угоду про стабілізацію й асоціацію [28]. Документом зокрема передбачалась підтримка Республіки Сербія в посиленні де-

мократії й побудові правової держави, сприяння політичній, економічній та інституційній стабільності в країні й регіоні, підтримку інституційного розвитку Республіки Сербія та адаптації її законодавства до стандартів ЄС, підтримку в переорієнтації до ринкової економіки. Окрім цього, угодою Сербію зобов'язали визначити терміни адаптації національного законодавства до стандартів ЄС. Угода надала новий поштовх до нагальних реформ для наближення сербського правового порядку до європейського досвіду в галузі демократії, правової держави та прав людини. Угодою за Сербією остаточно закріплювався статус держави-кандидата на членство в ЄС.

Водночас було укладено Тимчасову торговельну угоду (ТТУ), якою передбачалося створення зони вільної торгівлі між Сербією та ЄС упродовж перехідного періоду в шість років. За цей час Сербія зобов'язалася завершити економічні реформи, підвищити конкурентоздатність своєї економіки та скасувати мито на товари з країн Європейського Союзу. ЄС підтвердив свою готовність дозволити вільний доступ товарів із Сербії на свій ринок [22]. За рішенням ЄС реалізація ТТУ мала розпочатись лише після спеціального рішення Ради ЄС. 16 жовтня 2008 р. Сербія ухвалила рішення про односторонню реалізацію ТТУ з 1 січня 2009 року.

Підписання та реалізація УСА та ТТУ надавала можливість активізації й розширення економічної, політичної та культурної співпраці Сербії з ЄС. Для набуття чинності УСА між Європейським Союзом та Сербією вона мала бути ратифікована сербським парламентом, парламентом ЄС і парламентами всіх 27 країн-членів ЄС. Через тодішні проблеми співпраці Сербії з МТКЮ, Європейський парламент ратифікував Угоду про стабілізацію та асоціацію аж у січні 2011 р., а до вересня того ж року угоду в поодинокому режимі ратифікувало 20 держав ЄС.

7 травня 2008 р. сербський уряд затвердив Дорожню карту щодо лібералізації візового режиму, створеної для досягнення безвізового режиму для громадян Сербії, які бажали поїхати в країни Шенгенської зони.

Незалежність Косова, проголошена в лютому 2008 р., викликала в Сербії посилення націоналістичних настроїв і протестів проти інтеграції в ЄС. Однак у супереч сподіванням багатьох політичних аналітиків, на дострокових парламентських виборах у Сербії 11 травня 2008 р., переміг із великим відривом від своїх конкурентів ліберальний блок "За європейську Сербію" (Демократична партія, партія "Група 17+"), сформований навколо Демократичної партії президента Б. Тадича (38,4% голосів, 102 мандати). Сербська радикальна партія Т. Николича отримала 29,5 % голосів і 78 мандатів. Блок "Демократична партія Сербії – Нова Сербія", очолюваний прем'єр-міністром В. Коштуніцею, отримав 11,6% голосів і 30 мандатів. Блок соціалістів ("Соціалістична партія

Сербії – Партія об'єднаних пенсіонерів – Єдина Сербія") (Івіца Дачич) – 7,6% голосів, 20 мандатів; Ліберально-демократична партія (Чедомир Йованович) – єдина партія, що підтримала незалежність Косова, – 5,2% голосів, 13 мандатів [2]. Рада Європи визнала ці вибори як такі, що відповідають нормам Ради Європи в межах демократичних виборів [1]. За результатами парламентських виборів 2012 року можна дійти висновку, що більшість сербських громадян свідомо зробили свій вибір за європейську інтеграцію, переміг пропрезидентський блок "За європейську Сербію".

Після тривалих перемовин 13 травня 2008 р. євродемократи створили проєвропейську парламентську коаліцію, до складу якої ввійшли Демократична партія, партія "Група 17+", Соціалістична партія Сербії, Партія об'єднаних пенсіонерів Сербії (ПОПС) і партії національних меншин. Коаліція мала понад 50 % місць у парламенті. Сербська радикальна партія спільно з Демократичною партією Сербії опинилися в опозиції.

7 липня 2008 р. коаліція сформувала уряд Сербії, очолюваний Мірко Цветковичем, який перебував на цьому посту до 27 липня 2012 р. Сам прем'єр-міністр був безпартійним, уважався прихильником ліберальних економічних реформ і європейської інтеграції Сербії, до липня 2008 р. працював міністром фінансів у попередньому уряді В. Коштуніці. Новообрана Народна скупщина затвердила склад уряду 8 липня 2008 р. (127 голосів із 250). Уряд оголосив європейську інтеграцію Сербії як ключовий пріоритет, визначив стратегічними зовнішньополітичними завданнями прискорення вступу до ЄС, розширення стратегічної газової співпраці з Росією, започаткування нових перемовин про статус Косова. Новий уряд став відновлювати дипломатичні відносини з більш ніж 40 країнами, що визнали незалежність Косова.

Сербське суспільство покладало великі надії на новий уряд, тому що в останні роки реформи в країні призупинились. Новий прем'єр пообіцяв прискорити економічні та інші перетворення, передбачені угодою з ЄС. Водночас із євроінтеграцією серед інших завдань уряд назвав і збереження територіальної цілісності країни (тобто невизнання незалежності Косова), ініціювання нових перемовин про статус краю, співпрацю в галузі енергетики з Росією та плідні контакти з МТКЮ в Гаазі. Вочевидь, ці завдання, із погляду "проєвропейської орієнтації", певною мірою суперечили одне одному.

Зі створенням і початком практичної діяльності уряду М. Цветковича у квітні 2008 р. розпочався новий період у відносинах Сербії та ЄС. Однак на перешкоді планам нового уряду стала світова фінансово-економічна криза, негативні наслідки якої Сербія відчула на собі у другій половині 2008 р. У країні розпочався економічний спад. Показником цього стали дані національної статистики Республіки Сербії за 2008 – 2009 рр.

Таблиця 1. Основні макроекономічні показники Республіки Сербії за 2008 – 2009 рр.

(Джерело: [13])

Показник	2008	2009
ВВП (млрд. дол.)	47,7	40,3
Збільшення ВВП (%)	3,8	-3,5
ВВП на душу населення (дол.)	6498	5485
Індекс промислового виробництва	1.1	-12.6
Індекс виробництва продукції сільського господарства	109.0	102.5
Індекс споживчих цін	6.9	7,7
Рівень безробіття (%)	13,6	16,1
Дефіцит бюджету (% ВВП)	21,6	7,2
Курс національної валюти до дол. США	55,7	67,5
Державний борг (млрд. дол.)	11.4	12.8
Державний борг (в % ВВП)	23,9	31,8
Експорт (млрд. дол.)	10,9	8,3
Імпорт (млрд. дол.)	23,0	15,6
Інвестиції в Республіку Сербію (млрд. дол.)	2,4	1,8

Однак навіть економічна криза не зупинила подальших проєвропейських реформ у Сербії. У межах нової стратегії соціально-економічного розвитку стимулювалась діяльність приватного бізнесу, реалізовувалися спеціальні програми фінансової допомоги приватним регіональним підприємствам, значна увага приділялась розвитку інфраструктури країни (будівництво й реконструкція доріг, медичних, освітніх і спортивних споруд). У 2008 – 2010 рр. завершувалася приватизація. Розгорталось реформування державного апарату, тривала податкова реформа. Перші 100 днів прем'єрства М. Цветковича ознаменувалися низкою конституційних заходів для забезпечення прозорості й відповідальності влади перед народом. Після ухвалення нової Конституції Республіки Сербія 2006 року Народна Скупщина затвердила Національний план реформи правосуддя для визнання верховенства закону, щоб повернути втрачену довіру до правосуддя, а також привести законодавство у відповідність до європейських стандартів. 2008 року ухвалено нові закони про судоустрій, що запроваджували нову, більш сучасну, судову систему. Однак реформами не подолали корупції в правосудді, не було гласності в роботі Вищої ради суддів тощо [11]. Реформи сприяли зміцненню демократичних інституцій, активізації боротьби проти злочинності й корупції. Модернізувалася соціальна політика. Улітку 2008 р. пенсії підвищились на 18%.

Після парламентських виборів і формування уряду М. Цветковича політичне протистояння в сербському суспільстві з питання Косова та ЄС тривало. Однак загалом у країні спостерігалась відносна політична стабільність. Створювалися сприятливі умови для розширення демократії, розширення й зміцнення прав людини й верховенства права.

У зовнішній політиці уряд М. Цветковича прагнув співпрацювати як із країнами Заходу, так і Російською Федерацією. Восени 2008 р. сербський уряд активізував торговельно-економічні відносини з Росією. 9 вересня 2008 р. парламент Сербії ратифікував угоду про нафтогазову співпрацю з Росією, підписану 25 січня в Москві. 21 грудня 2008 р. росіяни викупили 51 % акцій сербської компанії "Нафтова індустрія Сербії". Також було укладено угоди щодо будівництва ділянки газопроводу "Південний потік" і підземного сховища газу. Між Сербією та Росією діяла угода про вільну торгівлю, за якою до 90 % номенклатури товарів, що реалізувалися в межах двосторонніх експортно-імпортних операцій, не обкладалися митними зборами.

Водночас важливі кроки було зроблено на шляху до політичної співпраці й подальшого зближення з ЄС. Однією з головних умов на цьому шляху залишалась повномасштабна співпраця Белграда з Міжнародним трибуналом щодо колишньої Югославії. На прохання уряду Королівства Нідерланди, згідно з рішенням Ради міністрів, ЄС вирішив не розпочинати ратифікацію УСА і впровадження в життя зони вільної торгівлі до того часу, поки Республіка Сербія не досягне повної співпраці з МТКЮ.

На початку липня 2008 р. було заарештовано і передано до Гаазького трибуналу колишнього лідера боснійських сербів Р. Караджича, звинуваченого у воєнних злочинах під час боснійської війни 1992 – 1995 рр., який перебував у розшуку від 1997 р. На волі залишилися ще дві людини, видачі яких вимагав Гаазький трибунал. Це колишній командувач армії боснійських сербів Р. Младич і лідер сербських повстанців у Хорватії Г. Хаджич, яких звинувачували у воєнних злочинах, скоєних під час громадянської війни на початку 1990-х років.

15 липня 2008 р. Європейська комісія запропонувала розпочати практичну лібералізацію візового режиму з Сербією. 24 липня 2008 р. Кабінет Міністрів Сербії ухвалив рішення повернути до країн ЄС, що визнали незалежність Косова, 11 своїх відізнаних раніше послів і висловив надію, що це допоможе країні в її спробах стати офіційним кандидатом на вступ до Європейського Союзу.

Уже 9 жовтня 2008 р. сербський уряд ухвалив Національну програму інтеграції (НПІ) Республіки Сербія з Європейським Союзом, якою передбачалися законодавчі та адміністративні заходи, що мали за мету виконання більшості зобов'язань, необхідних для членства Сербії в ЄС до кінця 2012 р. [24]. До кінця 2009 р. сербський уряд виконав понад 80% запланованих заходів. Основна увага приділялась гармонізації сербського законодавства з законодавством ЄС. Уряд Сербії домігся подальшого прогресу в галузі застосування та забезпечення дотримання законодавства ЄС. Поряд з процесом побудови демократичного суспільства, реалізації політичних, правових та інституційних реформ, тривали економічні реформи, які призводили до поліпшення рівня життя громадян.

У країні розгорнулась масштабна інформаційна кампанія про ЄС, заходи урядової політики, спрямовані на підготовку країни до вступу в ЄС, інформування сербських громадян про функціонування ЄС, переваги, які може надати Сербії членство в ЄС. У результаті цієї кампанії поширилась обізнаність громадян Сербії щодо плюсів і мінусів членства Сербії в ЄС, можливі зміни в повсякденному житті пересічних сербів. Соціологічні опитування стали показником того, що більшість опитаних усвідомлювали можливі свої особисті втрати, пов'язані зі вступом в ЄС, однак при цьому постійно збільшувалася кількість людей, які позитивно сприймали інтеграцію Сербії в ЄС і вважали, що країна й суспільство отримують вигоду від членства в ЄС.

У вересні 2008 р. відбувся розкол СРП: Т. Николич подав у відставку з поста заступника голови СРП через розбіжності з однопартійцями з питання голосування в Скупщині за ратифікацію Угоди про стабілізацію та асоціацію. Він виступав за більш помірковану політику в національному питанні й пропонував перенести акцент цієї політики із захисту територіальної цілісності Сербії на соціально-економічні проблеми країни, практично погодившись зі зближенням Сербії з ЄС. 21 жовтня Т. Николич створив свою партію – Сербську прогресивну партію (СПП) – і став її лідером. В основу партійної ідеології покладено ідеї націонал-консерватизму, прогресизму, євроінтеграції. Розкол у СРП послабив радикальні настрої в сербському суспільстві. Проведені восени 2008 р. соціологічні дослідження стали підставою для свідчення, що ДП підтримували 29% виборців, СПП – 21%, СРП – лише 7,2%. За вступ Сербії до ЄС висловилися 75% виборців, проти лише 11% від загальної кількості виборців. Громадяни Сербії основною проблемою в країні вважали безробіття – 56%, низьку заробітну платню й пенсії – 37% і корупцію – 24%. Потому називалися проблеми Косова, злочинності, економіки й охорони здоров'я [7].

9 вересня 2008 р. Народна Скупщина Сербії ратифікувала УСА і ТТУ з ЄС. Після цього восени 2008 р. розпочався найбільш інтенсивний період відносин між Сербією та ЄС. Із 1 січня 2009 р. Сербія, демонструючи свою прихильність процесам європейської інтеграції, односторонньо (не очікуючи завершення процесу ратифікації угоди всіма державами-членами ЄС) запровадила в дію ТТУ. ЄС до кінця 2009 р. відмовлявся втілювати в життя договір про вільну торгівлю. Лише

7 грудня 2009 р. ЄС ухвалив рішення про набуття чинності ТТУ між Сербією та ЄС.

Для досягнення національного консенсусу щодо вступу в ЄС, у Сербії ще з 2002 р. при уряді як консультативний орган діяла Рада з європейської інтеграції. У її складі були парламентарі, міністри уряду, науковці, представники профспілок, спілки роботодавців, національних меншин, релігійних громад, неурядового сектора та університетів. На своєму сьомому засіданні в червні 2009 р. Рада схвалила попередні зусилля сербського уряду в підготовці вступу Сербії до ЄС і запропонувала йому вжити всі необхідні заходи для активізації процесу європейської інтеграції країни.

У 2007 – 2009 рр. для запровадження безвізового режиму з ЄС Сербія здійснила низку реформ. По-перше, для зміцнення безпеки особистих документів Сербія забезпечила ідентифікаційні документи відповідними технічними стандартами, запровадила новий стандарт прав водія, що підлягав машинному зчитуванню. По-друге, реформувала міграційне законодавство для наближення його до стандартів ЄС. По-третє, для посилення правопорядку в країні зміцнила охорону своїх кордонів, активізувала боротьбу проти торгівлі людьми, транскордонної злочинності, контрабанди тощо. По-четверте, реформувала систему зміцнення й охорони фундаментальних прав громадян, ужила заходів щодо ліквідації дискримінації меншин. Наприкінці 2009 р. Сербія отримала найбільш відчутні для пересічних громадян результати на шляху інтеграції до ЄС. 19 грудня 2009 р. за рішенням Ради Європейського Союзу набув чинності безвізовий режим із ЄС. Це дало можливість громадянам Сербії, за винятком тих, хто проживав у межах Косова й Метохії ("Республіки Косово"), здійснювати короткотермінові поїздки (90 днів упродовж шести місяців) до країн Шенгенської зони без віз [21]. Таке право надавалось лише тим громадянам Сербії, які мали нові біометричні паспорти.

Бажаючи привернути сербів на свій бік, Росія теж лібералізувала візовий режим для Сербії. До 10 червня 2009 р. для громадян Росії безвізовий термін у Сербії становив 90 днів (правило діяло з березня 2008 р.), але сербам для прибуття в Росію необхідно було мати візу [15]. Із 10 червня 2009 р. між Сербією й Росією запроваджено безвізовий режим на 30 днів для громадян обох держав. Отже, із грудня 2009 р. Сербія мала безвізовий режим як із Росією, так і Євросоюзом.

Розширення й поглиблення співпраці Сербії з ЄС 2009 року активізували проросійські сили. У Сербії розгорнулася проросійська кампанія "Ні Європейському Союзу – за державний союз Сербії й Росії". Її мета полягала в демонстрації негативної позиції громадян Сербії щодо "європейської інтеграції" та позитивне ставлення до ідеї державного союзу Сербії й Росії.

Водночас із лібералізацією візового режиму, на початку грудня 2009 р. Нідерланди переглянули свою позицію й розблокували перехідну торговельну угоду між ЄС і Сербією. 7 грудня 2009 р. Рада міністрів ЄС, на підставі позитивного відгуку Головного прокурора МТКЮ про досягнутий рівень співпраці з Республікою Сербія, ухвалила рішення "розморозити" IPA, що набула чинності 1 лютого 2010 р. Окрім цього, 23 грудня 2009 р. Євросоюз надав Сербії 75 млн. дол. у межах першого траншу стабілізаційного фонду в 300 млн. дол.

У жовтні 2009 р. було опубліковано доповідь Європейської комісії Європейському парламенту щодо становища в Республіці Сербія, у якій зазначалось, що протягом 2008 – 2009 рр. Сербія досягла найбільшого прогресу у виконанні умов членства з початку процесу європейської інтеграції цієї країни і довела свою при-

хильність регіональному співробітництву шляхом активної участі в численних регіональних ініціативах та організаціях [4].

22 грудня 2009 р. керівництво Сербії зробило важливий політичний крок – офіційно подало заяву на вступ до ЄС [23]. У відносинах між Сербією та ЄС розпочався новий період. Однак, як відомо, вступна процедура є досить тривалою. Традиційно перемовини з країною-кандидатом на вступ до ЄС за дорученням його Ради здійснює Європейська комісія. Лише через рік після подачі Сербією заяви на членство в ЄС 25 жовтня 2010 р. на засіданні Ради ЄС на рівні міністрів закордонних справ європейських держав-членів союзу було ухвалено рішення направити заяву Сербії на членство Європейській комісії для обговорення. Під час цього підготовчого періоду Сербія мала продовжувати реформи для того, щоб наблизитися до стандартів ЄС в усіх ланках суспільного життя.

Висновки. Отже, упродовж 2006 – 2009 рр. розвиток Республіки Сербія та її відносини з Європейським Союзом були нестабільними. У період із травня 2006 р. до літа 2008 р. економіка Сербії розвивалася по висхідній лінії, за умов відсутності стабільної проєвропейської парламентської більшості тривала боротьба політичних сил із ключових питань внутрішньої й зовнішньої політики, зберігалась напруга у відносинах із ЄС аж до повного їх розриву в березні 2008 р. Однак співпраця Сербії з ЄС тривала, основною перешкодою у відносинах між ними була проблема співпраці сербського уряду з МТКЮ. (Під тиском націоналістів сербська влада не завжди своєчасно виконувала взяті на себе зобов'язання перед ЄС). Важливими подіями в розвитку цих відносин стало укладення Угоди про лібералізацію візового режиму 18 вересня 2007 р., Угоди про стабілізацію та асоціацію та Тимчасової торговельної угоди від 29 квітня 2008 р. Перемога проєвропейських політичних сил на парламентських виборах 11 травня 2008 р., формування коаліційного уряду М. Цветковича 7 липня 2008 р., зміцнення позицій проєвропейськи налаштованого президента Б. Тадича сприяли активізації співпраці Республіки Сербія з ЄС, поглибленню й розширенню проєвропейських реформ в країні, що наближали Сербію до Копенгагенських критеріїв та європейських стандартів.

Свідченням прогресу у виконанні Сербією умов членства в ЄС були президентські й парламентські вибори 2008 р., організовані й проведені відповідно до загальноприйнятих стандартів Євросоюзу. Результати виборів стали показником посилення позицій прихильників проєвропейської орієнтації Сербії.

Модернізація Сербії та її зближення з ЄС у 2008 – 2009 рр. ускладнювалися світовою фінансово-економічною кризою та невизначеністю статусу Косова, загальною відсталістю Сербії порівняно з провідними країнами-членами ЄС, поширеними націоналістичними настроями в суспільстві, корумпованістю та криміналізацією тощо. Долаючи ці та інші труднощі, Сербія продовжувала зближення з ЄС. 22 грудня 2009 р. сербський уряд подав офіційну заяву на вступ до ЄС, яку було прийнято. Однак залишилося ще багато зусиль, які мала докласти Республіка Сербія на шляху до членства в ЄС.

Список використаних джерел

1. Дотримання обов'язків і зобов'язань Сербією. Резолюція № 1661 (2009) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/mpz2/docs/945_rez_1661.htm.
2. Избирательная комиссия Сербии [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ru.wikipedia.org/wiki>.
3. Извештај о напретку Републике Србије у 2006. год [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.seio.gov.rs/upload/documents/eu_dokumenta/godisnji_izvestaji_ek_o_napretku/godisnji_izvestaj_ek_srbija_2006_sr.pdf.

4. Извештај о напретку Србије за 2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.seio.gov.rs/upload/documents/eu_dokumenta/godisnji_izvestaji_ek_o_napretku/godisnji_izvestaji_sa_statistickim_aneksom_2009_cir.pdf.
5. Ковтунец В. Парламентські вибори у Сербії: [доistroкові вибори] / В. Ковтунец // Вибори та демократія. – 2007. – № 1. – С. 94 – 96.
6. Мартинов А. Еволюція балканської політики Європейського Союзу (1989–2009 рр.) / А. Мартинов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.history.org.ua/LiberUA/Book/minzv/10.pdf>.
7. Марьянович С. Николич в шаге от Демократической Партии / С. Марьянович // Српска.ру. 9.10.2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.srpska.ru/artikle.php?nid=9698scrynt>.
8. Мовчанюк Л. В. Сербія на шляху до членства в Європейському Союзі: нові виклики та перспективи / Л. В. Мовчанюк // Актуальні проблеми міжнародних відносин: Збірник наукових праць. Випуск 77 (частина 1). – К.: Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка, Інститут міжнародних відносин, 2008. – С. 80 – 84.
9. Новини ЄС (УНІАН). – 7 – 14 березня, 2008 р. № 010 (055).
10. Общие сведения о Республике Сербия [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.vneshe-market.ru/content/document_r_75A233D3-9EFD-4A65-9C42-5CB2BD6A1247.html.
11. Петкович И. Влияние судебной реформы на состояние коррупции в Республике Сербия / И. Петкович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nauka-pravo.org/blogs/entry>.
12. Програм Српске Радикалне странке [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.srpskaradikalnastranka.org.rs/pdf/misc/20091023-program.pdf>.
13. Республіканський статистичний комітет Сербії (березень 2013 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ved.gov.rs/exportcountries/rs/about/rs/eco_rs/.
14. Сербія залишилася без парламенту // NEWSru.ua // Світ. – 13 березня 2008 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.google.com.ua/#q=Сербія+залишилася+без+парламенту%2F%2F+NEWSru.ua+%2F%2F+Світ+%2F%2F+13+березня+2008+р.%5D>.
15. Сербія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ru.wikipedia.org/wiki/Сербия>.
16. Соціалістичка партија Србије. Историја [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://sps.org.rs/stranica/istorija>.
17. Языкова А. Республика Сербия: долгий путь в Евросоюз / Алла Языкова // Вестник Европы XXI век. – 11.05.2011 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vesnik-evropy.com/all-articles/2011/5/11/5600380255736.html>.
18. Acin Cingulinski S., Acin D. Serbia and European Union – waiting for Godot [Electronic resource]. – Mode of access: ssrn.com/abstract=2236698.
19. Commission Staff Working Paper. Serbia 2007. Progress. Report [Electronic resource]. – Mode of access: http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2007/nov/srbia_progress_reports_en.pdf.
20. Drazovic A. EU external economic relations with Serbia (legal, trade and economic aspects) / A. Drazovic. – Thessaloniki: University of Macedonia, 2011. – 78 p. [Electronic resource]. – Mode of access: <http://dspace.lib.uom.gr/bitstream/2159/14747/6/DrazovicAleksandraMsc2011.pdf>.
21. First Serbian citizens travelling to the EU without visas will land in Brussels [Electronic resource]. – Mode of access: http://europa.eu/rapid/press-release_IP-09-1971_en.htm?locale=en.
22. Interim agreement on trade and trade-related matters between the European Community, of the one part, and the Republic of Serbia, of the other part. – Belgrad, 2008. – 811 p. [Electronic resource]. – Mode of access: http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/srbia/key_document/interim_agreement_trade_en.pdf.
23. Memorandum of the Government of the Republic of Serbia in Relation to the Application of the Republic of Serbia for European Union membership Belgrade, December 2009. – 6 p. [Electronic resource]. – Mode of access: <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/blg-49346.pdf>.
24. National programme for integration with the European Union (NPI). – Belgrade, October 2008. – 909 p. [Electronic resource]. – Mode of access: http://www.seio.gov.rs/upload/documents/NPI/npi_2009-0_incl_annexes_eng.pdf.
25. Relations between Serbia and the European Union. History and Prospects. – Budapest, 2008. – 85 p. [Electronic resource]. – Mode of access: www.fefa.edu.rs/sveska02RelationsBetween...
26. Report on international assistance to the Republic of Serbia in 2006. Ministry of International Economic Relations Belgrade, 2007 – 89 p. – p. 9. – Belgrade, 2007. – 89 p. [Electronic resource]. – Mode of access: http://www.seio.gov.rs/upload/documents/dacu/izvestaji_o_medjunarodnoj_pomoci/annual_report_2006.pdf.
27. Serbia – European Union Relations and Cooperation [Electronic resource]. – Mode of access: http://www.smip.sv.gov.yu/Policy/Priorities/integration_EU_e.html.
28. Stabilisation and Association Agreement between the European Communities and their Member States of the one part, and the Republic of Serbia, of the other part [Electronic resource]. – Mode of access: http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/srbia/key_document/saa_en.pdf.
29. The Agreement on Free Trade in the Balkans (CEFTA) [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.seio.gov.rs/documents/agreements-with-eu.220.html>.
30. The Agreement on Visa Facilitation and the Agreement on Readmission [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.seio.gov.rs/documents/agreements-with-eu.221.html>.
31. The Open Skies Agreement [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.seio.gov.rs/documents/international-assistance.72.html>.

Надійшла до редколегії 28.04.14

В. Козлитин, д-р ист. наук, проф.

РЕСПУБЛИКА СЕРБИЯ НА ПУТИ К ЕВРОПЕЙСКОМУ СОЮЗУ В 2006 – 2009 ГГ.

В статье анализируются отношения между Республикой Сербией и Европейским Союзом, основные этапы и тенденции социально-экономического и общественно-политического развития Сербии, ее международное положение и внешняя политика в 2006 – 2009 гг. Освещается внутриполитическая борьба в Сербии по вопросу выбора внешнеэкономической и внешнеполитической ориентации страны. Рассматриваются основные преграды на пути Сербии к Евросоюзу. Прослеживается процесс модернизационных реформ в приближении к стандартам ЕС. Прослеживается эволюция политики ЕС в отношении Сербии.

Ключевые слова: Республика Сербия, Европейский Союз (ЕС), отношения, сотрудничество.

V. Kozlitiin, Doctor of History, Prof.

REPUBLIC OF SRBIA TO THE EUROPEAN UNION (2006 – 2009)

The paper analyzes relations between Republic of Serbia and the European Union, the main stages and trends of socio-economic and socio-political development of Serbia and its international position and foreign policy during 2006 – 2009 was produced. Author deals with internal struggle in Serbia on the choice of foreign trade and foreign policy orientation of the country. The main obstacles (barriers, noise) on the path of Serbia into the European Union are studied. The progress of modernization reforms in the direction of EU standards and the evolution of EU policy towards Serbia are examined.

Keywords: Republic of Serbia, the European Union (EU), relation, collaboration.

УДК 94(439):32.0195

І. Малацай, канд. іст. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ПОЛІТИЧНО-ЕКОНОМІЧНА КРИЗА В УГОРЩИНІ НА ПОЧАТКУ 1950-Х РОКІВ

У статті досліджується процес загострення політичного протистояння та поглиблення економічної кризи на початку 50-х років ХХ ст. в Угорщині, що стало одним із чинників Угорської революції 1956 року, яка була одним із перших проявів заперечення існування тоталітарного режиму у країнах Східної та Центральної Європи.

Ключові слова: Угорщина, політична криза, економічна ситуація, демократичні зміни, Угорська революція 1956 року.

Восени 1956 року угорське населення виступило проти тоталітарного режиму, нетривале існування якого призвело до катастрофічних економічних та соціально-політичних наслідків в країні. Це була перша революція, яка відбулася у межах Центральної та Східної Європи і

вказала на факт можливого протистояння комуністичному режиму. Лише після кількох десятиліть і не менш кривавих подій у Чехословаччині 1968 р., наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ ст. країни так званого "соцтабору" отримали можливість будувати своє май-

© Малацай І., 2014

бутнє у демократичному руслі. Сьогодні більшість країн, які вибороли свою державність, національну незалежність, підтримують і допомагають Україні захистити власну самостійність. Повернення до історичного минулого, приклад та використання досвіду Угорщини у процесі боротьби за національний суверенітет на сьогодні для України є дуже важливим питанням. Аналіз подій, які відбулися майже шістдесят років тому, їх переосмислення, на нашу думку, могли б допомогти Україні в сучасних умовах. Політична та економічна ситуація, що склалася на початку 50-х років XX ст. в Угорщині, і стала одним із приводів загострення протистояння у суспільстві. Вона стала результатом прагнення встановити безроздільний контроль КПРС та керівництва СРСР над країнами Центральної та Південно-Східної Європи з метою посилення геополітичного впливу.

Угорське суспільство приділяє достатньо уваги дослідженню власної національної історії. З метою досконалого вивчення подій 1956 р. в Угорщині та їх впливу на новітню європейську історію в 1990 р. у Будапешті був заснований Інститут історії революції 1956 р. Загалом, основний масив досліджень даної проблематики з'являється вже наприкінці 80-х років XX ст. На сьогодні існує достатня кількість досліджень, що присвячені революції 1956 р. в Угорщині. Серед них на особливу увагу заслуговують праці А.С. Стикаліна, В.М. Алексєєва, В.Л. Мусатова, Л.Я. Гібіанського та інших. Незамінним під час дослідження проблеми є збірник документів "Советский Союз и венгерский кризис 1956 г.", до якого увійшли матеріали російських та угорських архівів. Вивченням даної проблеми займаються і українські дослідники, зокрема В.І. Луцшай та І.Ф. Король.

По завершенню Другої світової війни за досить короткий період в Угорщині на кінець 40-х років за основними показниками промислового виробництва було досягнуто і навіть перевищено довоєнний рівень. Такі швидкі темпи зростання стали можливими у результаті створення коаліційного багатопартійного уряду антифашистської орієнтації, який намагався всебічно охопити всі найважливіші сфери розвитку країни. У м. Дебрецен у грудні 1944 р. був створений Тимчасовий національний уряд. Паралельно із проведенням цілого комплексу економічних реформ і змін в аграрному секторі, перед Угорщиною постав цілий ряд завдань, пов'язаних із необхідністю реформування політичної системи. Вже на початку 1946 року Угорщина була проголошена республікою. Поряд з цим, погляди на шлях подальшого політичного розвитку країни викликали жорстке протистояння між самими членами коаліції, до якої входили представники Партії дрібних самостійних господарів (ПДСГ), соціал-демократичної партії (СДПУ), угорської комуністичної партії (УКП) і Національної селянської партії (НСП). Під час виборів до парламенту в листопаді 1945 року ПДСГ отримала абсолютну більшість голосів – 57%, соціал-демократи – 17,4% а УКП отримала 17%. Уряд очолив священик, центрист від ПДСГ З. Тілді. Його партія-переможниця отримала дев'ять портфелів, комуністи – чотири ключові міністерства, а саме – внутрішніх справ, транспорту, промисловості та юстиції. Вже у серпні 1947 р. у ході загострення економічної кризи, Угорщина перетворюється на країну з однопартійною системою. Державні збори переходять під повний контроль комуністів. Була ліквідована приватна власність у промисловості. Відтепер в Угорщині був відкритий шлях до впровадження тоталітарної системи за радянським зразком.

У червні 1948 р. з метою встановлення політичного контролю за ініціативи комуністів відбувся Об'єднавчий з'їзд УКП та СДПУ. У результаті була створена Угорська партія трудящих (УПТ), яка віднині одноосібно управ-

ляла державою. В ході внутрішнього протистояння від влади були усунуті соціал-демократичні сили, і на чолі партійного керівництва та країни постало невелике коло членів УПТ, яких підтримував СРСР. Ними були М.Ракоші, Е.Гере, М. Фаркош та Й.Реваї. Всі вони мали досвід роботи у Комінтерні та ВКП(б) [8, с. 19].

Угорська модель соціалізму початку 1950-х років визначалась абсолютним контролем в економіці, ідеологічному середовищі та створенням потужного карально-примусового органу. Керівництво Угорщини на чолі з М.Ракоші будувало в Угорщині соціалізм за зразком СРСР. М.Ракоші невідступно наслідував зовнішньополітичний курс СРСР. Важливою віхою у формуванні зовнішньополітичної діяльності став конфлікт Сталін – Тіто. За умовами Паризької угоди 1947 р. Угорщина розмістила на своїй території достатню великий контингент радянських військ. Ставши на бік СРСР у "холодній війні", як і решта країн соцтабору з метою протистояти утвореному у 1949 р. військово-політичному блоку НАТО, в Угорщині розпочався інтенсивний процес створення військово-промислового комплексу. Як і в Радянському Союзі, всі ресурси країни були спрямовані на створення потужної бази важкої промисловості. Така політика жодним чином не враховувала нагальних проблем населення та необхідності відновлення повоєнної економіки.

Наприкінці 1949 р. в Угорщині був прийнятий перший п'ятирічний план. Наслідком прискорення індустріалізації стало катастрофічне зниження життєвого рівня населення і в місті, й на селі. Негативні наслідки мала розпочата у кінці 1940-х рр. колективізація та формування державного земельного фонду. За радянським зразком створювалися держгоспи та виробничі кооперативи, які були нерентабельними, крім того не існувало економічного стимулу для вступу до держгоспів, адже прибутки в них були меншими, ніж у одноосібних господарів.

В 1951 р., у зв'язку зі зниженням рівня виробництва сільськогосподарської продукції на 15% від довоєнного рівня, була запроваджена карткова система. Угорщина була вимушена імпортувати зерно. У підсумку така економічна політика УПТ викликала невдоволення з боку населення країни. Після смерті Й.Сталіна, коли кремлівські керманічі вдалися до поміркованішої внутрішньої та зовнішньої політики, намагаючись шляхом обережної реформації ліквідувати найбільш одіозні ознаки сталінізму, але зберегти саму систему, гострої критики зазнав і режим М.Ракоші – відданого сталініста. У червні 1953 р. відбувся страйк робітників одного з найбільших підприємств – Чепельського верстатобудівельного заводу у Будапешті [5, с.12]. Погіршення економічного становища в Угорщині відразу викликало занепокоєння в Радянському Союзі, керівництво якого жодним чином не хотіло втрачати контроль над країною. Під час зустрічі керівництва УПТ на чолі з М.Ракоші із членами Президії ЦК КПРС у червні 1953 р. було піддано критиці методи проведення економічної реформи та неврегульовану кадрову політику в Угорщині. В результаті критичних зауважень в країні розпочалися кадрові ротації у владі. Вже на червневому пленумі ЦК УПТ М.Ракоші був звільнений з посади голови Ради міністрів, яку він обіймав від 1952 року. Новим головою уряду, за наполегливою рекомендацією Л.Берії та за підтримки інших членів Президії ЦК КПРС, був призначений І.Надь. Його політична біографія тісно пов'язана із Радянським Союзом. Будучи полоненим, у 1916 р. він потрапив на територію Росії. У 1918 р. він вступив до більшовицької партії, а за кілька років, у 1921 р. повертається до Угорщини, де приймає активну участь у соціал-демократичному русі. У 1930 р. І. Надь

переїздить до СРСР, займає провідне місце серед угорських комуністів-емігрантів. У роки Другої світової війни він працює на радіо, а після її завершення та повернення до Угорщини в 1945 р. І.Надь обіймає посаду міністра землеробства в коаліційному уряді й бере активну участь у проведенні аграрної реформи. Згодом, на нетривалий час, його було призначено міністром внутрішніх справ, а у 1947-1949 рр. – головою Державного законодавчого зібрання. Надалі, будучи членом Політбюро ЦК УПТ, він продовжував обіймати керівні посади в УПТ. Маючи більш помірковані погляди на методи проведення економічних реформ, шляхи побудови соціалістичного ладу, у 1949 р. за наполяганням М.Ракоші, його було виключено зі складу Політбюро УПТ. Однак, у зв'язку із політичною та економічною кризою липневий Пленум ЦК УПТ 1953 р., за пропозицією радянського керівництва, усунув з посади генерального секретаря М.Ракоші, вивів зі складу політбюро М.Фаркаша та Й.Реваї, а на посаду прем'єр-міністра запропонував І.Надя. В такій ситуації можливість посилення І.Надя була пов'язана із розстановкою політичних сил у самому керівництві СРСР, оскільки він знаходився під протекторатом Л.Берії. Ця кандидатура і була схвалена угорським парламентом [7].

У липні 1953 року І.Надь виступив на сесії Державного зібрання УНР і від імені уряду висловив основні положення нової урядової програми, яку він прагнув реалізувати. Поряд із критикою попередньої економічної політики, за умови невиконання п'ятирічного плану, було запропоновано дещо змінений економічний курс. Нова програма була спрямована на підвищення життєвого рівня населення, збільшення виробництва товарів народного вжитку, всебічний розвиток сільського господарства. Уряд обіцяв підтримувати дрібного товаровиробника та вільний вихід із кооперативів невдоволених селян. Запропонована І.Надем програма повністю співпадала із політичним курсом Радянського Союзу, адже після смерті Й.Сталіна, влітку 1953 р. голова уряду СРСР Г.Маленков проголосив промову, в якій йшлося про нагальну необхідність розвитку легкої промисловості та підйому сільського господарства, що все ж таки не було втілене у життя. Наступні події, які відбулися в СРСР, багато в чому визначили політичну ситуацію на наступні роки в Угорщині. З арештом Л.Берії, який підтримував І.Надя, позиції М.Ракоші починають поступово зміцнюватись. Вже у липні 1953 р. між І.Надем та М.Ракоші розпочалося протистояння, яке посприяло формуванню і боротьбі двох течій всередині керівництва УПТ. Така ситуація не могла залишитися поза увагою Москви. І.Надь очолював так звану "реформістську групу", а М.Ракоші був прибічником початкової, "сталінської" програми розвитку Угорщини. Для втілення нової економічної програми І.Надя необхідно було створити дієві механізми проведення реформ. В результаті, майже всі відповідальні посади в країні на той час обіймали прибічники голови уряду. Як вважав І.Надь, для покращення ситуації у сільському господарстві найважливішим має стати підтримка середняків, сприяння зростанню товарного виробництва їх господарств. Першим результатом нової економічної програми став масовий вихід селян із кооперативів, який розпочався восени 1953 р. Він був прискорений прийняттям цілого ряду заходів, спрямованих на заохочення селян до збільшення продуктивності у власних господарствах. В першу чергу мова йшла про зменшення розмірів обов'язкових податків на користь держави без відшкодування. Однак, очікуваного швидкого результату щодо покращення ситуації у сільському господарстві не відбулося. Запланований обсяг поставок сільськогосподарської

продукції із власних господарств на середину 1954 р. був виконаний лише на 60%. Упродовж всього 1954 р. у забезпеченні міст сільськогосподарською продукцією виникали перебої. Протягом першої половини 1954 р. дещо зросла заробітна плата робітників, були знижені ціни на продукти та речі першої необхідності. Виробництво товарів легкої промисловості зросло на 10%, активізувались темпи будівництва житла. Незважаючи на ці успіхи, велика частка населення залишалася невдоволеною своїм матеріальним становищем. Стрімкий перехід у виробництві від важкої до легкої промисловості призвів до дефіциту сировини та засобів виробництва. Така ситуація вимагала корегування економічної політики і в першу чергу – модернізації важкої промисловості.

Окрім змін в економічній сфері, нова програма передбачала і реформи політичного змісту, які повинні були пом'якшити тиск УПТ. В першу чергу мова йшла про перетворення Вітчизняного Народного Фронту (ВНФ) у дійсно представницький орган влади на противагу УПТ. Приділялася велика увага підвищенню ролі місцевих рад. Всі ці задуми знайшли підтримку серед інтелігенції та представників формально існуючих партій дрібних господарів та селян. Важливим кроком у ході проведення нової політики було питання реабілітації незаконно засуджених жертв політичних репресій. У цей час розпочався перегляд сфабрикованих судових справ початку 1950-х років. Деяких політ'язнів було виправдано. В підсумку, всі ці заходи призвели до поліпшення ситуації в угорському суспільстві [8, с. 37].

Однак дії уряду І.Надя викликали невдоволення з боку М.Ракоші, який і без того побоювався остаточно втратити свій вплив у керівництві партії та країни. Особливо відчутним це стало в той час, коли суспільство зрозуміло, що І.Надь намагається перемістити важелі влади в Угорщині від УПТ до уряду. Наприкінці літа 1954 р., коли І.Надь перебував у відпустці, за ініціативи Е.Гере було прийнято рішення про скорочення фінансування соціальної сфери та збільшення розмірів податків із селян, мотивуючи ці кроки недостатністю коштів у бюджеті. Таким чином, розпочався наступ М.Ракоші та його прибічників на І.Надя та запропоновану ним програму розвитку та реформ. У відповідь, у жовтні 1954 р. І.Надь на пленумі Центральної Ради виступив із критикою контрреформаційних дій керівництва УПТ. В результаті відбувається процес остаточного розмежування прибічників І.Надя та М.Ракоші. Діяльність І.Надя, реалізація його нового етапу "побудови соціалізму" стала єдиною спробою того часу у країнах соціалістичного табору надати системі більш гуманного, модернового характеру. У цьому протистоянні не залишився осторонь і СРСР. Нарощування темпів реформування та відхід від радянського зразка системи управління почали непокоїти керівництво КПРС. Стурбованість у ЦК зростала ще й під впливом активної діяльності М.Ракоші, який перебував у СРСР, і під час зустрічей із партійним та державним керівництвом піддавав нищівній критиці діяльність І.Надя. Припинення проведення "нового курсу" в Угорщині було зумовлене ще одним важливим чинником – міжнародною ситуацією, яка склалася навколо Радянського Союзу. В Парижі у жовтні 1954 року США, Франція та Великобританія офіційно визнали існування ФРН із перспективою її включення до НАТО. Розпочалася нова хвиля гонки озброєнь та збільшення уваги до розвитку військово-оборонного комплексу. Як наслідок, на консультативній зустрічі на початку 1955 р. куди був викликаний уряд та партійне керівництво Угорської Республіки на чолі з головою уряду, радянське керівництво розкритикувало діяльність угорського прем'єр-міністра. І.Надя було звинувачено

чено у надмірній підтримці легкої промисловості та дрібних власників на шкоду кооперативам, у спробі протиставити ВНФ комуністичній партії, підтримці націоналістичних сил. Єдиним виходом для збереження посади голови уряду та уникнення звинувачень в антидержавницькій політиці могла стати відмова І.Надя від власної програми змін. В іншому випадку він міг втратити посаду і потрапити в опалу. Внаслідок внутрішньопартійної боротьби у квітні 1955 р. на пленумі ЦР УПТ І.Надь був знятий з посади та звинувачений у правоопортуністичних поглядах, які відобразилися у політичному, господарському та культурному житті країни, гальмуючи побудову соціалізму в Угорщині. Він був виключений зі складу Політбюро і ЦР УПТ [4].

Таким чином, нетривалий реформаційний період, основною метою якого була гуманізація соціалістичного ладу в Угорщині, завершився новою хвилею посилення тиску комуністичного режиму. Майже відразу відновилися хвиля репресій проти інакодумців, посилилася цензура. В економіці знову першочерговим завданням проголошено розвиток важкої промисловості. Розпочався період будівництва нових великих індустріальних об'єктів. Напрямок розвитку аграрної політики також було змінено. На перше місце постало завдання підтримки розвитку кооперативів. Суттєво збільшився податок на господарства селян-одноосібників, що змусило їх повертатися до колективних господарств. Одіозні лідери режиму повернули собі всю повноту влади. Вони почали гальмувати перегляд судових справ і реабілітацію безвинно засуджених.

І.Надь надалі продовжував розробляти власну систему соціалістичного устрою, яка б ґрунтувалася на національних особливостях, об'єднавши навколо себе однодумців. Побойуючись утворення опозиції в УПТ, у грудні 1955 р. І.Надь було виключено із членів партії за звинуваченням у фракційності. Частина ліберально налаштованої інтелігенції, митців, вчених, які відчули за попередній рік послаблення ідеологічного тиску, висловлювала свої протести проти відновлення режиму М.Ракоші. Відчуття свободи, яке було закладене "новим етапом" реформ І.Надя у творчому середовищі, стало одним із важливих надбань для угорської інтелігенції. Відбувається зростання опозиційних настроїв як у суспільстві, так і серед членів УПТ. Ситуація могла вибухнути у будь-який момент. Населення країни було невдоволене поверненням М.Ракоші та відновленням його прорадянської політики. Всі це чудово розуміли, у тому числі й М.Ракоші [3, с. 24].

XX з'їзд КПРС, що відбувся у лютому 1956 р. і ознаменував розвинування культури Й. Сталіна, суттєво вплинув на ситуацію в Угорщині і безпосередньо в УПТ. На підставі критичної оцінки діяльності Й.Сталіна, частина членів партії, що підтримувала І.Надя, з осудом поставилася до діяльності М.Ракоші, який був переконаним сталіністом. Багато кому серед керівництва УПТ стало відомо про причетність М.Ракоші до політичного вбивства Л.Райка (колишній міністр внутрішніх справ Угорщини, який за сфабрикованим проти нього звинуваченням був розстріляний у 1949 р.). У цей же час починає зростати авторитет Я.Кадара, міністра внутрішніх справ, члена Політбюро, заступника генерального секретаря УПТ. З метою усунення Я. Кадара, який став для М. Ракоші конкурентом у боротьбі за владу, ще у квітні 1951 р. він був заарештований та звинувачений у співробітництві з хорватськими політичними силами і засуджений до довічного ув'язнення. Однак, влітку 1954 р. Я.Кадар був реабілітований і призначений керівником Пештського обкому УПТ. Навесні 1956 р. частина активних представників УПТ, яка виступила за необхідність

проведення реформ, але більш поміркованих порівняно із тими, що запропонував І.Надь, почала ґрутуватися навколо Я.Кадара та підтримувати його. Ситуація, що склалася в Угорщині у березні-квітні 1956 р., не викликала особливої стурбованості у Москві. Ю.Андропов, який на той час був послом СРСР в Угорщині, дав чітко зрозуміти, що Москва, як і раніше, підтримує М.Ракоші. Однак, у результаті внутрішньопартійної боротьби всередині УПТ, за ініціативи Е.Гере та І.Ковача на засіданні Політбюро було прийнято рішення про відновлення Я. Кадара в складі Політбюро, навіть попри небажання М. Ракоші. Цей крок був зроблений з метою послаблення опозиційних настроїв прибічників реформ І.Надя [8, с. 38-39].

На сторінках угорських газет все частіше почали з'являтися матеріали, в яких пропагувалися ідеї демократичного оновлення. На середину 1956 р. трибуною для висловлення невдоволення сталінським режимом став Гурток Петефі, який був створений у 1954 р. передовими представниками угорської молоді та інтелігенції і виступав за проведення демократичних реформ в Угорщині. У ньому обговорювалися проблеми економічного реформування, необхідних політичних змін і т.ін. Активна діяльність Гуртка Петефі та зацікавленість населення викликала стурбованість верхівки УПТ. Аби не втратити контроль над суспільними настроями, 30 червня 1956 р. пленум ЦК УПТ заборонив діяльність Гуртка Петефі.

Вже на початок літа 1956 р. М.Ракоші починає швидко втрачати свої позиції. Основною причиною було небажання змінювати методи керівництва країною. Внаслідок цього, упродовж весни – літа 1956 р. в Угорщині активізувався рух за лібералізацію комуністичного режиму. Частина керівництва УПТ, маючи на меті збереження лідируючих позицій партії, почала діяти в напрямку усунення М.Ракоші з посади секретаря ЦК УПТ.

Вищеописані події відбувалися на тлі посилення проявів невдоволення існуючим режимом, що були пов'язані з економічними труднощами. Адже відбувалося зменшення виробництва товарів народного споживання, що спричинило дефіцит певних найменувань. Збільшилася кількість безробітних. У результаті запровадження високих податків, погіршилася ситуація і для дрібних міських ремісників та торговців, які дуже часто просто банкрутували. Серед селян активізувався антикооперативний рух. Частина населення у прикордонних регіонах тікала до Австрії. Таким чином, після нетривалого періоду реформ, країна знову повернулася до "сталінських стандартів життя" [4].

Посилення у суспільстві настроїв невдоволення зросло до тих розмірів, коли вже почало турбуватися і керівництво СРСР. У зв'язку з цим, для ознайомлення із ситуацією в Угорщині та можливостями послабити напруженість у суспільстві до Будапешту у червні 1956 р. прибула делегація на чолі з членом президіуму ЦК КПРС М.Сусловим. На основі проведеного ним аналізу, після доповіді про стан справ у ЦК УПТ, на засіданні ЦК КПРС відбувається зміна позиції СРСР з питання ставлення до Я.Кадара за умови збереження позицій М.Ракоші. На думку СРСР, вплив М.Ракоші потрібно було зберегти, щоб не дискредитувати партію в суспільстві [7, 8]. Таким чином, після втручання КПРС, керівництву УПТ не вдалося усунути М.Ракоші від влади. Звичайно, що така ситуація не могла залишатися без відповіді. Всередині УПТ почала формуватися внутрішньопартійна опозиція. Вже на початку літа з'являються перші позапартійні опозиційні групи. Це були прояви невдоволення спотворенням ідеалів соціалізму, а не повне заперечення системи як такої. На фоні всіх тих подій відбувається потужний процес демократизації суспільства. Значно зростає авторитет І.Надя, якого

сприймали, як особистість, яка може змінити країну. Яскравим прикладом підтримки в суспільстві І.Надя стало святкування його 60-річного ювілею 6 червня 1956 р. Колишнього прем'єра привітали члени всіх партій, інтелігенція та позапартійні.

Важливе значення набула дискусія про перспективи розвитку марксистської філософії в Гуртку Петефі. Під час своєї доповіді широко відомий угорському та європейському загалу Д.Лукач окреслив власну концепцію оновлення соціалізму. Він зазначив, що політика Й.Сталіна базувалась на загостренні протиріч, а із завершенням періоду його влади основою буття має стати принцип мирного співіснування. Стрімкі зміни у суспільстві, особливо серед інтелігенції непокоїли М. Ракоші, становище якого ставало все хиткішим. Він у черговий раз звертається до радянського керівництва і вже 21 червня 1956 р. М.Ракоші прибув до Москви. Під час зустрічей і консультацій з радянським керівництвом він отримав запевнення у підтримці і такий собі "дозвіл" на боротьбу з опозицією. Однак ситуація, що склалася у таборі соціалістичних країн все ж не дозволила М.Ракоші розпочати відкриту боротьбу проти опозиції. Під впливом подій у Польщі (демонстрація у Познані 28 червня 1956 р.) у Гуртку Петефі відбулася дискусія, в якій взяло участь 6000 осіб. Головною темою обговорення була проблема відкритості преси, діяльності УПТ та керівництва країни, а також подальший шлях побудови соціалізму. Переважала позиція необхідності побудови гуманного соціалізму, втім мови про повалення існуючого режиму не йшлося. Реакцією М.Ракоші стало звинувачення учасників Гуртка у підриві авторитету партії. У відповідь на дії М.Ракоші лише поглибився розкол серед членів ЦК УПТ під час пленуму 30 червня 1956 р., від якого вимагали засудити діяльність Гуртка Петефі. Ситуація загострилася до такої міри, що до протоколів засідань місцевих партійних осередків окремих установ пропонували занести пункти з вимогою відставки М.Ракоші. Складною була ситуація і серед робітників, які з великим невдоволенням поставилися до підвищення виробничих норм [6].

Серед керівництва країни все більше починає формуватися думка про відставку М.Ракоші. Потрібно було лише отримати погодження від СРСР. Можливим воно могло стати у результаті кількох чинників. Будучи відданим прибічником політики Й.Сталіна, М.Ракоші не міг змиритися із відновленням відносин між Югославією та СРСР. Для Й.Тіто М.Ракоші залишався одним із головних ворогів і така ситуація лише шкодила намірам СРСР [2, с. 12]. Після XX з'їзду КПРС, на якому було

засуджено культ Й.Сталіна і розпочалися процеси щодо вивчення справ незаконно репресованих політичних діячів в Угорщині (Райка), дуже швидко з'ясувалося, що ініціатором звинувачень проти нього став саме М.Ракоші. Визнати ці обставини означало підірвати авторитет партії у суспільстві. Вирішитися це питання мало на липневому пленумі ЦК УПТ. Зважаючи на складність ситуації, Ю.Андропов, який у той час був послом СРСР в Угорщині, для відпрацювання чіткої позиції СРСР, зустрівся у Будапешті з членом Президіуму ЦК КПРС А.Мікояном. Партійний пленум, що відбувся 18 липня 1956 р., усунув М.Ракоші з посади керівника партії (за станом здоров'я). Першим секретарем ЦК УПТ пленум обрав Е.Гере. До складу партійного керівництва увійшли також звільнені з ув'язнення Я.Кадар, Д.Каллаї та ін. Утім, оновлене партійно-державне керівництво виявилось неспроможним відвернути кризу, що насувалася. І.Надя не повернули до керівництва УПТ, а про Е.Гере угорська громадськість знала, що він так само, як і М.Ракоші, причетний до багатьох злочинів [1, с. 22].

Отже, загострення політично-економічної ситуації в Угорщині початку 50-х років XX ст. стало наслідком командно-адміністративної системи, що була нав'язана країні у першу чергу Радянським Союзом. Великою помилкою через небажання розуміти особливості соціально-політичних та економічних відносин в Угорщині стало штучне насаджування радянської моделі соціалізму. Посилення ідейного тиску, яке для угорців було неприйнятним в силу особливостей їх історичного розвитку, спонукало населення до активної протидії владі, що проявилось восени 1956 року.

Список використаних джерел

1. Алексеев В.М. Венгрия 1956: прорыв цепи. – М., 1996.
2. Гибианский Л.Я. Н.С. Хрущев и И.Броз Тито и венгерский вопрос 1956 г. // Новая и новейшая история 1999. – №1. – С.10-29.
3. Король И.Ф. Венгерская революция 1956: начало краха просоветских тоталитарных режимов – Ужгород, 2002.
4. Луцый В.И. Венгерская революция 1956 как следствие обострения общественно-политических и социально-экономических противоречий в Венгрии в 1949-1956 гг. – К., 2008.
5. Мусатов В.Л. Предвестники бури. Политические кризисы в Восточной Европе, 1956-1981. – М., 1996.
6. Пушкаш А.И. Двенадцать дней осени 1956 г. (2 октября – 4 ноября) // Венгрия 1956 г.: Очерки истории кризиса. – М., 1993.
7. Стыкалин А.С. Венгерские события 1956 г. и позиция руководства СССР (по материалам ЦХСД) // Славяноведение. – 1994. – №3. – С. 51-61.
8. Стыкалин А.С. Прерванная революция. Венгерский кризис 1956 года и политика Москвы. – М., 2003.
9. Советский Союз и венгерский кризис 1956 г. Документы. – М., 1998.

Надійшла до редколегії 05.05.14

И. Малацай, канд. ист. наук, доц.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

ПОЛИТИКО-ЭКОНОМИЧЕСКИЙ КРИЗИС В ВЕНГРИИ В НАЧАЛЕ 1950-Х ГОДОВ

В статье исследуется процесс обострения политического противостояния и углубления экономического кризиса в начале 50-х гг. XX в. в Венгрии, что послужило одним из факторов Венгерской революции 1956 г., которая в свою очередь стала одним из первых проявлений отрицания тоталитарного режима в странах Восточной и Центральной Европы.

Ключевые слова: Венгрия, политический кризис, экономическая ситуация, демократические изменения, Венгерская революция 1956 г.

I. Malatsay, PhD (equiv. in History), Associate Prof.

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE POLITICAL AND ECONOMIC CRISIS IN HUNGARY IN THE EARLY 1950S

The article deals with the process of escalation of political confrontation and deepening the economic crisis in the early 1950s in Hungary. It was one of the factors of the Hungarian Revolution of 1956, which became one of the first manifestations of the denial of the totalitarian regime in Eastern and Central Europe.

Keywords: Hungary, the political crisis, the economic situation, the democratic changes, the Hungarian Revolution of 1956.

УДК 94 (410) "1979/1991"

О. Машевський, д-р іст. наук, проф.,
В. Садикова, асп.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

БРИТАНСЬКО-РАДЯНСЬКЕ СПІВРОБІТНИЦТВО В ТОРГОВЕЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІЙ ГАЛУЗІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1980-х рр.

У статті розглядаються особливості торговельно-економічних відносин Великої Британії та Радянського Союзу в другій половині 1980-х рр. Проаналізовано поглиблення британсько-радянських економічних зв'язків шляхом зміцнення особистісних контактів М. Тетчер та М. Горбачова, укладання низки взаємовигідних угод та проведення двосторонніх культурних заходів, зокрема "Днів Великої Британії" в СРСР у м. Києві.

Ключові слова: Велика Британія, СРСР, торговельно-економічне співробітництво, М. Тетчер, М. Горбачов.

Період закінчення холодної війни позначився налагодженням та стрімким розвитком британсько-радянського конструктивного співробітництва. Адже в цей час Велика Британія з одного із найзапекліших противників Радянського Союзу перетворилася на одного з найбільш динамічних західних партнерів СРСР, зокрема завдяки налагодженню тісної співпраці британського прем'єр-міністра М. Тетчер (1979-1990 рр.) та Генерального секретаря ЦК КПРС (1985-1991 рр.), а з березня 1990 р. – Президента СРСР М. Горбачова. Враховуючи недостатнє вивчення проблеми британсько-радянського торговельно-економічного співробітництва в сучасній історичній науці, та маючи можливість залучення нових британських матеріалів, нами зроблено спробу дослідження особливостей двосторонньої співпраці Великої Британії та СРСР у другій половині 80-х рр. XX століття.

Джерельна база даного дослідження базується передусім на матеріалах дебатов у Парламенті Великої Британії та документах Архіву зовнішньої політики Російської Федерації. Ці матеріали є цінними першоджерелами, оскільки подають об'єктивну інформацію стосовно галузей та специфіки двосторонньої британсько-радянської співпраці в галузі економіки [11, 14, 16–24, 26–28].

Проблемі особистісних контактів керівництва обох країн як засобу зміцнення конструктивного співробітництва Великої Британії з СРСР шляхом проведення зустрічей та підписання низки документів, присвячених матеріали Горбачов-Фонду. Цього ж питання торкалися: британський прем'єр-міністр М. Тетчер на сторінках мемуарів "Роки на Даунінг-стріт", радянські дослідники К. Огден у монографії "М. Тетчер. Жінка при владі"; О. Журавльова в "Актуальних проблемах міжнародних відносин і зовнішньої політики СРСР"; О. Лебедев у "Огляді британської зовнішньої політики (60–80-ті рр.)" та автори праці "Велика Британія: епоха реформ" [1, 4–6, 7, 8, 12, 25].

Варто наголосити на високій інформативності радянської преси, присвяченої вивченню питання еволюції британсько-радянських відносин у напрямку розширення економічних та культурних зв'язків. Останньої проблеми також торкалися британський науковець Дж. Робертс та радянський дослідник О. Левенєв на сторінках своїх праць "Говоріть прямо в канделябр" та "Велика Британія в системі сучасних політичних відносин Схід – Захід" [2, 3, 9, 10, 13, 15].

У зазначений період політика Великої Британії стосовно Радянського Союзу якісно еволюціонувала у напрямку розширення економічних зв'язків [9, с. 14]. Проблеми співробітництва у галузі економіки між Великою Британією та СРСР головним чином вирішувались британською стороною під час проведення дебатов у Палаті Громад та Палаті Лордів британського парламенту.

Предметом дискусії 15 січня 1986 р. між представником ліберальної партії А. Бейчем та Державним секретарем з питань торгівлі та промисловості Великої Британії П. Ченноном було вивчення особливостей розширення торгівлі з Радянським Союзом. За словами

М. Ченнона, "уряд Її Величності був дуже зацікавлений у розширенні торгівлі між Великою Британією та СРСР і переконаний у можливості істотного збільшення рівня двостороннього торговельного співробітництва протягом періоду радянської п'ятирічки 1986 – 1990 рр." [27].

Згідно з матеріалами Щоденника міжнародних контактів британського уряду за лютий 1986 р., 5-7 лютого у Лондоні відбулася XIII сесія Постійної міжурядової радянсько-британської комісії з питань науково-технічної та торговельно-економічної співпраці під керівництвом Заступника міністра зовнішньої торгівлі СРСР А. Н. Манжуло та Заступника міністра торгівлі та промисловості Великої Британії К. Робертса. У межах сесії відбулася низка зустрічей А. Н. Манжуло з Міністром торгівлі та промисловості Великої Британії П. Ченноном, Міністром енергетики П. Уокером, Державним міністром закордонних справ Т. Рентоном та секретарем міністерства сільського господарства, рибного промислу та харчування П. Феннер, під час яких сторони парафували Програму розвитку економічної та промислової співпраці між Радянським Союзом та Об'єднаним Королівством Великої Британії та Північної Ірландії на період 1986-1990 рр. [14, л. 4].

Під час дебатов 7 березня 1986 р. у британському парламенті Держсекретарем з питань торгівлі та промисловості А. Кларком було наголошено на тому, що "цією Програмою було передбачено збагачення уранової сировини в СРСР для британських замовників та тимчасовий експорт до Радянського Союзу британських ядерних матеріалів відповідно до ліцензії, за умови, що збагачений продукт та збіднілий залишок мали повертатися до Об'єднаного Королівства" [20].

Виступаючи у Палаті Громад 12 березня 1986 р., А. Кларк відзначав, що "1986 р. – став першим роком нового радянського п'ятирічного плану, завдання якого полягало у забезпеченні продуктивності радянської промисловості та ефективного використання енергії в СРСР". За словами парламентаря, з огляду на компетентність британських фірм у таких питаннях, ними планувалося надання радянським колегам консультацій з цього приводу, що, в свою чергу, сприяло отриманню економічного зиску керівництвом Великої Британії [21].

Позитивні зрушення у радянсько-британських відносинах засвідчив офіційний візит міністра закордонних справ СРСР Е. А. Шеварнадзе до Великої Британії в липні 1986 р., під час якого було підписано Програму розвитку економічного та промислового співробітництва між СРСР та Великою Британією на період 1986-1990 рр. та Угоду про врегулювання взаємних фінансових та майнових претензій [7, с. 51]. Варто відзначити, що підписання першого документу передбачало стабільність економічних зв'язків між двома країнами на етапі спроби прискорення розвитку радянського народного господарства в умовах досить нестійкої економічної кон'юнктури у Великій Британії та на Заході загалом, тоді як друга угода знімала проблему двосторонніх майнових претензій обох країн, таким чином полегшую-

чи британсько-радянські взаємини в кредитно-фінансовій галузі [8, с. 198].

Доцільно також наголосити на значній ролі особистісних контактів британського та радянського лідерів у поглибленні конструктивного співробітництва двох країн шляхом проведення низки двосторонніх зустрічей та перемовин. Важливим кроком на шляху поглиблення співпраці Великої Британії з Радянським Союзом був офіційний візит М. Тетчер до СРСР 30 березня – 2 квітня 1987 року, результатом якого було обговорення проблем співробітництва між Сходом і Заходом у галузі сільського господарства та підписання угоди стосовно взаємного надання Великою Британією та СРСР земельних ділянок для будівництва нових комплексів посольств у Лондоні та Москві [12, с. 424]. Приїзду Голови британського уряду до Радянського Союзу передували інтенсивні політичні консультації між дипломатичними відомствами обох країн з огляду на те, що попередній візит британського прем'єра відбувався дванадцять років тому [1, с. 401].

Під час перемовин М. Тетчер та М. Горбачова 30 березня 1987 р., радянський керівник акцентував увагу на промові британського прем'єра 21 березня 1987 р. в м. Торки, зосередженій на виявленні недоліків радянської доктрини "світового панування комунізму". Однак, М. Тетчер пояснила тематику своїх заяв тим, що "СРСР мав перевагу практично в усьому, окрім, комп'ютерів та деяких видів наукових досліджень, що, в свою чергу, викликало занепокоєння Заходу" [4, с. 415].

На думку М. Горбачова, досягнення конструктивного діалогу між керівництвом Великої Британії та СРСР було можливе "шляхом звільнення Заходу від ідеологічної заангажованості та визнання останнім реальності факту існування і соціалізму, і світу, що розвивається" [4, с. 416]. У промові на честь британського прем'єр-міністра в Кремлі 30 березня 1987 р. він наголошував на тому, що "Радянський Союз високо цінував підтримання економічних та науково-технічних зв'язків із Великою Британією". Однак, зі свого боку, для поглиблення співробітництва між обома країнами, британське керівництво мало позбутися перешкод, серед яких: виключення із двостороннього обміну найцінніших товарів для СРСР; перешкоджання доступу радянських товарів на британський ринок; або створення умов, за яких пропозиції британських фірм підприємствам СРСР не були конкурентоздатними [5, с. 417].

Підводячи підсумки зустрічі, британський прем'єр М. Тетчер наголосила, що "13 годин перемовин у столиці СРСР були найціннішим обміном думками з-поміж інших зустрічей із закордонними державними діячами" [1, с. 401], а на сторінках своїх мемуарів "Роки на Даунінг-стріт" запевнила читачів у тому, що "цей візит був найважливішою зарубіжною поїздкою" прем'єра за кордон [25, р. 485]. У свою чергу М. Горбачов, узагальнюючи підсумки візиту Голови уряду Великої Британії до Москви, на Політбюро 2 квітня 1987 р. констатував, що візит М. Тетчер до Радянського Союзу не приніс останньому "як особливих надбань, так і суттєвих втрат" [6, с. 419].

Водночас, Канцлер герцогства Ланкастерського (якому надавалися різноманітні функції Прем'єр-міністра) А. Кларк під час дебатов у Палаті Громад 4 листопада 1987 р. наголосив на значному прогресі у британсько-радянських торговельних відносинах після візиту прем'єр-міністра М. Тетчер до Радянського Союзу. Будучи учасником британської делегації, він констатував підвищення рівня інтересу обох сторін до торгівлі та промислового виробництва, що засвідчило створення спільної комісії Великої Британії – СРСР у середині жовтня 1987 р. Згідно з його заявами, у межах візиту

відбулася низка зустрічей між членами британських компаній та радянських промислових управлінь, які займалися зовнішньоторговельними проблемами. За його словами, британські компанії володіли значним потенціалом і за повної підтримки зі сторони Уряду Її Величності мали його використовувати з метою досягнення зростання рівня двосторонньої торгівлі на 40 % в 1990 р., що було предметом обговорення між М. Тетчер та Головою Ради Міністрів СРСР М. І. Рижковим (1985 – 1990 рр.) у березні 1987 р. [22].

Доцільно було б окреслити позитивну динаміку британсько-радянського співробітництва у галузі сільського господарства. За даними Міністра сільського господарства, рибного промислу та харчування М. Гаммера, поданими на розгляд у парламенті 4 грудня 1987 р., показники продажу товарів Великою Британією в СРСР були наступними: якщо за вересень 1987 р. продаж пшениці Великою Британією Радянському Союзу становив 650 тис. тонн, то у листопаді він сягнув позначки – 975 тис. тонн.; подібна ситуація спостерігалася і з продажем СРСР Великою Британією масла: якщо у лютому 1987 р. продаж продукту становив – 35 (за іншими даними 65) тис. тонн, то в листопаді його показник зріс до 200, 1 тис. тонн [24].

Загалом варто наголосити на зростанні у 1987 р. обсягів експорту Великої Британії до СРСР та радянського імпорту на її терени, про що свідчать наступні дані: сума експорту Великої Британії до СРСР на кінець 1987 р. становила 491, 6 млн. ф. ст., тоді як у 1986 р. дорівнювала 153, 6 млн. ф. ст.; а сума імпорту дорівнювала 875, 4 млн. ф. ст. у порівнянні із 266, 7 млн. ф. ст. у 1986 р. [28].

Варто окремо приділити увагу дослідженню шляхів пошуку нових галузей британсько-радянського співробітництва. Згідно з Нотою посольства СРСР у Великій Британії до британського МЗС "Про галузі співробітництва згідно з двосторонньою Угодою про співпрацю у вивченні, дослідженні та освоєнні космічного простору" від 7 січня 1988 р. радянська сторона пропонувала домовитись із британським керівництвом про доповнення двосторонньої Угоди про співпрацю такою галуззю як "створення та застосування космічної техніки для потреб економіки обох країн, у тому числі, і на комерційній основі". Оформлення цієї домовленості могло бути здійснене без зміни тексту Угоди шляхом обміну нотами, або шляхом підписання робочого протоколу, відповідно до 5 статті Угоди [11, л. 1].

Важливим питанням дискусій між керівництвом Об'єднаного Королівства та СРСР була проблема впливу результатів аварії на Чорнобильській АЕС 26 квітня 1986 р. на перебіг двостороннього співробітництва країн. На парламентських дебатах 16 червня 1988 р. піднімалося питання ймовірності постачання до СРСР обладнання (лічильників, аналізаторів) та матеріалів для контролю за результатами аварії на ЧАЕС [16]. Міністерством охорони здоров'я Великої Британії у британських портах проводився власний контроль шляхом перевірки їжі, що постачалася зі Східноєвропейських країн, зокрема, Радянського Союзу [17].

Парламентські дебати 7 липня 1988 р. засвідчили занепокоєння членів Палати Громад із приводу рівня захищеності харчового ланцюга Великої Британії від результатів Чорнобильської аварії. За результатами моніторингової програми британського Міністерства сільського господарства, шляхом проведення нею вивчення впливу наслідків аварії на життєдіяльність людини та худоби на території Великої Британії, було засвідчено найвищий ступінь захисту громадян та споживачів на території Об'єднаного Королівства та за його межами. Однак, згідно з результатами особистих дослі-

джень Міністра сільського господарства, рибного промислу та харчування Д. Томпсона, кількість ураженої радіоактивністю худоби, а саме овець, на теренах Великої Британії становила 650 тис. [18].

Предметом дебатів у британському парламенті 3 листопада 1988 року стала проблема порушення умов бізнесу фермерів як результат аварії на ЧАЕС. За словами Д. Томпсона, "близько 150 фермерських господарств знаходились під впливом британських постчорнобильських обмежень стосовно передислокації та зміни кількості забою овець з метою підтримки довіри громадськості до безпеки харчового ланцюга". Згідно із заявами того ж політика, уряд Великої Британії прагнув забезпечити мінімальне порушення стандартних методів ведення сільського господарства в заражених районах і надання компенсації фермерам, які зазнали матеріальних втрат у результаті запровадження даних обмежень [19].

Під час офіційного візиту М. Горбачова до Великої Британії 5-7 квітня 1989 р. між ним та британським керівництвом було підписано наступні документи про: взаємний захист капіталовкладень; взаєморозуміння у питаннях видачі віз; створення консорціумів та сприяння діловому підприємництву. Окрім того, доцільно було б наголосити на активізації торговельно-економічних британсько-радянських зв'язків. Не зважаючи на це, частка СРСР у зовнішньоторговельному обігу Великої Британії у другій половині 80-х рр. складала в середньому 1,8 %, у той час як частка Франції в 1988 р. дорівнювала 2,1 %, Італії – 2,3 %, Японії – 2,4 %, ФРН – 10,7 %. У 1987 р. Велика Британія перебувала на шостому (після ФРН, Фінляндії, Італії, Франції та Японії) місці серед розвинутих країн світу за обсягом торговельного обігу із Радянським Союзом. Це було позитивним показником з огляду на те, що на початку десятиліття вона займала дев'яте місце [1, с. 402–403].

Під час засідання Палати Лордів британського парламенту 21 квітня 1989 р. Державний секретар торгівлі та промисловості Лорд Янг наголошував на реальних перспективах двостороннього британсько-радянського співробітництва у галузі легкої промисловості, зокрема харчової, та у галузі будівництва готелів. За його словами, перспективи могли набути реальних рис завдяки підтримці британським урядом радянських підприємств. На переконання Лорда Кемпбелла, низький рівень двосторонньої торгівлі здавався дивним, зважаючи на поліпшення відносин між Великою Британією та СРСР в цілому. Однак, з іншої сторони, за його словами, "британські товари народного споживання були не в змозі допомогти полегшити черги в магазинах Радянського Союзу" [26].

За словами Канцлера герцогства Ланкастерського А. Кларка, британське та радянське керівництва були зацікавлені у створенні спільних виробничих підприємств із наявним експортним потенціалом на території Радянського Союзу. На його думку, метою західних компаній було створення підприємств, здатних сприяти заробітку твердої валюти, необхідної для забезпечення повернення західними партнерами інвестицій у радянську економіку. За таким принципом на території СРСР діяли спільні британсько-радянські підприємства із виробництва та удосконалення пральних машин, а також компанія із пошиття та модернізації джинсів [23].

Варто зауважити, що важливим засобом досягнення конструктивної співпраці Великої Британії та СРСР стало проведення масштабного культурного заходу в історії британсько-радянського економічного співробітництва цього періоду, а саме "Днів Великої Британії" в СРСР, проведених у період із 4 по 30 червня 1990 р., під час яких радянській громадськості було надано мо-

жливості ознайомитися з британськими надбаннями у галузі економіки [15, с. 250].

Особливо цінною для радянських спостерігачів була торговельна виставка "Промисловість Великої Британії сьогодні", проведена 4-14 червня 1990 р. у Києві на території Виставки досягнень народного господарства (ВДНГ) УРСР із метою відображення різноманітності тогочасних технологій і нововведень у різних галузях британської індустрії, представлених діяльністю 36 різних за профілем компаній [10, с. 1].

Серед них варто назвати компанію "Куртоулдс ПЛС", що виробляла матеріали для різноманітних галузей промисловості, серед яких: волокна, пряжа, пластмаси, хімікати, упаковка для харчових продуктів і ліків, найновіші захисні покриття; фірму "Ай-сі-ай", визнаного британського лідера в галузі хімічної промисловості, яка пропонувала економічно-ефективні шляхи розв'язання багатьох проблем у сільському господарстві Радянського Союзу, в галузі охорони здоров'я та в галузі індустрії; компанію "Амершам інтернешнл", яка займалася випуском обладнання для контролю за промисловими процесами [3, с. 1–2]; фірму "Ренк Ксерокс", яка представляла копіювальну техніку та обладнання факсимільного зв'язку, у придбанні яких була зацікавлена українська авіація; фірму "Джон крейн Ю-К лімітед", яка понад чверть століття співпрацювала з Радянським Союзом, поставляючи підприємствам газової і нафтової промисловості механічні ущільнювачі [13, с. 1]; консорціум фірм "Рейкал", який займався експортом широкої номенклатури електронної апаратури для суден, для системи охорони та захисту від пожеж [2, с. 1].

За словами представників зовнішньоторговельного об'єднання "Укрімпекс", галузеве представництво на виставці "Промисловість Великої Британії сьогодні", продемонструвало знання британськими діловими колами специфіки і потреб ринку в Україні, а також виявило інтерес радянської сторони до компаній, які займалися будівництвом промислових об'єктів, випуском рятувального обладнання та спорядження для гірничорудної промисловості [3, с. 1–2].

Підводячи підсумки даного дослідження, варто наголосити на поглибленні британсько-радянського торговельно-економічного співробітництва в другій половині 1980-х рр. завдяки обміну візитами М. Тетчер і М. Горбачова та проведенню низки зустрічей з метою визначення специфіки подальшої двосторонньої співпраці Великої Британії та СРСР. Головний акцент було зроблено на співробітництві у галузі харчової промисловості та виробництві товарів широкого вжитку шляхом створення спільних британсько-радянських підприємств, а також наголоси на розширенні економічних зв'язків через зміцнення культурних відносин, свідченням чому стало проведення "Днів Великої Британії" в СРСР. Результатом такої політики стала позитивна динаміка експорту та імпорту обох країн, що значно розширила межі відносин Великої Британії з Радянським Союзом.

Дослідження наукової проблеми, що розглядається в цій статті, залишається актуальною темою для вивчення сучасними науковцями в майбутньому.

Список використаних джерел

1. Бабынина Л. О., Громыко А. А., Капитанова Н. К. Великобритания: эпоха реформ / Под ред. А. А. Громыко. – М., 2007.
2. Білік О. "Рейкал" не поспішає, але... // *Вечірній Київ*. – 1990. – 8 червня (№ 131). – С. 1.
3. Візит прем'єр-міністра Великобританії / УКРІНФОРМ // *Радянська Україна*. – 1990. – 10 червня (№ 129). – С. 1–2.
4. Горбачев М. С. Из беседы с М. Тэтчер в Москве 30 марта 1987 г. // Горбачев-Фонд. – М., 2010.
5. Горбачев М. С. Из речи Горбачева на обеде в Кремле в честь М. Тэтчер 30 марта 1987 года // Горбачев-Фонд. – М., 2010.

6. Горбачёв М. С. На Политбюро 2 апреля 1987 р. Об итогах визита Тэтчер // Горбачев-Фонд. – М., 2010.
7. Журавлева Е. С. Актуальные проблемы международных отношений и внешняя политика СССР : Учеб. пособие. – М., 1989.
8. Лебедев А. Очерки британской внешней политики (60–80-е годы). – М., 1988.
9. Левенец А. В. Великобритания в системе современных политических отношений Восток – Запад (1979 – 1989 гг.) : Автореф. дис...канд. ист. наук. – К., 1989.
10. Новак О. Варто подивитися // Київська правда. – 1990. – 9 червня (№ 131). – С. 1.
11. Нота Посольства СССР в Великобритании Министерству Иностранных Дел Великобритании "Об областях сотрудничества по двустороннему Соглашению о сотрудничестве в изучении, исследовании и освоении космического пространства". – Архив внешней политики Российской Федерации, ф. 162, оп. 65, п. 389, д. 1, л. 1.
12. Огден К. Маргарет Тэтчер. Женщина у власти. – М., 1992.
13. Писанська В. Дні Великобританії в СРСР. Крайого шансу немає // Вечірній Київ. – 1990. – 6 червня (№ 130). – С. 1.
14. Посольство СССР в Великобритании. Дневник международных контактов британского правительства за февраль 1986 г. – Архив внешней политики Российской Федерации, ф. 162, оп. 63, п. 380, д. 5, л. 4.
15. Робертс Дж. Говорите прямо в канделябр: культурные связи между Британией и Россией в 1973 – 2001 гг. – М., 2001.
16. Chernobyl. Parliamentary Debates. House of Commons. – Series 6. – Vol. 135 c228W. – Режим доступу: http://hansard.millbanksystems.com/written_answers/1988/jun/16/chernobyl.
17. Chernobyl. Parliamentary Debates. House of Commons. – Series 6. – Vol. 162 c478W. – Режим доступу: http://hansard.millbanksystems.com/written_answers/1989/dec/01/chernobyl.
18. Chernobyl. Parliamentary Debates. House of Commons. – Series 6. – Vol. 136 cc 727-8W. – Режим доступу: http://hansard.millbanksystems.com/written_answers/1988/jul/07/chernobyl.

19. Chernobyl (Restrictions). Parliamentary Debates. House of Commons. – Series 6. – Vol. 139 cc 737-8W. – Режим доступу: http://hansard.millbanksystems.com/written_answers/1988/nov/03/chernobyl-restrictions.
20. Soviet Union. Parliamentary Debates. House of Commons. – Series 6. – Vol. 93 cc291-2W. – Режим доступу: http://hansard.millbanksystems.com/written_answers/1986/mar/07/soviet-union-fissile-material-exports.
21. Soviet Union. Parliamentary Debates. House of Commons. – Series 6. – Vol. 93 c492W. – Режим доступу: http://hansard.millbanksystems.com/written_answers/1986/mar/12/soviet-union.
22. Soviet Union. Parliamentary Debates. House of Commons. – Series 6. – Vol. 121 cc704-5W. – Режим доступу: http://hansard.millbanksystems.com/written_answers/1987/nov/04/soviet-union.
23. Soviet Union. Parliamentary Debates. House of Commons. – Series 6. – Vol. 156 cc295-6W. – Режим доступу: http://hansard.millbanksystems.com/written_answers/1989/jul/06/soviet-union-joint-ventures.
24. Special Sales. Parliamentary Debates. House of Commons. – Series 6. – Vol. 123 cc775-6W. – Режим доступу: http://hansard.millbanksystems.com/written_answers/1987/dec/04/special-sales.
25. Thatcher M. The Downing Street Years. – L., 1993.
26. Trade: UK and Soviet Union. Parliamentary Debates. House of Lords. – Series 6. – Vol. 506 cc981-3W. – Режим доступу: <http://hansard.millbanksystems.com/lords/1989/apr/21/trade-uk-and-soviet-union>.
27. USSR. Parliamentary Debates. House of Commons. – Series 6. – Vol. 89 c590W. – Режим доступу: http://hansard.millbanksystems.com/written_answers/1986/jan/15/ussr.
28. USSR. Parliamentary Debates. House of Commons. – Series 6. – Vol. 143 c173W. – Режим доступу: http://hansard.millbanksystems.com/written_answers/1988/dec/07/ussr.

Надійшла до редколегії 06.05.14

О. Машевский, д-р ист. наук, проф.,
В. Садыкова, асп.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

БРИТАНО-СОВЕТСКОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО В ТОРГОВО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ СФЕРЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ 1980-Х ГГ.

В статье рассматриваются особенности торгово-экономических отношений Великобритании и Советского Союза во второй половине 1980-х гг. Проанализировано углубление британо-советских экономических связей путём укрепления личностных контактов М. Тэтчер и М. Горбачёва, подписания ряда взаимовыгодных соглашений и проведения двусторонних культурных мероприятий, в частности "Дней Великобритании" в СССР в г. Киеве.

Ключевые слова: Великобритания, СССР, торгово-экономическое сотрудничество, М. Тэтчер, М. Горбачёв.

O. Mashevsky, Doctor of History, Prof.,
V. Sadykova, Postgraduate Stud.

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

BRITISH-SOVIET COOPERATION IN TRADE AND ECONOMIC SPHERE IN THE SECOND PART OF 1980

This article is devoted to the problem of trade and economic relations between Great Britain and the Soviet Union in the second part of 1980. Deepen British-soviet economic relations by strengthening personal contacts of M. Thatcher and M. Gorbachev, concluding a number of mutual advantageous agreements and realization bilateral cultural events, including "Days of Great Britain" in the USSR in Kiev are analysed.

Key words: Great Britain, USSR, trade and economic cooperation, M. Thatcher, M. Gorbachev.

УДК 94(420)"1066/1307"

О. Охріменко, асп.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

БУДИНОК ЯК ЖИТТЄВИЙ УНІВЕРСУМ АНГЛІЙСЬКИХ МІЩАН ХІ-ХІІІ СТ.

На основі писемних, археологічних та візуальних джерел охарактеризовано міський будинок Англії ХІ-ХІІІ ст. Проаналізовано значення дому як особливого соціального простору в повсякденному житті англійського міщанства розвинутого Середньовіччя.

Ключові слова: будинок середніх віків, повсякденне життя, середньовічне місто, Англія, розвинуте Середньовіччя.

Будинок для міщан Англії розвинутого Середньовіччя був не просто будівлею, місцем проживання, з ним пов'язані такі соціальні структури, як сім'я, він відображав соціальний статус власника тощо. Дім, що поєднував природні (захист, харчування, відпочинок) та соціальні (праця та комунікації) потреби людини, був життєвим універсумом англійського бюргерства ХІ-ХІІІ ст.

Дослідження повсякденного життя англійців доби високого Середньовіччя розпочалося ще в ХІХ ст. З того часу до початку ХХ ст. британські дослідники зосереджували свою увагу на проблемах щоденних занять,

структурі дому та хатнього начиння в середні віки, що характерно для праць Т. Райта [37], подружжя Квеннеллів [40], С. Едді [2] та інших. Ці перші розвідки проблеми зосереджувалися на матеріальному вимірі дому. До того ж вчені ХІХ – початку ХХ ст. у своїх працях відображали ідейний дух свого часу: життя намагалися розрізнити на чоловічу та жіночу царину, публічну та приватну, де будинок став жіночою сферою, навіть ввели поняття "домогосподарка" ("housewife") [33, р. 75].

У 1930-х рр. з'являються праці, написані на основі археологічних розвідок. Так, М. Вуд [53] досліджувала

"домашню" архітектуру "норманського" типу – немонументальні пам'ятки зодчества XI-XII ст. в Англії, створені нормандцями або під їхнім впливом. Саме вона запропонувала типологію будинків за різновидом головного холу, розташуванням коридорів та горішніх поверхів, якою користуються і досі. Цей напрямок виявився також перспективним, особливо після 1960-х рр., коли у Великобританії розпочалися активні археологічні роботи, відображені у дослідженнях Дж. Шофілда [41], Д. Кларка [29], В. Пантіна [39], Дж. Манбі [36] та інших.

Медієвісти 1960-90-х рр. зробили узагальнюючі висновки з проблеми будинку, його соціального значення в західноєвропейському суспільстві доби середніх віків [55; 56; 57]. Британські дослідники П. Дж. П. Голдберг та М. Ковалевські, аналізуючи історіографію проблеми англійського будинку епохи Середньовіччя, дійшли висновку, що дім в середні віки в Англії – це не просто особлива за конструкцією будівля, а й соціальний простір, детальний аналіз якого лишився поза увагою вчених до початку XXI ст. [34, р. 1, 4]. Сучасні дослідження будинку англійських міщан стосуються переважно періоду пізнього Середньовіччя чи Тюдоровського часу, тоді як XI-XIII ст. все ще є маловивченим.

Свідчення про англійські будинки XI-XIII ст. за міськими матеріалами надзвичайно різноманітні: це писемні, археологічні та візуальні джерела. До першої групи належать законодавчі акти [6; 15; 46], петиції та заповіді міщан [48; 49], наративи [3; 35; 44; 45; 54]. До другої – власне залишки будинків і речей домашнього вжитку з Лондона, Оксфорду та інших міст, виявлені під час розкопок [39; 47; 52; 53]. До третьої групи належать мініатюри рукописів та вітражі з міських соборів [1; 4; 5; 7-14; 16-28; 30-32; 50; 51].

Щоб виокремити значення дому в міському просторі Англії XI-XIII ст., звернемося до творів, написаних народною мовою в цьому середовищі. В середньоанглійських фабліо XIII ст. всі події розгортаються в будинку, або стосуються житла. Так, у "Пані Сіріц" перша та заключна частина дії відбуваються в домі Марджері, а середня – в помешканні Сіріц [54, с. 34-74]. Натомість у фабліо "Про Лиса та Вовка" всі нещастя головних героїв починаються, коли ті, покидають власні житла [54, с. 78-104]. Разом із тим, фабліо-"утопія" "Країна Кокань" стверджує, що в тому раю "немає будинків, кімнат" [54, с. 14], людина в ньому – частина природи, однак є там абатство із численними келіями [54, с. 18]. Як бачимо, будинок як локація розповіді є центральною. Отже, і життя англійського бюргерства високого середньовіччя зосереджується навколо дому.

Зведення будинку – це складний інженерний процес. Поєднання різних матеріалів, вираховування висоти, міцності та надійності будівлі та те, що за майже тисячу років середньовічної будівлі "вижили", показує високий розвиток інженерної думки того часу. Так, Олександр Неккам відзначає, що при будівництві слід вищі поверхи будувати з нахилом до центру, а не точно по кладці першого, інакше не уникнути руйнування такої конструкції [3, р. 253].

Для побудови дому залучалася ціла низка майстрів, робота яких високо цінувалася суспільством. Тому не дивно, що каменярі, муляри, теслярі, столяри та інші стають об'єктом зображення у вишивці (гобелені з Байо), мініатюрах з Біблій, Псалтирів та інших манускриптів [22, f. 64, 66v; 51, f. 59v, 60]. Майстри-будівельники використовували значну кількість складних знарядь [42; 43]. Імена деяких професіоналів справи увіковічені на зведених ними спорудах. Нам відомо про Роберта Масона (будівельник Собору Сент-Олбансу в 1000 р.), Вільяма з Сенсу (помер 1184 р., розбудовував Кентер-

берійський собор), Вільяма Англія (помер 1214 р., працював над Кентерберійським собором), Еліаса з Дарему (помер 1246 р., майстер Солсберійського собору), Майкла з Кентербері (помер 1321 р., споруджував собор у рідному місті) та інших. Очевидно, що вони працювали не тільки над монументальною архітектурою, а й "простими" будинками. Так, в останній чверті XIII ст. Мод ле Бер з Ноттінгему скаржиться королю на будівельника, який мав би зробити комин в його будинку, щоправда не називає його ім'я. Майстра наймав, за проханням позивача, констебль Ноттінгему Генрі Потрель [48], що засвідчує приналежність масонів до міських корпорацій.

Фабліо "Країна Кокань" згадує основні елементи конструкції будинку, але замість звичних елементів, там – "Пирог з білого борошна там замість черепиці // На церкві, покоях, кімнатах і холах. // Балки – жирні сосиски – // Багата їжа для принців та королів..." [54, с. 18]. Отже, бачимо два елементи будинку, що становлять його основу в уявленнях англійських міщан розвиненого Середньовіччя, – балки і черепиця (покрівля).

Основою стін англійського будинку XI-XIII ст. були дерев'яні балки або практично неотесані камені. За археологічними знахідками, товщина стін була приблизно 3 фути або 90 см (підвальна частина – 3-4 фути, другого поверху – 3-9 дюймів або близько 8-23 см), висота – 16 футів або майже 5 м [53, р. 223]. Наприклад, товщина стін "Будинку короля Іоанна" становить 2 фути та 2 дюйми (майже 65 см) [53, р. 226].

Високі, кількаповерхові будинки впливають і на ментальність. Як відзначає А. Я. Ястрембіцька, характерна для середньовічного житла спрямованість вгору пояснювалася не тільки обмеженістю простору в середньовічному місті, але й "вертикальною орієнтацією" середньовічної свідомості. Недарма багаторясною була і сільська садиба. Дім тягнувся вгору і при цьому втрачалася суворі чіткість римського планування [58, с. 44].

Основним матеріалом, який застосовувався у будівництві та повсякденному виготовленні речей в Англії XI-XIII ст., було дерево. Однак дерев'яний світ середніх віків сприяв постійним пожежам. Довго ще зберігалася у спогадах велика пожежа 1135 р. у Лондоні: "Пам'ятається..., що, коли будинок від пожежі запалав, велика частина міста через цю пожежу згоріла, так само, як сталося у перший рік правління короля Стефана..." [6, р. 328-329]. Пожежі у містах, подібні цій, постійно відзначаються у хроніках. Так, Флоренс Вустерський пише, що полум'ям лише у 1122 р. були охоплені Глочестер, Йорк, Рочестер, Лейстер [45, р. 234, 252-253] тощо.

Зрештою в період високого Середньовіччя кам'яне будівництво взяло гору, ставши головним суперником дерев'яному. Володіння кам'яним будинком, констатують Ж. Ле Гофф, – ознака багатства і влади [55, с. 252]. Каміння для спорудження будинків в англійських містах почало використовуватися лише з XIII ст., але й таку споруду могли дозволити лише багаті жителі. До XV ст. будівництво з каменю не було поширеним явищем [47, р. 34].

Підземні споруди під будинком починають бути популярними з кінця XIII ст., хоча деякі льохи датують XII ст. [47, р. 41]. Цікавою є справа гасконських торговців до короля Едуарда I. Вони скаржаться на посадовців Бостона. Ті, мовляв, заважають їм користуватися "королівськими льохами", в яких вони зберігають вина. Бейліфи міста ж підняли орендну плату з 22 до 45 марок, яку торговці з Гасконі відмовляються платити. Останні звертаються до короля, щоб їм дозволили користуватися льохами за старою ціною, або надали право винайматися інші, де плата буде меншою. За рішенням короля, урядники міста чинили не правильно: льохи належать королю, він встановлює розмір орендної пла-

ти. Якщо ж хочуть підвищити суму за таку послугу, то слід або збільшити площу льохів або вирахувати її відповідно до якості вин, які будуть там зберігатися [49].

Каналізація становила значну проблему міського будинку. Так, "Асиза про будівництво" врегулює "cameris necessarii": вигрібні ями мають бути відділені від сусідів кам'яною стіною за два з половиною кроки, якщо стіни не буде, – тоді за три з половиною [6, р. 323-324].

Підлога покривалася шаром глини, бл. 30-40 мм завтовшки, але вона швидко пошкоджувалася, тому почали додавати розчини вапна, деревину, каміння; часто всипали рогозом [47, р. 38]. Керамічна плитка для підлоги почала застосовуватися з другої половини XIII ст. [52].

За археологічними знахідками, покрівля будинку була з черепиці, зрідка – дерев'яною, вкрай рідко – соломяною. Для захисту від пожеж дахи будинків заборонили робити з очерету, соломи та рогозу, дозволено лише черепицю та драпку. Як би там не було, в лондонському Чіпсайді черепиці не знайдено до XII ст. [47, р. 27].

Домашнє вогнище спочатку розташовувалося посередині кімнати не обгороджуючи і без димаря. Місце для нього вимощували з обмолених череп'яних шматків. "Асиза про будівництво" встановила обов'язково обладати вогонь кахлем або тинкувати [6, р. 333]. Лише з кінця XIII ст. вогнища почали розташовувати біля стіни [47, р. 40]. Знаходимо зображення каміну [17, ф. 13v; 32], чи людей, які гріються біля вогню [11, ф. 4; 32, р. 4].

Як показують археологічні дослідження, стіни у приватних будинках не штукатурили, втім інколи білили. Інтер'єр будинку описує пісня "Вітання подруги": "Сидіння і ложа в домі стоять, // На них килими й покривала стелять; // Прекрасними квітами дім нас вітає, // Духмянощі трав у ньому витають" [44, р. 64]. Та й у "Пані Сіріці" автор звертає увагу на внутрішнє оздоблення: "І зайшов до того холу, що був прикрашений цінними тканинами..." [54, с. 34]. Олександр Неккам пише про квіти, які розташовували на підвіконні [37, р. 97].

Прослідковується на рівні побуту англійських міщан розвинутого Середньовіччя і становлення індивідуальності. Лави (місця сидіння для загалу, для рівних осіб) поступаються стільцям (індивідуальним). Це твердження підкріплюється мініатюрами. Зображення лави маємо у випадках соціальної рівності осіб, які на ній сидять [7, ф. 144; 8, ф. 98v; 14, р. 46; 22, ф. 14v, 53v, 58; 30, ф. 166], єдність [7, ф. 208; 17, ф. 94; 21, ф. 104; 22, ф. 1; 23, ф. 252]. Натомість стільці у манускриптах XI-XII ст. – це престол Господа або короля [19, ф. 27; 21, ф. 49; 22, ф. 2v, 22v, 54v; 23, ф. 5]. З XIII ст. на стільцях зображують й представників міських професій, перш за все інтелектуалів – лікарів, вчених, писарів [4, ф. 1, 6; 7, ф. 228v; 9, ф. 34v].

Специфічною особливістю англійського житла було розділення кімнат на спальню і хол. Перша була призначена для інтимного, особистого життя людини, а друга – для "суспільного". До холу запрошують гостей, як описують це і пісня "Вітання подруги" [44, р. 64], і фаблію "Пані Сіріці" [54, с. 34]. Ознакою ж міського будинку Англії XI-XIII ст. була наявність магазинів. Власне є два поняття, які характеризують крамницю: робочий простір – *shop* (шоп), та місце, де здійснюється продаж, – *selda* (сельда) [38, р. 184]. Їх потрібно розрізняти, адже за звичаями, наприклад, Екстеру XIII ст., людина могла жити в сільській місцевості, проте мати право сельди [15, р. 112, 118], а в Норвічі приїжджі торгували лише у цих місцях [46, р. 38].

Зафіксовано, що в 1234 р. в Кентербері було близько 200 магазинів, в 1300 р. в Честері – близько 270 [29, р. 59], численні торгові ятки тягнулися вздовж центральних вулиць у великих містах [29, р. 62]. До нашого часу від XI-XIII ст. збереглися три таких крамниці: "Єв-

рейський будинок" в Лінкольні (бл. 1170-1180 pp.), "Такліс Інн" в Оксфорді (бл. 1291-1300 pp.) та "Музичний будинок" в Норвічі (бл. 1175 p.) [29, р. 82-83].

Відзначимо особливість простору міського будинку в Англії XI-XIII ст.: зростання значення комфортності, зручності, "гігієни простору".

По-перше, ми вже переконалися вище, що англійці високого Середньовіччя в містах не жили в повному смороді чи бруді: в повсякденному житті кожен дбав про середовище, що його оточує, санітарію власного будинку, гігієну побуту.

По-друге, англійські міщани у час високого середньовіччя урізноманітнили свій побут такими речами, як дзеркало [1, ф. 8; 25, ф. 8; 26, ф. 6v], гребінець для волосся [12, ф. 29], столовий посуд тощо. Скрині, столи, лави, стільці мають прикраси, зроблені майстерно столярами та ковалями. Ліжко мало кілька ковдр та подушок [1, ф. 57; 4, ф. 64; 5, ф. 26; 8, ф. 70, 144v; 10, ф. 1v; 13, ф. 100, 121v; 17, ф. 3v; 18, ф. 57v, 93v; 19, ф. 52; 20, ф. 40; 22, ф. 2v, 3; 24, ф. 1v, 2v; 25, ф. 47 v; 32, ф. 26; 50, ф. 89v], інколи й бильце, які відділяло його від стіни [20, ф. 40]. Це свідчить про зростання заможності та прагнення до комфорту.

Орієнтація будинків на вулиці не була чітко визначена. Лише в XIII ст. маємо приклад врегулювання такої обставини. Генріх III у місті Скарбороу (1255 p.) наказує розташовувати будинки "лицем" до вулиці [38, р. 183]. Очевидно, таке рішення короля було прийняте під враженням від поїздки в Париж 1254 p., про яку оповідає Матвій Паризький [35, ф. 481]. Інколи зверху будинку прикрашав флюгер [22, ф. 4; 27, ф. 2, 121, 121v; 28, ф. 25; 32, ф. 55].

Важливою проблемою залишається визначення правового статусу власності у місті. У 1086 p. та раніше міську власність описують як *mansura*, *haga* (огорожа), *domus* (дім). Її отримували вільно за грошову ренту. Термін "*burgage*" з'являється після 1066 p., щоб підкреслити, що жителям надано міське право, вони є "*burgess*" ("*citizen*" для кафедральних міст). Як переконалися вище із петиції гасконських торговців [49], власність у місті мали і аристократія, іноземці. Загалом відзначимо, що ця проблема залишається дискусійною та потребує окремого дослідження.

Таким чином, життя англійського бюргерства високого Середньовіччя зосереджувалося навколо дому. Будинок поєднував у собі як приватний, так і публічний простір (холи та крамниці поруч з приватними кімнатами). Конструкція будинку в містах Англії розвинутого Середньовіччя була з основами-балками та черепицею як накриттям, багатоповерхова, з численними розгалуженнями та, фактично, індивідуальною розбудовою. В XI-XIII ст. відбувається закономірний перехід від дерев'яного до кам'яного будівництва, з використанням цегли. Імена майстрів-будівельників увіковічують на зведених ними спорудах. Внутрішнє оздоблення та хатне начиння будинків бюргерів Англії XI-XIII ст. свідчить про досить високу гігієну простору, комфортність та прояви індивідуальності.

Список використаних джерел

1. Aberdeen University Library (Aberdeen, Scotland, Great Britain). – MS 24 [Aberdeen Bestiary].
2. Addy S. O. The evolution of English house. – London, 1889.
3. Alexandri Neckam, De naturis rerum libri duo: with the poem of the same author, De laudibus divinæ sapientiae/ Ed. by Thomas Wright. – London: Longman, 1863.
4. All Souls College (Oxford, Great Britain). – MS 71.
5. All Souls College (Oxford, Great Britain). – MS 79.
6. Assisa Aedificatione // Munimenta Gidhallae Londoniensis: Liber Albus, Liber Custumarum, Et Liber Horn/ Ed. by H. T. Riley. – Longman, Brown, Green, Longmans, and Roberts, 1861. – Vol. I.
7. Bibliothèque Mazarine (Paris, France). – MS 0034.
8. Bibliothèque Sainte-Geneviève (Paris, France). – MS 0012.
9. Bodleian Library (Oxford, Great Britain). – MS Ashmole 399.
10. Bodleian Library (Oxford, Great Britain). – MS Bodleian 602.

11. Bodleian Library (Oxford, Great Britain). – MS Bodleian 614.
12. Bodleian Library (Oxford, Great Britain). – MS Douce 366.
13. Bodleian Library (Oxford, Great Britain). – MS Douce 88.
14. Bodleian Library (Oxford, Great Britain). – MS Junius 11.
15. Borough Customs/ Ed. by M. Bateson. – Selden Society, 18, 21, 1904-06. – Vol. I.
16. British Library (London, Great Britain). – MS Royal 1 D I.
17. British Library (London, Great Britain). – MS Arundel 157.
18. British Library (London, Great Britain). – MS Egerton 1151.
19. British Library (London, Great Britain). – MS Harley 3244.
20. British Library (London, Great Britain). – MS Harley 4751.
21. British Library (London, Great Britain). – MS Harley 5102.
22. British Library (London, Great Britain). – MS Harley 603.
23. British Library (London, Great Britain). – MS Royal 1 D I.
24. British Library (London, Great Britain). – MS Royal 1 D X.
25. British Library (London, Great Britain). – MS Royal 12 C XIX.
26. British Library (London, Great Britain). – MS Royal 12 F XIII.
27. British Library (London, Great Britain). – MS Royal 13 C VII.
28. British Library (London, Great Britain). – MS Sloane 2435.
29. Clark D. The Shop within? An Analysis of the Architectural Evidence for medieval Shop// Architectural History. – 2000. – Vol. 43.
30. Corpus Christi (Cambridge, Great Britain). – MS 22.
31. CVMA № 002138 // Corpus Vitrearum Medii Aevi: Medieval Stained Glass in Great Britain [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.cvma.ac.uk/>.
32. Dombibliothek Hildesheim (Hildesheim, Germany). – St. Alban's Psalter.
33. Goldberg P. J. P. The public and the private: women in pre-plague economy // Thirteenth Century England III Proceedings of the Newcastle upon Tyne Conference / Ed. by P.R. Coss, S.D. Lloyd. – 1991.
34. Goldberg P. J. P., Kowalevski M. Introduction. Medieval domesticity: home, housing and household // Medieval Domesticity: Home, Housing and Household in Medieval England/ Ed. by M. Kowalevski, P. J. P. Goldberg. – Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
35. Matthaei Parisiensis monachi sancti Albani, Chronica majora/ Ed. by H. R. Luard. – In 7 vols. – Vol. V. A.D. 1248 to A.D. 1259. – London, 1880.
36. Munby J. J.C. Buckler, Tackley's Inn and Three Medieval Houses in Oxford // Oxoniensia. – XLIII. – 1979.
37. Our English home: its early history and progress, with notes on the introduction of domestic inventions. – Oxford; London: J.H. and Jas. Parker, 1861.
38. Palliser D.M., Slater T.R., Patricia Dennison E. The Topography of towns 600-1300// The Cambridge urban history of Britain. In tree vol. –

- Vol. 1, 600-1540/ Ed. by D. M. Palliser. – Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
39. Pantin W.A. Medieval English Town-house Plans // Medieval Archaeology (Society for Medieval Archaeology). – № 6. – 1962.
40. Quennell M., Quennell C. H. B. A History of Everyday Things in England. – London: B. T. Batsford Ltd, 1918.
41. Schofield J. The construction of Medieval and Tudor Buildings in the City of London // Construction History. – Vol. 7. – 1991.
42. Shelby L. R. Medieval Mason's Tool. II. Compass and Square// Technology and Culture. – 1965, Spring. – Vol. 6, № 2.
43. Shelby L. R. Medieval Mason's Tool: The Level and the Plumb Rule// Technology and Culture. – 1961, Spring. – Vol. 2, № 2.
44. The Cambridge songs: a Goliard's song book of the XIth century/ Ed. by K. Breul. – Cambridge: Cambridge University Press, 1915.
45. The Chronicle of Florence of Worcester: With the Two Continuations; Comprising Annals of English History, from the Departure of the Romans to the Reign of Edward I/ Transl. by T. Forester. – London: H. G. Bohn, 1854.
46. The Leet Jurisdiction in the City of Norwich/ Ed. by W. Hudson. – Selden Society, 5. – 1892.
47. The medieval household daily living: Medieval Finds from Excavations in London, c.1150-c.1450 – Vol. 6/ Ed. by G. Egan. – London: The Stationery office, 1998.
48. The National Archives (TNA, Great Britain). – Ancient Petition. – SC 8/322/E541.
49. The National Archives (TNA, Great Britain). – Ancient Petitions. – SC 8. – № 202/10063.
50. Trinity College (Cambridge, Great Britain). – MS 884.
51. Trinity College (Dublin, Great Britain). – MS 177.
52. Victoria and Albert Museum (London, Great Britain). – Tiles Collection.
53. Wood M. Norman domestic architecture // The Archeological Journal. – XCII. – 1935.
54. Англійські фабліо XIII ст.: Оповідання у віршах/ Пер. з середньоангл. – К.: Український письменник, 2013.
55. Ле Гофф Ж. Цивілізація середньовікового Запада/ Пер. с фр. – Екатеринбург: У-Фактория, 2007.
56. Пастуро М. Повседневная жизнь Франции и Англии во времена рыцарей круглого стола/ Пер. с фр. – М.: Молодая гвардия, 2001.
57. Фоссье Р. Люди Средневековья / Пер. с фр. – СПб: Евразия, 2010.
58. Ястребицкая А. Я. Западная Европа XI – XIII веков: Эпоха. Быт. Костюм. – М.: Искусство, 1978.

Надійшла до редколегії 03.06.14

А. Охрименко, асп.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ДОМ КАК ЖИЗНЕННЫЙ УНИВЕРСУМ АНГЛИЙСКОГО МЕЩАНСТВА XI-XIII вв.

На основе письменных, археологических и визуальных источников охарактеризован городской дом Англии XI-XIII вв. Проанализировано значения дома как особого социального пространства в повседневной жизни английского мещанства развитого Средневековья.

Ключевые слова: дом средних веков, повседневная жизнь, средневековый город, Англия, развитое Средневековье.

A. Okhrimneko, Postgraduate Student

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

HOUSE AS A LIVING UNIVERSE OF THE ENGLISH TOWNSPEOPLE OF THE XITH-XIIITH CENTURIES.

On the written, visual and archaeological sources, the article describes townhouse in England of the XIth-XIIIth centuries. Author analyses the values of the house as a special social space in the daily life of the English townspeople during High Middle Ages.

Keywords: Norman domestic building, daily life, medieval city, England, High Middle Ages.

УДК 327[(477):(4)]"17/19"

М. Парахіна, канд. іст. наук, наук. співроб.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

УКРАЇНСЬКА НАЦІЯ В ЗАГАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКОМУ КОНТЕКСТІ:

УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ КІНЦЯ ХVІІІ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Геополітичні зміни, які торкнулися всієї системи міжнародних відносин наприкінці ХVІІІ – початку ХІХ ст., і поява на політичній карті світу цілого ряду нових державних утворень спричинили потребу наукового переосмислення історії народів, які тривалий час не мали власної державності і як складова імперій були об'єктом політичного протистояння у регіональному і світовому масштабі. В статті проаналізовані основи державної етнополітики, обґрунтовано засади формування національної ідеї, як чинника українського державотворення, окреслено роль України в міжнародних відносинах кінця ХVІІІ – початку ХХ ст., визначено роль і місце українського народу як рушійної сили національно-культурного відродження. Показано значення ідеї слов'янської взаємності у різних її проявах та розвитку міждержавних контактів.

Ключові слова: Україна, Російська імперія, Австрійська імперія, політика, міжнародні відносини, національно-культурне відродження.

В історичній науці України за роки новітньої державної незалежності відбуваються суттєві зрушення в розвитку наукових досліджень, передусім у тематич-

ному та в теоретико-методологічному плані. Активно переосмислюються, повертаються й дискутуються схеми та періодизації класичної української історіо-

графії, де особливе місце належить історії XIX століття, яке називають добою "українського національного відродження" [4]. Вказані аспекти значною мірою визначають актуальність і науково-теоретичну значущість дослідження ролі української нації в загальноєвропейському контексті, участі України в міжнародних відносинах кінця XVIII – початку XX ст.

Кінець XVIII – початок XIX ст. був часом великих політичних змін і соціальних перетворень у Центральній та Східній Європі. Наприкінці XVIII ст. перестала існувати Річ Посполита, до складу якої входила значна частина українських земель. На південних кордонах зникло Кримське ханство, що з кінця XV ст. становило постійну військову загрозу для українських етнічних земель. Внаслідок цих змін зникли держави, які традиційно помітно впливали на розвиток подій в Україні у пізньосередньовіччя і ранньомодерну добу. У новітній час українські землі виступили у новій політичній конфігурації: після першого розподілу Польщі (1772) до складу Австрійської імперії були включені Галичина, частина Волині і Поділля, у 1783 р., після чергової війни з Туреччиною, Росія приєднала до себе Крим і північночорноморські степи; у 1775 р. до Австрії була приєднана Буковина, яка була частиною Османської імперії; після другого поділу Польщі (1793) до Російської імперії перейшла Правобережна Україна (Київщина, Волинь, Поділля), після третього поділу (1795) – Берестейщина.

Наприкінці XVIII ст. українські землі опинилися у складі Австрійської та Російської імперських політичних систем, життя в яких істотно відрізнялося від звичних умов. Обидві імперії були величезними територіальними об'єднаннями, що складалися з центру і підвладних територій, заселених різними народами. Особливістю життя у складі імперій стала його детальна регламентація. Ставлення обох імперій до українських земель, загарбаних ними наприкінці XVIII ст., мало значні відмінності. Австрійська імперія була групою різних народів, з середовища яких жоден не мав абсолютної більшості. Внаслідок цього австрійський уряд ніколи не намагався стверджувати, що українські землі є корінними імперськими землями, і тільки доводив своє право володіти ними, визнаючи при цьому, що їх населяють інші народи. Російська імперія ніколи не визнавала, що підкорила землі, заселені іншим народом, навпаки, російський уряд постійно підкреслював, що землі Наддніпрянщини є давньою і невід'ємною частиною Росії, яку раніше у неї відняли, а тепер повернули. Український народ вважали "малоросами" і частиною "великоруського народу". Лише наприкінці XIX ст. внаслідок розгортання українського національного руху в імперських верхах про них найчастіше з майже неприхованим роздратуванням почали говорити як про "іногородців". Наявність в імперії російського народу, який складав більшість населення, викликала політику насильницької русифікації всіх сфер суспільного життя. Внаслідок цього питання збереження народної культури, історії та мови стало, без перебільшення, питанням виживання українців як етносу.

Основним змістом політичного життя на українських землях у кінці XVIII – першій половині XIX ст. була їхня інтеграція у державну систему Російської й Австрійської імперій. Лівобережна Україна, територія колишньої козацької держави Гетьманщини, вже протягом XVIII ст. поступово втрачала свій напівавтономний статус. Але найвиіршальніші зміни сталися починаючи з 1780-х рр. У 1781 р. була скасована полково-адміністративна система. Гетьманщина була розділена на три намісництва – Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське, які підпорядковувалися владі малоросійського генерал-губернатора. У 1835 р. тут було відмінено традиційне

українське право, яке ґрунтувалося на Литовському статуті, а упродовж 1831-1835 рр. скасовано міське самоуправління, засноване на магдебурзькому праві. Під час уніфікації адміністративного поділу 1831 р. з території колишньої Гетьманщини були утворені Полтавська та Чернігівська губернії [2, с. 14].

Ступінь інтеграції Правобережної України до складу Російської імперії довгий час була дуже низькою, а сама її територія залишалася тереном польських політичних і культурних впливів. Інтеграція Правобережжя в Російську імперію активізувалась лише після розправи з польським повстанням 1830-1831 рр.

У порівнянні зі статусом українських земель під Російською імперією, які управлялись з єдиного центру – Петербургу, західноукраїнські належали до різних адміністративних одиниць Габсбурзької монархії. Закарпаття фактично управлялося з Будапешту, Галичина безпосередньо підлягала Відню, а Буковина, яка була приєднана до Галичини у 1787 р., з 1849 р. знову отримала статус окремої провінції.

Перебування під імперською владою змінило характер участі України в європейській міжнародній політиці. Відсутність власної державності стала причиною того, що вона не могла виступати дієвим суб'єктом у міжнародних відносинах. Відтепер українські землі грали роль об'єкта в політичних комбінаціях інших держав. Наддніпрянська Україна протягом першої половини XIX століття неодноразово привертала увагу тих європейських політиків, які розробляли плани ослаблення Російської імперії через відділення завойованих нею територій.

Політичне становище слов'янських народів, позбавлених своєї державності, породило ідею слов'янської взаємності, початки якої припадають на кінець XVIII ст. Слов'янська ідея розгалужувалася на багато варіантів, але у всіх своїх виявах була утопічною: історичні умови існування кожного слов'янського народу завжди виявлялися сильнішими за цю ідею. Проте вона значно впливала на характер міжслов'янських культурних зв'язків [7]. Розвиток взаємин українців з слов'янським світом у політичному і культурному ареалі Австрійської держави був зумовлений об'єктивними факторами: подібністю політичних, суспільних та економічних умов розвитку, спільністю інтересів у боротьбі за національну свободу.

Включення слов'янських земель до складу Габсбурзької монархії певним чином вплинуло не лише на їхній загальний економічний, суспільний і культурний розвиток, але й на характер взаємин з народами монархії, в тому числі з українцями Закарпаття, Галичини і Буковини. Цей вплив виявлявся по-різному (шляхом державної політики, через особисті взаємини тощо). Якнайширше і різноманітніше він проявився у сфері культури, насамперед в освіті та науці. Специфіка контактування споріднених культур породжувала багатоманітність форм і засобів засвоєння попередніх здобутків сусідніх народів. Носії певної культури породжували патріотичні настрої у сусідів, активізували процеси, пов'язані з формуванням національних культур. Ці взаємозумовлені процеси проходили інтенсивно і були стрижнем своєрідного феномену слов'янства – національного відродження [3].

До реалізації своїх планів територіального розширення Габсбурги просувалися поступово, але цілеспрямовано. Конкретизовано час і умови включення слов'янських земель до складу австрійських володінь впродовж XI – першої половини XIX ст. Австрійська імперія стала багатонаціональною державою, в якій слов'яни становили майже 40% населення. Історичні землі словенців, чехів, словаків, хорватів, сербів, поляків та українців, які входили до складу габсбурзьких володінь як повністю (чехи, словаки і словенці), так і

частково (серби, хорвати, поляки і українці), були роз'єднані адміністративно. На середину XIX ст. хорвати населяли Хорватію і Славонію, Військовий Кордон, Далмацію та Істрію, серби – Воеводину, Хорватію і Славонію, Військовий Кордон та Далмацію, словенці – Крайну, Примор'я, південні частини Штирії і Каринтії, Венеційську область та західні райони Угорщини, чехи і словаки – територію переважно у межах своїх етнічних земель, поляки – Галичину і частину Силезії, українці – Галичину, Буковину, Закарпаття та схід Словаччини [5].

Магістральним у внутрішній політиці віденського правлячого двору в першій половині XIX ст. стало слов'янське питання, зокрема, ставлення до національного руху слов'янських народів. Політичні вимоги висували та обґрунтовували чільні представники слов'янських народів – чехів, словаків, словенців, хорватів, поляків, українців. Водночас ці народи різнилися рівнем освіченості, етно-національної самосвідомості, що було зумовлено їхнім історичним розвитком у відмінних геополітичних ареалах (австрійському і угорському). Революція 1848-1849 рр. значно активізувала національний рух слов'ян імперії. Спробою виходу з кризи було проведення на початку 50-х років чергової політико-адміністративної реформи. Територія імперії була поділена на 15 адміністративних одиниць – намісництв. Тоді ж Буковину виділено з складу Галичини в окремий коронний край, який з 1861 р. іменувався герцогством. Трансильванія, Хорватія і Славонія, Військовий Кордон, Сербська Воеводина і Банат вийшли з правового підпорядкування Угорщини і стали окремими адміністративними одиницями. Далмація і надалі залишалася особливою імперською територією. Адміністративний поділ 1849 р. Угорського королівства на округи фактично призвів до виділення словацької етнічної території (Братиславський і Кошицький округи). Згодом тиск нових політичних сил змусив Габсбургів переглянути свій державно-політичний курс. Намагаючись забезпечити майбутню імперії у все важчих для себе політичних умовах, бажаючи зберегти свої володіння, Габсбурги пішли на децентралізацію влади, що наочно продемонструвала австро-угорська угода 1867 р. [5, 6].

Нова доба в історії українсько-російських взаємин розпочинається на межі XVIII – XIX ст., коли Україна втрачає власну соціально-політичну організацію, її життєвий уклад швидко темпами уніфікується відповідно до загальноімперських зразків. Утім навіть за таких умов український проект виявляється досить живучим. Для інтелектуального розвитку України у цей період характерним було проектування історіографічних наративів на тогочасні суспільні реалії. Свідоме використання історії для самоідентифікації та конструювання нової ідеології, з чого, власне, пізніше і виріс політичний рух українців, а також постала вже модерна українська нація, є домінантою інтелектуальної боротьби еліт України та Росії. Важливою складовою цього процесу є суперництво за право володіння давньоруським історичним спадком, який в одних випадках видається за доцільне об'єднати, а в інших – поділити.

Ще більш заплутаними й складними є сюжети, пов'язані з політизацією українського руху в Російській імперії. Перш ніж викристалізуватись, українська національна ідея, намагання реалізувати яку стало головним завданням національно заангажованих ідеологів, пройшла тривалий і далеко не завжди прямолінійний шлях самоствердження. Упродовж усього XIX ст. спостерігається зародження та розвиток різних варіантів вирішення українського питання в Російській імперії [8].

Наприкінці XVIII ст. українське суспільство становило певну соціальну одиницю, досить тісно інтегровану в загальноімперські структури. Таку одиницю, яка активно взаємодіяла з російським етносом в сфері політики, культури, соціальних відносин, і при цьому не лише зазнаючи певних впливів з боку російського суспільства, а й активно впливаючи на розвиток цього самого суспільства.

На початку XIX ст. Російська імперія завершила формування своєї території, що простяглася зі сходу на захід від Тихого океану до Балтійського моря і яку населяли десятки великих і малих народів. У цей період інтелектуальні еліти і українського і російського народів виявили готовність до реалізації власних націотворчих проектів. Однак український проект був вельми скромним, ставив собі за завдання вироблення модерної національної ідентичності та прищеплення її народним масам. Росіяни ж були у значно вигіднішому становищі. Вони мали незрівнянно потужніші ресурси, насамперед державу, вироблену мову, літературу, систему освіти та засоби масової інформації [1, с. 361].

Період кінця XVIII – початку XX ст. в Україні був певною історичною добою національного самоусвідомлення. Розпочавшись з ліквідації козацької державності, ця доба тривала до Першої світової війни. Співставляючи українську націю з європейськими народами слід визнати, що останні всю свою суспільну енергію в XIX ст. акумулювали на проблемі національного визволення і реалізували її по закінченню Першої світової війни. Таким самим шляхом йшла й Україна. Постановка національної проблеми відбулась під впливом європейських ідей романтизму невеликим колом гуманітарної інтелігенції, яка займалася вивченням української етнографії, історії та фольклору.

На початку XIX ст. виникають і організаційно оформлюються прояви політичної і соціальної опозиції пануючому режиму. Глибинні причини цього явища були пов'язані з соціальною трансформацією суспільного життя. Причини зовнішньополітичного характеру були пов'язані із впливом подій Французької революції, наполеонівських війн, які продемонстрували невідповідність європейським стандартам застарілих форм життя Російської імперії. Провідною силою опозиційного руху виступала верхня верства: українське дворянство, російська аристократія, вище офіцerstvo, польська шляхта. В останнє десятиліття XIX – перше XX ст. значно розширилася соціальна база національного руху. Національна ідея охопила й певні кола підприємців, не лише українців за походженням, а й тих, які були незадоволені централістською політикою російського уряду і відбивали регіональну економічну свідомість.

Список використаних джерел

1. Верстюк В.Ф., Горобець В.М., Толочко О.П. Україна і Росія в історичній ретроспективі: Українські проекти в Російській імперії. – К.: Наукова думка, 2004. – 502 с.
2. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. – 2-е видання. – К.: Генеза, 2000. – 249 с.
3. Дашкевич Я. "Весна народів" 1848 року та її передісторія в Україні // Вісник Львівської комерційної Академії: Серія гуманітарні науки. – Вип. 3. – Львів, 2000. – С. 5-13.
4. Кондратюк К., Мандзяк В. Українське національне відродження XIX – початку XX століть у сучасній вітчизняній історіографії // Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми. – Кол. монографія за ред. Л. Зашкільняка. – Львів: Львівський національний університет ім. І.Франка, 2004. – С. 154-157.
5. Кріль М. М. Слов'янські народи Австрійської монархії: культурно-освітні та наукові зв'язки з українцями. 1772-1867. – Рукопис. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.02. – Всесвітня історія. Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів, 1999.
6. Кріль М.М. Українсько-чесько-словацькі прогресивні громадські зв'язки 40-60-х років XIX ст. // Проблеми слов'янознавства. – Львів, 1985. – Вип.31. – С.37-45.
7. Магочий П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура // Український історичний журнал. – 1991. – № 3. – С. 97-107.
8. Політична історія України. XX ст.: У 6 т. Т. 1: На зламі століть (кінець XIX – 1917 р.) / Ю.А. Левенець (кер.), Л.П. Нагорна, М.С. Кармазіна. – К.: Генеза, 2002. – 424 с.

Надійшла до редколегії 08.05.14

М. Парахина, канд. ист. наук, науч. сотр.
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

УКРАИНСКАЯ НАЦИЯ В ОБЩЕЕВРОПЕЙСКОМ КОНТЕКСТЕ: УКРАИНСКИЙ ВОПРОС В МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЯХ КОНЦА XVIII – НАЧАЛА XX В.

Геополитические изменения, которые коснулись всей системы международных отношений в конце XVIII – в начале XX вв., и появление на политической карте мира целого ряда государственных образований создали необходимость научного переосмысления истории народов, которые долгое время не имели собственной государственности и как составляющая империй были объектом политического противостояния в региональном и мировом масштабе. В статье проанализированы основы государственной этнополитики, обосновано принципы формирования национальной идеи как фактора украинской государственности, акцентирована роль Украины в международных отношениях конца XVIII – начала XX вв., показана роль и место украинского народа как движущей силы национально-культурного возрождения. Показано значение идеи славянской взаимности в различных ее проявлениях и развитии межгосударственных контактов.

Ключевые слова: Украина, Российская империя, Австрийская империя, политика, международные отношения, национально-культурное возрождение.

M. Parackhina, PhD (equiv. in History), Research Fellow
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

UKRAINIAN NATION IN A EUROPEAN CONTEXT: THE UKRAINIAN ISSUE IN INTERNATIONAL RELATIONS OF THE LATE 18TH – THE EARLY 20TH CENTURY

The geopolitical changes that affected the whole system of international relations at the end of 18th – the early 19th century, and a number of new state entities on the political world map caused the necessity to rethink on a scientific basis the history of the peoples, who had no any own nationhood for a long time and were, as a part of empires, object of political infighting on a regional and global scale. On the basis of public ethnopolitics analysis, the article substantiates the principles to form a national idea as a factor of Ukrainian state-building, describes the role of Ukraine in international relations of the late 18th – the early 20th century, and defines the role and place of the Ukrainian people as a driving force of national culture revival.

Key words: Ukraine, Russian Empire, Austrian Empire, politics, international relations, national culture revival.

УДК 94 (4)

Я. Пилипчук, канд. іст. наук, мол. наук. співроб.
Інституту сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України, Київ

ТОТЕМИ У КИПЧАКІВ

У статті розглядаються тотеми в історії кипчаків. Аналізуються антропоніми кипчаків пов'язані з тваринами. Зміїні (драконячі) та песьячо-вовчі антропоніми були не тільки тюркською, але загальнолюдською рисою. Серед кипчаків були популярними інші тваринні тотеми (кошачі, птахи, польові тварини, рогата худоба).

Ключові слова: тотеми, кипчаки, антропоніми, дракони, вовки, собаки, польові тварини, рогата худоба, кошачі, тварини, птахи.

Одним із цікавих питань історії кипчаків є соціальна історія. Поки що малорозробленим є питання тотемів (тобто тваринних символів) у кипчацькому суспільстві. Однією з цікавих праць є стаття П. Голдена, в якій з'ясовується роль собак та вовків у кипчацькій релігії [31, р. 87-97]. Також цікавою є публікація А. Досимбаєвої, присвячена Дракону як тюркському символу [9, с. 119-132]. Завданням даної роботи є визначити, чи були дракон та вовк загальнокипчацькими символами, чи були історичні прецеденти використання цієї символіки іншими народами. Важливо також з'ясувати, чи існувала ще тваринна символіка окрім вовчо-собачої та зміїної.

У кипчаків, як і у давніх германців, користувались великою пошаною мужні воїни. Анна Комніна повідомляла, що перед битвою при Левуніоні Маніак (Боняк) та Тогортах (Тугоркан), коментуючи нерішучість ромеїв казали, що їм все одно чиє м'ясо їсти – вівці чи вовка. Ромеїв порівнювали з баранами, а печенігів порівнювали з вовком, твариною, котра користувалась повагою у тюркських кочівників. У легенді про походження тюркютів вовчиця була названа предком тюрк, а елітні заго-ни воїнів називались *böri*, тобто вовки. На штандартах зображувались вовчі голови. Кипчаки, як і інші тюрки, зне-важали смерть. Хунну, гуни та тюркюти гадали за честь загинути під час битви. Смерть у похилому віці вважалась ганьбою. Тюрки, як і скандинави, вважали, що хоробрий воїн після смерті буде винагороджений. Римлянин Овідій порівнював сарматів із вовками. Цим літературним при-йомом автор підкреслював хижацьку натуру та кровоже-рність кочівників [15, Книга 8, Параграфи 4-6; 25, с. 15-17, 19; 10, с. 139-140, 185; 31, р. 89, 92; 20].

У кочовиків образ вовка був позитивним та сакралі-зованим. Порівняння богатиря з вовком було престиж-ним. Наприклад, головний герой киргизського епосу "Ма-нас" порівнювався із сивогривим вовком. Подібний епі-тет – вовк – використовувався і для характеристики Коб-ланди-батиря. Героя тюркського епосу Кьор-огли також порівнювали з вовком. Це порівняння було показником відваги. В орхонських надписах кагани порівнювались з вовками. Вовк був символом хоробрості, вміння битися до останнього та кровожерності. Треба відзначити, що порівняння людей з вовками зустрічаються у "Махабха-раті", "Молодшій Едді", "Іліаді". Один із скандинавських клатів називався Ільфінгир, тобто люди з вовчою шкірою. У "Сазі про Інглінгів" берберки порівнювались з ведме-дями та вовками. Назви елітних індоіранських воїнів *marya/mairya* також перекладались як вовки. Назва іранської країни Гірканії походила від іранського позна-чення вовка. Образ воїна як вовка використовувався в язичництві індоєвропейських народів. Культ вовка існу-вав у слов'яно-балтського племені неврів. Образ вовка сакралізований і у горських народів Кавказу. Варто зазна-чити, що образ вовка до цих пір користується популярні-стю у чеченців. Відносно слов'ян, то у часи язичництва вовк обожнювався. У слов'ян Перун вважався вовчим пасти-рем. Серед південних слов'ян популярне ім'я Вук (вовк). Інша назва лютичів – вільці – буквально значила вовки. Якщо вовки йшли за військом, це вважалося добрим зна-ком і означало, що військо переможе. Образ вовка завжди пов'язувався з битвою [10, с. 132-134; 31 р. 91-92; 24].

Важливе місце у релігії кипчаків займали собаки. Ба-гато вождів мали собачі імена – *Qutuz* (скажений пес),

Köpek (кобель), **Itul** чи **Itlar**. У найменуванні деяких кипчакських племен дослідники бачили псячу символіку. Це стосується племен барат (П. Голден вважав можливою формою барак, найменування легендарного собаки) та іт-огли (О. Прицак припускав, що назва племені походить від тюркського позначення собаки – **it**). На думку О. Прицака, Тоглий передає тюркське **it-ogli**, тобто сини собаки. Собаки використовувались під час виголошення клятв. За свідченнями Жана де Жуанвіля чи Джіованні де Плано Карпіні під час виголошення клятв собак розрубували на дві частини. При цьому ті, хто присягались, промовляли, що в разі порушення клятви, нехай будуть розрубані, як собаки. Собаку приносили у жертву коло кипчакських кам'яних статуй. Тварина мала відвернути зло від людини. Собака також була сакральною твариною. У легенді, що була записана Михайлом Сирійським, пес привів тюрків на нову батьківщину. Собачі та вовчі предки, за міфами, були не тільки у тюрків, але й у монголоїдних киданів, різних тунгуських племен, коряків, чукчів та айнів. У міфології палеоазійських, індоєвропейських, алтайських та уральських народів був популярним образ перевертня. Також у слов'янській епічній традиції був образ волкодлака, тобто буквально людини з вовчою шкірою. Нестор вважав полоцького князя Всеслава Чародея перевертнем-вовком. За українським народним переказом козацький отаман Іван Сірко був перевертнем і перетворювався у вовка чи собаку. Поява залізного вовка уві сні була добрим знаком для литовського князя Гедимінаса. Навіть християнізовані балти Курляндії та Лівонії вірили у перевертнів. Про ритуал перетворення людини у вовка збереглися дані у фольклорі латишів. Не був чужим культ вовка для литовців. Скіфи та сармати приписували магічні якості навіть відображенням вовка. Він у них зображувався на рукояті акінаків та жіночих прикрасах. У американських індіанців – атапасків, тлінкітів і сенека були фратрії вовка. Обожнення вовка і взагалі собак має давні корні. Часто вовк був символом чоловічих військових спільнот. Так, у хеттів та грузинів-сванів він був образом єдиної дружини правителя. Волхв у слов'ян пов'язувався з вовком, і власне тому вовк у слов'янській християнській традиції мав ярко виражені негативні риси. Для багатьох народів було звичним надягати вовчі шкури, як, наприклад, у коряків, ітельменів, південних та західних слов'ян. У латишів та чехів на честь вовка навіть називали місяць. Існували і так звані вовчі свята у слов'ян, у тому числі українців [7, с. 312-315; 31, р. 94-95; 17; 14; 12; 2; 3, с. 183-186; 4; 21, с. 180, 185; 1, с. 79].

У кипчаків також був сакралізований образ дракона. Ця кімацька традиція була зафіксована Гардізі і була запозичена кипчаками [5]. Одне з племен кипчаків називалось Ілончук (похідна від тюркської назви змії – **yilan, žilan**). Вождь племені іт-огли Тугоркан у російських билинах отримав по-батькові Зміїнович. Для християн Змії (Дракон) був хтонічною фантастичною твариною, яскравим втіленням темних сил. Образ змія-дракона був наділений негативними рисами і у язичників-слов'ян і у християн-слов'ян. Що характерно, дракон-змій не мав негативних характеристик у іранців та тюрків. Позитивно він сприймався у Китаї та Японії. Також шанувався небесний змії індіанцями-атцексами. Фантастична істота із зміїним тілом існувала у міфології скіфів. За міфом, записаним Геродотом, скіфи походили від цієї істоти та Геракла. Образ дракона широко представлений на виробі із Синцзяна (Східного Туркестану). Прикраси з головою дракона були поширені у степах у гуно-сарматський час. У знайденому на Алтаї кладі була гривна на вершні, котре мало зображення голови дракона. На діадемі цариці з заїлійського Алатау

був зображений дракон. Військові прапори аланів були у вигляді драконячої голови. Та й у скандинавів дракони мали ніс у формі голови дракона, хоча вони вважали дракона злою істотою. Дракон зображений на гербах Казанського та Кримського ханств, на сучасному гербі Казані. В угодів шаркань вважалась злою істотою, з якою бились герої [5; 31, р. 30-31; 21, с. 30-31, 185, 219; 33, р. 29-30; 16, с. 362; 13; 11; 22; 23; 9; 1, с. 91].

Г. Цулая співставив ім'я Шарукан (Шараган-і) з іменем Шарагас Армазійської білінгви. Ім'я Шарагас вважалось аланським. М. Джанаєвілі порівняв Шарганіс-дзе з Шаруканом. Проте у грузинському джерелі мова шла не про нього, а Атрака Шарганіс-дзе, тобто Отрока з роду Шарукана. Тотожність цих постатей довів Я. Цінцадзе [27, с. 122, 130-131, 135-136; 18, с. 11]. Відносно походження імені Шарукана дослідники дотримувались різних думок. І. Добродомов, наприклад, припускав булгарське походження імені. П. Голден у одній із своїх ранніх статей гадав, що ім'я походить від **Šari/Šaru+qan = Šariqan** (вождь племені шари). Дослідник також вважав можливим, що ім'я мало огурське походження. Булгарською чи чуваською мовами **Šarağan** значив дракон. О. Прицак же доводив протомонгольське походження імені. На його думку, воно було похідним від монгольського **šir(a)qan**. Цікаво, що в угорській мові слово **sárkány** (шаркань) позначало дракона. Вождь племені іт-огли Тугоркан у руських билинах мав ім'я Зміїнович. У Галицько-Волинському літописі в сюжеті про перемогу русів над кипчаками на річці Сутін (Сут-су, Молочна) кипчакських вождів порівняли із зміїними головами. Уподібнення кипчаків зміям Г. Цулая виправдано вважає алегорією. Грузинський дослідник вбачає, що ім'я Шарукан перейняли кипчаки від алан. Донські алани перебували у складі конфедерації донецьких кипчаків і таке запозичення цілком може бути реальним. Варто зауважити, що поряд з іменами не було якихось епітетів, пов'язаних з тваринами. Так, Шарукан був названим Шарк-Велетень, Кончак (Коницник, Кудреванко), Отрок. Підкреслювалась саме їх могутність. Про жодних змії і драконів тут не йшлося [21, с. 30-31, 185, 219; 27, с. 136-137; 19, с. 63-64].

Цікаво, що у джерелах збереглась пам'ять про якийсь народ змії. Про нього повідомляв Маттеос Урхаєці. Відновити послідовність переселень можна за допомогою свідчень кількох джерел. Тахір ал-Марвазі вказував, що кай переселились у землю кунів, куни переселились у землі шари, шари переселились у землі туркменів, туркмени переселились у східні землі огузів, а огузи переселились у землі печенігів. Мухаммед Ауфі повідомляв, що кай змусили мігрувати кунів, куни увійшли у землі сарі. Народ сарі увійшов у землю туркмен, гузи увійшли у землю баджанак. Маттеос Урхаєці вказував, що плем'я змії (зважаючи, що **Bökä Budrač** це вождь ябаку, то "народ змії" не кай, а куни) потіснило плем'я блідих (його можна співставити з сарі/шари), котре, своєю чергою, напало на узів (огузів) та пачинаків (печенігів) і усі ці народи воювали проти римлян (ромейів). Хроніст особливо відзначив шкodu, яку у 1050-1051 рр. завдали ромеям пачинаки [33, р. 29-30; 17; 6, с. 460-462; 29, р. 89]. Тільки для частини так званих лукоморських половців (нащадки кунів) був характерний зміїний тотем.

Були також популярними тваринні тотеми з котятих, польових тварин, рогатої худоби. Серед лукоморських кипчаків можна було зустріти клан під назвою Арсланопа (**Arslan-oba** тобто лев'ячий клан). Серед тюрків зустрічались імена Кутлу-Арслан, Килич-Арслан та Алп-Арслан. Окрім того, ім'я одного з Шаруканідів, на думку О. Прицака, Сугр буквально значило горностай. М. Баскаков вважав, що **sugur/suwur** це ховрах. На думку

цього ж дослідника, ім'я Самогур походило від тюркських **samgur/samur** (соболь). Синоном Кочкара був Екінчі вождь тюрків-кунів, який деякий час правив Хорезмом. Етимологія імені батька Екінчі походить від тюркських **qoçqar/qoşqar** у перекладі бойовий баран. О. Прицак бачив у імені Овчин (Гіргень) похідне слово від монгольського **irge**. Більше того, ім'я Козл Сотанович походить від тюркського **qozy/quzy**, тобто ягня чи вівця. У Східному Туркестані **qozī** (ягня) мало форму **qoza**. Слов'янська калька цього імені звучала Коза. Гзак у слов'янському варіанті з'явився внаслідок демінутивного суфікса. За однією з етимологій М. Баскакова, ім'я Кура походило від тюркських **küräk** чи **körük** тобто бурундук [21, с. 225, 235-236, 240-241; 1, с. 74,81-83, 87-88, 91, 98; 34; 33, р. 29-30].

Також популярними були пташині імена. Ім'я Коряз походило від тюркського **koraz** (півень). У придунайських та лукоморських кипчаків популярним було ім'я Ак-Куш. На думку М. Баскакова, етимологія цього імені **Aq + quş** (орел, птаха), тобто білий орел або білий лебідь. Серед єгипетських мамлюків згадувався емір **Lačyn**. Це тюркське ім'я позначало сокола. М. Баскаков виводив етимологію імені Куман від **quw** (лебідь)+**man**. Серед делійських мамлюків згадувались еміри Каракуш та Гійас ад-Дін Балбан. Тюркське **Qara-quş** позначало орла. Тюркське **Balban/Balaban** ж означало сокіл чи кречет [1, с. 81, 86, 91, 100-101; 21, с. 180; 30, р. 27].

Провівши дослідження ми дійшли наступних висновків: 1) псяча та вовча символіка була широко поширена у кипчаків. Проте її використання було давньою культурною традицією ще з часів індоєвропейців та іранських кочівників. Зазвичай вовк та пес були символами чоловічих союзів на стадії так званої військової демократії. Тюрки тільки продовжували її; 2) зміїна символіка була притаманна для іранських кочівників і більш пізніх монгольських кумо хі (сі). Вважати дракона, як і вовка, тільки тюркським символом не варто. "Племенем змії" Маттеоса Урхаеці були не кай, а куні. Зміїна символіка була характерна не для донецьких, а лукоморських кипчаків, але не всіх, а лише частини. Окрім зміїної та собачої символіки у тюрків зустрічалась котяча (тигр, лев, барс), пташина (півень, орел, сокіл, лебідь), польових тварин та худоби (вівця, верблюд). Тваринні найменування були властиві для кипчаків, чий вірування включали й анімізм. Це загалом людська універсальність. Собачі та зміїні найменування просто найбільш відомі.

Список використаних джерел

1. Баскаков Н.А. Тюркская лексика в "Слове о полке Игореве". – М.: Наука, 1985. – 210 с.
2. Бондаренко А. Культ воїна-звіра на території України // Українознавство. – 2011. – №1. – С. 187-191.
3. Бондаренко А. Культ воїна-звіра на території України // Українознавство. – 2011. – №3. – С. 123-128.
4. Букс А. Волкодлак – воин древних балтов // Наука и религия. – 1995. – №8. // Форум Balto-Slavica [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://www.balto-slavica.com/forum/lofiversion/index.php/t5910.html>. – Назва з екрану
5. Гардизи 1973. – Извлечение из сочинения Гардизи "Зайн алахбар". Приложение к "Отчету о поездке в Среднюю Азию с научной целью. 1893-1894 гг." // Бартольд В.В. Сочинения. – Том VIII. Работы по источниковедению. – М.: Наука, 1973 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу http://www.vostlit.info/Texts/rus7/Gardizi/frame_text_1.htm. – Назва з екрану
6. Голден П. Формирование кумано-кипчаков и их мира // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – Вып. X – Симферополь: Крымское отделение института востоковедения НАН Украины, 2003. – С. 458-480.
7. Голден П. Религия кипчаков средневековой Евразии // Степи Европы в эпоху средневековья. – Т.6.: Золотоордынское время. – Донецк: Донецкий национальный университет, 2008. – С. 309-340.
8. Голден П.Б. К вопросу о происхождении племенных названий кипчаков // Кипчаки Евразии: история, язык и письменные памятники:

сборник материалов международной научной конференции, посвященной 1100 летию Кимекского государства в рамках Дней тюркской письменности и культуры. – Астана: Евразийский национальный университет РК им. Л.Н. Гумилева, 2013. – С. 22-35.

9. Досымбаева А. Дракон – символ земли тюркской // Archivum Eurasiae Medii Aevi. Vol. 19. – Wiesbaden: Otto Harrasowitz Verlag, 2012. – P. 119-132.

10. Ермоленко Л. Н. Изобразительные памятники и эпическая традиция по материалам культуры древних и средневековых кочевников Евразии. – Томск: Издательство Томского государственного педагогического университета, 2008. – 288 с.

11. Жетписбай Н.Ы. Об одном образе сарматской торевики [Электронный ресурс] – Режим доступу http://dragons-nest.ru/dragons/books-and-articles/articles/skify/n_y_zhetpisbay_ob_odnom_obraze_sarmatskoy_toreviki.php. – Назва з екрану

12. Иванов В.В. Волк // Мифология народов мира. – М.: Советская энциклопедия, 1991. – С. 242.

13. Иванов В.В. Змей // Мифология народов мира. – М.: Советская энциклопедия, 1991. – С. 468-471.

14. Илимбетова А. Культ волка у башкир // Ватандаш [Електронний ресурс]. – Режим доступу. <http://vatandash.ru/index.php?article=1243> – Назва з екрану.

15. Анна Комнина. Алексиада / Пер., вступит. статья, комм. Любарского Я.Н. – М.: Наука, 1965. – 688 с. "Alonica". [Электронный ресурс]. – Режим доступу. <http://www.alonica.ru/library/Komn/text.htm> – Назва з екрану

16. Кузеев Р.Г. Происхождение башкирского народа. – М.: Наука, 1974. – 571 с.

17. Маркварт И. О происхождении народа куманов / Пер. А. Немировой. // Веб-сайт Великая степь. [Электронный ресурс]. – Режим доступу <http://www.steppe.konvent.ru/books/markvart1-00.shtml>; <http://steppe-arch.konvent.ru/books/markvart1-00.shtml>. – Назва з екрану.

18. Мургулия Н.П. Половцы южнорусских степей (до переселения орды Отрока в Грузию) // Труды Тбилисского ордена Трудового Красного знамени университета. – Т. 216. – Тбилиси: Изд-во Тбилисского ордена Трудового Красного знамени университета, 1984. – С. 5-16.

19. Мургулия Н.П., Шушарин В.П. Половцы, Грузия, Русь и Венгрия в XII-XIII вв. – М.: Институт славяноведения и балкановедения РАН, 1998. – 336 с.

20. Нефедкин А.К. Под знаменем дракона. Военное дело сарматов во II в. до н.э. – V в. н.э. – СПб.: Петербургское востоковедение. – М.: Филоматис, 2004. – 192 с.

21. Прицак О. Коли і ким було написано "Слово о полку Игореві". – К.: Обереги, 2008. – 360 с.

22. Раевский В.С. Скифо-Сарматская мифология // Мифология народов мира. – М.: Советская энциклопедия, 1982 [Электронный ресурс]. – Режим доступу http://dragons-nest.ru/dragons/terra_draconita/skifo_sarmatskie_dracony/skifo_sarmatskaya_mifologiya.php – Назва з екрану.

23. Скифо-сарматские драконы // Веб-сайт Dragons Nest [Электронный ресурс]. – Режим доступу http://dragons-nest.ru/dragons/terra_draconita/skifo_sarmatskie_dracony/ – Назва з екрану.

24. Харитонов Н.А. Социокультурные аспекты зооморфной символики народов Центральной Азии. – Улан-Удэ: Издательство Бурятского государственного университета, 2001. – 136, [1] с.

25. Худяков Ю.С. Золотая волчья голова на боевых знаменах. Оружие и войны древних тюрков в степях Евразии. – СПб.: Петербургское востоковедение, 2007. – 192 с.

26. Шаркань. Веб-сайт Бестиарий [Электронный ресурс]. – Режим доступу <http://www.bestiary.us/sharkan> – Назва з екрану

27. Цулая Г.В. Отрок Шарукан – Атрака Шарганис-дзе (к вопросу об антропологическом источниковедении народов Северного Кавказа) // Цулая Г.В. Силуэты Грузии – Т. 2. – М.: Институт этнологии и антропологии РАН, 2008. – С.112-148.

28. Baski I. On the Ethnic Names of the Cumans of Hungary // Kinship in the Altaic World. Proceedings of the 48th PIAC. – Wiesbaden: Otto Harrasowitz, 2006. – P. 43-54.

29. Chronique de Matthieu d'Edesse (962-1136) avec continuation de Gregoir le Pretre jusqu'en 1162 / Traduits en français par M. Edouard Dulaurier. – Paris : A. Durand, 1848. – XXVII, 546, 22 p.

30. Golden P.B. Cumanica II : The Ölberli : The Fortunes and Misfortunes of an Inner Asian Nomadic Clan // Archivum Eurasiae Medii Aevi. – Wiesbaden: Otto Harrasowitz Verlag, 1986. – Vol. VI. – P. 5-29

31. Golden P.B. Wolves, Dogs and Qipchaq religion // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricarum. Vol. 50 (1-3). – Budapest: Akademiai Kiado, 1997. – P. 87-97.

32. Güngör H. The religion of ancient turks // The Turks. Vol. 1. – Ankara : Yeni Türkiye Yayinlary, 2002. – P. 777-797.

33. Minorsky V. Sharaf al-Zaman Tahir Marvazi on China, the Turks and India. – London: Royal Asiatic Society, 1942. – 170, 53 p.

34. Stoyanow V. Cumanian Anthroponymics in Bulgaria during the 15th Century // Studia in Honorem Professoris Verae Mutafchievae. – Sofia: Amicita, 2001. – P. 315-332. – [Electronic resource]. – mode of acces http://www.ihist.bas.bg/CV/Valery_Stojanow/VS_Anthroponymics.htm – Назва з екрану.

Надійшла до редколегії 12.05.14

Я. Пилипчук, канд. ист. наук, мл. науч. сотр.

Институт востоковедения им. А.Е. Крымского НАН Украины, Киев, Украина

ТОТЕМЫ КЫПЧАКОВ

В статье рассмотрены тотемы в истории кыпчаков. Проанализированы антропонимы кыпчаков, связанные с животными. Змеиные (драконы) и собачьи-волчьи антропонимы были не только тюркской, но и общечеловеческой чертой. Среди кыпчаков были популярны другие животные тотемы (кошачьи, птицы, полевые животные, рогатый скот).

Ключевые слова: тотемы, кыпчаки, антропонимы, драконы, волки, собаки, полевые животные, кошачьи, животные, птицы, рогатый скот.

Y. Pylypchuk, PhD (equiv. in History), Junior Researcher

A. Yu. Krymsky Institute of Oriental Studies, National Academy of Sciences, Kyiv, Ukraine

TOTEMS OF QIPCHAQS

The paper discusses of totems in the context of Qipchaq history. Here were analyzed Qipchaq anthroponyms tied with animals. Dogs and dragon totems is a human universal and not only Turkic. Among Qipchaks were popular animal totems (cat animals, birds, wild animals, cattle).

Key-words: totems, Qipchaks, anthroponims, dragons, wolfs, dogs, wild animals, cat animals, animals, birds, cattle.

УДК 94(430.2) "19"

В. Приймак, асп.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА НІМЕЧЧИНИ ЩОДО СХІДНИХ ФЕДЕРАЛЬНИХ ЗЕМЕЛЬ В ПЕРШІ РОКИ ОБ'ЄДНАННЯ

У статті визначаються головні проблеми в соціальній сфері, відмінності між розвитком західних та східних земель Німеччини, аналізується, які результати це мало для населення ФРН у перші роки об'єднання.

Ключові слова: Гельмут Коль, Федеративна Республіка Німеччина, соціальна політика, східні та західні землі, безробіття.

Соціальна історія двох частин Німеччини формувалася досить довго. Визначальними стали XIX-XX століття, адже саме в цей час відбувалися як соціальні, так і політичні зміни, що визначили сучасний розвиток Німеччини.

Дана тема вже тривалий час є актуальною для дослідників. Однією з головних проблем об'єднаної Німеччини стало питання стабілізації і зрівняння ступеня розвитку двох частин країн, яка до сьогоднішнього дня не зовсім вирішена. Тема є актуальною, тому що і досі значна частина населення східних земель не сприймає соціальної системи розвитку ФРН, і прагне повернення до соціалізму. Це загалом люди старшого віку, які мали досвід проживання в НДР. Зміни в соціальній системі східних земель після об'єднання Німеччини є досить показовими, тому що у 1990-х роках для більшості розвинених країн Європи соціальна сфера була пріоритетною.

Соціальний розвиток об'єднаної Німеччини викликає великий інтерес як у вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. Питання соціального реформування у східних федеральних землях Німеччини і сьогодні є дискусійним. Проблема реформування активно обговорюється науковцями, невпинно з'являються нові дослідження, присвячені історії об'єднаної Німеччини. Зазвичай, це роботи як російською, так і німецькою мовами.

Низка німецьких дослідників присвятили свої праці проблематиці розвитку німецьких земель після 1990 року. Зокрема, Ханс Велінг стверджує, що східні німці почувалися в новій державі громадянами другого сорту, і що загалом в головах німців вибудовується так званий "мур" [1]. Його колеги Р. Гейслер [2] і Г. Вінклер [3] залучили до наукового обігу багато статистичних матеріалів щодо соціальної структури і соціального становища Німеччини в 90-х рр. Точка зору Д. Розенберг [4] є схожою з підходами вищезгаданих дослідників. Вона розглядає деякі соціальні, економічні і культурні аспекти процесу об'єднання Німеччини, а також суперечності між розвитком східних та західних земель. Опрацюовуючи вище згадані наукові роботи можна стверджувати, що німецькі дослідники аналізують дані та статистику досить виважено, залучаючи для напи-

сання низку інших праць відомих науковців та використовуючи офіційні документи уряду Німеччини.

Російські дослідники, Л. Самсонова [5], О. Федорова [6], А. Ватлін [7], А. Зайнапов [8] приділяють багато уваги внутрішньополітичним змінам, а також аналізують систему відносин, що історично склалася у межах одного народу. Вони недооцінюють соціальні зусилля федерального уряду стосовно нових земель, куди спрямовувались значні ресурси для підвищення соціальних стандартів. У статтях В. Фрольцова [9] та Г. Гаврихіна [10] проаналізовано становище жінок східних земель Німеччини та різницю у соціальному рівні розвитку східних та західних земель. Сучасна українська історіографія до цього часу не приділяла значної уваги дослідженню соціальних відносин у ФРН в перші роки після об'єднання.

Враховуючи актуальність дослідження соціальних відносин у сучасній Німеччині, ми розглянемо це питання в запропонованій статті. Хронологічні рамки статті охоплюють період від об'єднання двох частин Німеччини у 1990-му році до завершення канцлерства Гельмута Коля 1998 року.

Нині Німеччина – високорозвинена країна, більшість її громадян мають якісну освіту, міжнародно визнаний високий рівень життя і соціальну захищеність. Щоб досягнути цього рівня, необхідно було докласти чимало економічних та соціальних зусиль протягом кількох десятиліть.

Третього жовтня 1990 року відбулася подія, яка стала знаковою в німецькій історії – дві частини Німеччини стали однією державою, з однією столицею. Про цей день деякі німці навіть не могли мріяти. До цього переломного періоду Німеччина розпочала рухатись ще з початку 70-х років, коли канцлером ФРН став Віллі Бранд. Зокрема, в 1972 році відносини між ФРН і НДР були нормалізовані. Однак внутрішня ситуація в НДР з другої половини 1980-х років стала стрімко погіршуватися. Після кардинальних змін, започаткованих М. Горбачовим у Радянському Союзі, в НДР з'явилася можливість теж все змінити, що і спричинило врешті-решт падіння Берлінської стіни та об'єднання двох частин Німеччини [6, с. 69].

Включення Східної Німеччини до складу ФРН спричинило виникнення зовсім іншої внутрішньої ситуації в

країні, оскільки об'єдналися дві різні політичні культури. Проіснувавши 40 років на розмежованій території та не маючи можливостей для постійного спілкування, дві частини німецького народу тепер знову стали одним цілим. Багато німецьких інтелектуалів – професори, вчителі, лікарі, інженери – стверджували про несхожість двох ментальностей, оскільки тривалий час на сході та на заході Німеччини існували різні уряди, різні економічні системи, різні освітні системи, відрізнявся рівень життя, історія. Так звана соціалістична система розвитку вкорінилася в свідомості людей, і вона зовсім не відповідала життєвим принципам і цінностям західних німців. Останні звикли до більш демократичного способу життя, вільно висловлюватися, чого мешканці НДР не могли собі дозволити. "Нічого не зростається, тому що вони нечують голосу один одного", – така думка була поширеною серед німців [11, с.1]. Та було і багато спільного, оскільки це все ж була одна нація.

Мешканці обох частин Німеччини у 1993 році ставились до об'єднання майже однаково позитивно. Так 81% східних німців і 82% західних німців підтримали цей процес [12, с. 510]. У східних землях це пояснювалося прагненням до кращого життя, оскільки для них ФРН завжди була країною з високим суспільним рівнем розвитку.

У результаті об'єднання на території колишньої НДР було створено 5 нових земель, які були частиною східної Німеччини (Мекленбург-Передня Померанія, Бранденбург, Саксонія, Саксонія-Анхальт і Тюрингія) які стали складовою частиною тепер вже єдиної Німеччини. Канцлер Гельмут Коль у телевізійному зверненні 1 липня 1990 року з нагоди поширення марки ФРН, створення Економічного та Соціального Союзу між двома частинами Німеччини сказав: "Завдяки нашим спільним зусиллям нам вдасться Мекленбург-Передню Померанію і Саксонію-Анхальт, Бранденбург, Саксонію і Тюрингію скоро перетворити в квітучі ландшафти, в яких варто жити і працювати" [13]. Такі слова з вуст німецького лідера звучали досить обнаділиво. Однак реальність ситуації стала не такою, якою її змальовував Г. Коль.

У результаті перетрубації кордон, який розділяв одну країну більше сорока років, зникав. Великі проблеми одразу ж виникли в економічній та соціальній сферах. Потрібно сказати, що в перші роки після об'єднання процесу зберігався соціальний розкол у межах німецької нації, і ці розбіжності були дуже помітними. Я намагався з'ясувати основні причини несхожості ментальності східних та західних німців, та протиріччя соціального розвитку двох частин Німеччини після об'єднання.

Головним завданням, яке постало перед новою державою, було відродження єдності Німеччини. Враховуючи те, що східна Німеччина тепер стала складовою частиною ФРН, вона мала дотримуватися Основного закону ФРН. У даному документі вказувалося, що Німеччина є демократичною і соціальною федеративною державою [14, с. 177]. Федеральний уряд протягом перехідного періоду мав створити всі умови для рівноправного соціального розвитку та соціальної захищеності громадян не залежно від їх територіальної належності. Уряд ФРН, передусім, дотримувався принципу, що головна мета соціальної держави – це не всестороннє забезпечення людини, а створення рівних стартових можливостей для кожного громадянина [5, с. 3].

На перший погляд здавалося, що настане новий період в історії Німеччини, всі стануть жити краще, всі проблеми залишаються позаду. Однак об'єднання викликало низку проблем в середині держави, тому що юридична єдність не могла вирішити проблем цивілізаційних. Пристосування жителів Східної Німеччини до нової ситуації стало нелегкою справою, основні про-

блеми були соціально-психологічного характеру [6, с. 38]. Тож уже з початку 1990-х рр. економічні і політичні умови збереження і подальшого розвитку соціальної держави істотно погіршилися.

У ФРН склалася досить складна ситуація. НДР була державою, де виробнича сфера відігравала головну роль. У зв'язку з цим перехід від планової економіки до ринкової зумовив масове безробіття громадян. Уряд Німеччини робив усе можливе, щоб зрівняти рівень життя двох частин. Однак, з 1990 по 2002 рік число робочих місць на території Східної Німеччини скоротилося з 8,6 до 6,1 млн. [3, р. 169]. Відсоток жінок, які після об'єднання були звільнені з робочих місць, був досить великим, але в порівнянні з західною частиною жіноча зайнятість на сході була все ж більшою, тому що в східних землях жіноча праця була звичайною справою, в той час, як на заході, ситуація була зовсім протилежною. Жінки в колишній НДР мали декретну відпустку лише півроку, після чого виходили на роботу. На заході цей термін становив 3 роки. Показовою є статистика співвідношення зайнятості жінок в НДР та ФРН. У 1993-1994 роках: інженери 21% і 7%, вчителі 58% і 36%, лікарі 58% і 36%, викладачі ВНЗ 38% і 19% [2, с. 285]. Така ситуація пояснюється тим, що в колишній НДР близько 90% жінок були робочого віку [9, с. 217]. В результаті об'єднання Німеччини у новостворених землях склалася така ситуація, коли в деяких населених пунктах все працездатне населення не мало роботи [8, с. 142].

Боротьба за оздоровлення державних фінансів супроводжувалася приватизацією великих державних підприємств, компаній, таких як пошта, авіакомпанія "Люфтваганза" або федеральні залізниці. Це дало відчутний економічний ефект. Однак уряду не вдалося перемогти головну ваду 1990-х рр. – безробіття [7, с. 288]. Незайнятість працездатного населення була першою, і однією з найголовніших ознак, що відрізняла східну і західну Німеччину. Причини пояснювали неспроможністю східних німців швидко пристосуватися до нових умов життя, а також тим, що уряд, зі свого боку, робив все для того, щоб перехідний період пройшов якнайшвидше. Рівень заробітної плати та доходи жителів східної Німеччини до 1996 року підвищилися майже на 50%, що значно перевищувало економічне виробництво нової країни [11, с. 4]. У той же час в західних землях такий показник заробітної плати був середнім. Але все ж рівень заробітної плати на сході був значно нижчим, ніж на заході. Такий контраст був зумовлений не відсутністю уваги до щойно приєднаних територій, а тим, що продуктивність праці на сході була значно нижчою. Тепер східні німці порівнювали свій рівень життя та матеріальне становище не з тим, що був раніше, а з тим, якого досягнули західні землі Німеччини, і хотіли отримувати відповідну заробітну плату.

Ситуація, що склалася, зовсім не подобалася західним німцям. Вони вважали жителів східної Німеччини неосвітченими, лінивими і такими, що не заслуговують на підвищення рівня доходів майже до західного. До того ж західні німці були змушені сплачувати великі податки, за допомогою яких мало стабілізуватися становище на сході країни. Певно це і стало однією із головних причин несприйняття східних німців західними, і навпаки.

Рівень пенсій також помітно зріс на сході. Пенсіонери найбільше здобули від даного об'єднання. Вони отримували високу пенсію, могли собі дозволити відпочинок, машину, про що більшість навіть мріяла не могла у колишній НДР. Проте швидко досягнути соціального рівномірного розвитку обох частин не вдалося. Тому значна частина мешканців нових федеральних земель

почала відчувати себе людьми "другого сорту", хоча насправді так не було, тому що держава робила все можливе для зрівняння соціальних умов двох частин однієї держави.

Іншою проблемою, яка постала на початку 1990-х років, було значне скорочення населення східної Німеччини. Це, по-перше, зумовлювалось скороченням народжуваності, оскільки жінки не бажали мати дітей, тому що не мали засобів для утримання сім'ї. Якщо в 1980 році на 100 жінок в НДР народжувалося 167 дітей, а в ФРН 141, то вже в 1993 році ці показники значно скоротилися у східній частині: на 100 жінок народжувалося 88 дітей, у той час, як на заході країни показники залишилися майже незмінними [12, с. 515]. Через відсутність засобів існування більшість змушена була перейти на державне утримання [4, с. 33-50]. Адже Основним законом ФРН гарантувалися захист і підтримка матері та дитини [15, с. 115]. По-друге, відсутність високооплачуваної роботи зумовила масову міграцію східних німців у західну частину. Ті жителі Сходу, які зберегли робочі місця, почали отримувати зарплату набагато меншу від західних німців, але одночасно вищу, ніж у колишній НДР. Діти залишилися без піклування батьків, які змушені були залишати рідні міста, і їхати в інші землі в пошуках високооплачуваної праці. Ця ситуація розпалювала і без того напружені відносини двох частин Німеччини, адже східні німці хотіли жити так, як і західні.

На думку сучасної дослідниці Л. О. Самсонової, не було досягнуто цілковитої соціальної ідентифікації "осі" та "веси" протягом перших років існування об'єднаної Німеччини [5, с. 158]. Країна пройшла довгий шлях для нормалізації тієї ситуації, що склалася на початку 1990-х років. Найтяжчими виявилися перші роки, що можна співставити з періодом канцлерства Гельмута Коля, який взяв на себе відповідальність забезпечити високий рівень життя для нової Німеччини. Однак результатом стала зміна влади у країні, оскільки більшість німців вважали, що Г. Коль не впорався зі своїм завданням.

У цих складних обставинах, що склалися в країні, на додаток загострилося взаємне несприйняття східних і західними німців. Після так званої "ейфорії" початку 1990-х років замість того, щоб звикати один до одного, і зближуватися, між ними починала зростати дистанція. В ментальності людей почала вибудовуватися стіна [1, с. 12]. Значна частина мешканців нових земель не бачила жодної перспективи в майбутньому ні для себе, ні для своїх дітей. На східні землі Німеччини поширилася платна медицина. Перебування тривалий час на лікарняному могло зумовити втрату роботи. Новий стиль життя досить помітно позначався на психології мешканців нових земель: "Раніше ми майже не говорили про гроші, а сьогодні ми тільки те і робимо, що говоримо про них" [6, с. 150].

Упередження мешканців різних частин країни стосовно один одного залишилися і нині. В очах західних німців представники колишньої НДР швидше "не відрізняються великим розумом, багато скаржаться і не можуть, або не хочуть працювати". В свою чергу, серед східних німців поширене уявлення, згідно з яким на заході країни люди "егоїстичні, безцеремонні на шляху до досягнення мети і поверхові в розмові" [10]. Вже через кілька років після утворення єдиної Німеччини мешканці східних земель воліли сильного державного втручання в економіку, відповідальності держави за вирішення

проблем безробіття і домагалися розширення державних послуг. На їхню думку, соціалізм в основному була гарна ідея, лише погано реалізована. Вони ніяк не могли звикнути до нових устроїв та законів, впевненість у завтрашньому дні, яка була в НДР, тепер зникає. Нове покоління, народжене у новій державі, не знає життя в розділеній країні. Однак відчуття різниці двох частин однієї країни залишається помітним. Щоб це відчути, не потрібно довго подорожувати, варто лише завітати до східної та західної частин Берліну.

Таким чином можна стверджувати, що різниця між західними та східними німцями тривалий час після об'єднання існувала досить відчутно і зберігається дотепер. Спостерігалась значна нерівність стосовно зарплат і просування працівників по службових сходинкам. На посади в престижні університети, підприємства брали переважно вихідців із західної Німеччини.

Західна Німеччина, яка обрала шлях розвитку, який абсолютно відрізнявся від східної Німеччини, вже в перші десятиліття показує кращі результати в розвитку країни. Інвестувалися гроші в ремонт доріг, в архітектуру, в навчання. Люди були більш вільними в мисленні і не обмежені в своїх діях. Хоча ФРН вкладала в східні землі дуже багато ресурсів, за різними оцінками ця сума досягла трильйону дойчмарок, однак не вдалося зрівняти рівень життя з західними землями. Соціальні наслідки поділу Німеччини досі не повністю усунені навіть після більше, як двох десятиліть возз'єднання.

Список використаних джерел

1. Hans-Georg Wehling. Deutschland Ost – Deutschland West: Eine Bilanz. – Leske+Budrich, Opladen., 2002. – 238 p.
2. Geissler R. Die Sozialstruktur Deutschlands. – Bonn: Bundeszentrale fuer politische Bildung, 1996. – 432 p.
3. Gunnar Winkler (Hg.) Sozialreport 2004. Daten und Fakten zur sozialen Lage in den neuen Bundesländern, Berlin., 2004. – 341 p.
4. Дороги Дж. Розенберг Колонизация Восточной Германии // "Альтернативы". – 1992. – №2 – С.33-50. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://scepsis.net/library/id_2591.html
5. Самсонова Л. О. Опыт социальной политики в ФРГ, 80-90 гг. XX века: Дис. канд. ист. наук. – Краснодар, 2003. – 242 с.
6. Федорова О.О. Внутриполитические и социально-психологические аспекты объединительного процесса в Германии: дис...канд. ист. наук / Федорова Ольга Олеговна. – Орёл., 2011. – 210 с.
7. Ватлин А.Ю. Германия в XX веке. – М., 2002. – 304 с.
8. Зайнапов А. Объединение ФРГ и ГДР: Социально-культурные и национальные аспекты. – Сыктывкар, 2013 – 467 с.
9. Фрольцов. В.В. Положение женщин Восточной Германии в 1990-е годы / В. В. Фрольцов // Женщины в истории: возможность быть увиденными: сб. науч. ст. Вып. 2 / БГПУ им. М. Танка; гл. ред. И. Р. Чикалова. – Минск, 2002. – С. 216-226.
10. Гаврих Г. Представление западных и восточных немцев друг о друге полны предрассудков. 13.07.2009. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.inosmi.ru/world/20090714/250680.html>
11. Die gegenseitige Wahrnehmung Ost- und Westdeutscher. Allensbacher im Auftrag der Hochschulinitiative Neue Bundesländer – Kurzbericht. – 28. September bis 12. Oktober 2012. – 44 p. [Electronic resource]. – Mode of access: www.studieren-in-fernost.de
12. История Германии: учебное пособие: в 3 тт. / Под общ. ред. Б. Бонвеча, Ю. В. Галактионова – М.: КДУ, 2008. – Т. 3: Документы и материалы / отв. ред. С. А. Васютин, Ю. В. Галактионов Л. Н. Корнева. – 592 с.
13. Helmut Kohl: Fernsehansprache anlässlich des Inkrafttretens der Währungs-, Wirtschafts- und Sozialunion. In: Bulletin des Presse- und Informationsamts der Bundesregierung Nr. 86 (3. Juli 1990). Zit. n. <http://helmut.kohl.kas.de/index.php?msg=555>.
14. Основной закон Федеративной Республики Германии. Пер. с нем. // Конституции зарубежных государств. / Сост. В. В. Маклаков. М., 2010. – С. 153-245.
15. Конституции зарубежных государств / Сост., пер., авт. введ. и вступ. ст. д. ю. н. проф. В. В. Маклаков. – М.: Вольтер Клубер, 2007. – 608 с.

Надійшла до редколегії 12.05.14

В. Приймак, асп.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

СОЦИАЛЬНАЯ ПОЛИТИКА ГЕРМАНИИ В ОТНОШЕНИИ ВОСТОЧНЫХ ЗЕМЕЛЬ В ПЕРВЫЕ ГОДЫ ОБЪЕДИНЕНИЯ

В статье определяются основные проблемы в социальной сфере, различия между развитием западных и восточных земель Германии, анализируются, какие результаты это имело для населения ФРГ в первые годы объединения.

Ключевые слова: Гельмут Коль, Федеративная Республика Германии, социальная политика, восточные и западные земли, безработица.

V. Pryymak, Graduate Stud.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

SOCIAL POLICY OF GERMANY TOWARDS EASTERN LANDS DURING THE EARLY YEARS OF UNIFICATION

The main social issues, the differences between the development of the Germany western and eastern regions are defined in the article, the influence of this issues on Germans in the early years of the association is analyzed.

Key words: Helmut Kohl, The Federal Republic of Germany, social policy, eastern and western lands, unemployment.

УДК 930.1

М. Рудь, канд. іст. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

О.П. КРИЖАНІВСЬКИЙ (1944-2010) ТА ЙОГО ВНЕСОК В ІСТОРИЧНУ НАУКУ

У статті розглядається життєвий шлях і педагогічна діяльність відомого українського історика О. П. Крижанівського (1944-2010), а також його внесок у вивчення стародавнього Сходу, західноєвропейського Середньовіччя та історії церкви і релігійної думки в Україні у XVIII – першій половині XIX ст.

Ключові слова: Крижанівський О. П., життєвий шлях, науково-педагогічна діяльність, сходознавство, церковно-релігійне життя, Україна XVIII – XIX ст.

3 січня 2014 року виповнилося б 70 років від дня народження доктора історичних наук, професора, завідувача кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Київського національного університету імені Тараса Шевченка з 1989 по 2010 рр. Олега Прокоповича Крижанівського, ім'я якого широко відоме українським історикам. Талановитий вчений і педагог, невтомний працелюб, чуйний товариш і колега, мудрий наставник, він понад сорок років відігравав вельми значну роль в українській історичній науці. Його багатогранна діяльність нерозривно пов'язана з важливим етапом у розвитку вітчизняної науки: становленням української орієнталістики, антикознавства та медієвістики. Саме завдяки його зусиллям ці дисципліни в умовах незалежної України стали переживати перші роки свого Ренесансу. Олег Прокопович брав участь у створенні дослідницьких праць, підручників і посібників з історії стародавнього Сходу та західноєвропейського Середньовіччя, розробці методологічних проблем всесвітньої історії, а також питань методики використання ТЗН у викладанні стародавньої історії, активно займався вихованням студентів-істориків у стінах Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Народився Олег Прокопович у буремне воєнне ліхоліття 3 січня 1944 року у селі Красна Слобідка Обухівського району Київської області в учительській родині Прокопа Михайловича і Ніни Федорівни Крижанівських [1, с. 36]. У 1946 р. сім'я переїхала у с. Деренковець Корсунь-Шевченківського району Київської області, де Олег Прокопович пішов до школи. Однак, у зв'язку з переїздом батьків, школу він закінчив (1960 р.) у селі Мліїв Городищенського району Чернігівської області і того ж року вступив на відділення історії історико-філософського факультету Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка, де спеціалізувався по кафедрі історії середніх віків і стародавнього світу. Після закінчення університету, у 1965 р. О. П. Крижанівський був направлений на роботу асистентом кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту. У листопаді 1965 р. був призваний до лав Збройних сил СРСР. Після демобілізації (листопад 1966 р.) повернувся на роботу в Кам'янець-Подільський педінститут [1, с. 36]. У 1967 р. вступив до аспірантури на кафедру історії Української РСР Київського університету, де під керівництвом доктора історичних наук, професора П. А. Лаврова у грудні 1970 р. захистив кандидатську дисертацію на тему: "Інвентарна реформа 1847-1848 рр. у Волинській губернії". У тому ж році був зарахований на посаду асистента кафедри

історії середніх віків і стародавнього світу КДУ ім. Т. Г. Шевченка, на якій пропрацював 40 років, пройшовши шлях від асистента до професора, завідувача кафедри історії стародавнього світу та середніх віків (1989-2010 рр.) [1, с. 75, 177].

О. П. Крижанівський залишив по собі вагомий науковий доробок, який нараховує понад 70 праць, що розкривають усю багатогранність його невтомної творчої особистості. Як науковець він розпочав свою діяльність з дослідження інвентарної реформи 1847-1848 рр., присвятивши цій проблемі крім своєї кандидатської дисертації низку ґрунтовних наукових статей, опублікованих наприкінці 60-х – на початку 70-х років XX ст. на сторінках часописів "Вісник Київського університету", "Архіви України", "Український історичний журнал" [2; 3; 4]. У них вперше у вітчизняній історіографії давалася характеристика соціально-економічних передумов інвентарної реформи, історії її підготовки і проведення, на основі архівних документів, більшість з яких уперше вводилася у науковий обіг, досліджувалася реалізація положень реформи на Волині, хід антикріпосницької боротьби волинських селян, що активізувався у результаті запровадження у регіоні інвентарних правил. Оперуючи великим фактичним матеріалом, О. П. Крижанівський переконливо довів, що інвентарна реформа, за допомогою якої царський уряд прагнув насамперед погасити на Правобережній Україні полум'я селянської боротьби і тим самим "зберегти" і зміцнити самодержавно-кріпосницький устрій, у Волинській губернії зазнала провалу. Вона не змогла "упорядкувати" взаємовідносини між поміщиками і селянами і призупинити піднесення антикріпосницької боротьби. Навпаки, наголошував О. П. Крижанівський, вона викликала значну хвилю селянських заколотів, і хоча селянські заворушення 1848-1849 рр. на Волині не переросли у повстання, вони безумовно сприяли подальшому поглибленню кризи кріпосницької системи у царській Росії [5, с. 22].

З 1970-х років магістральним напрямом наукових досліджень О. П. Крижанівського стає історія церкви та релігійної думки в Україні у XVIII – першій половині XIX ст. Інтенсивна, кропітка робота в архівах Києва, Ленінграда (з 1992 р. – Санкт-Петербурга), Луцька, Житомира, Кам'янця-Подільського та інших міст дозволила йому підготувати фундаментальну монографію "Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII – перша половина XIX ст." (К., 1991), яка була блискуче захищена у якості докторської дисертації у стінах Київського університету імені Тараса Шевченка 18 травня 1992 р. [6]. У монографії на широкий докумен-

тальній основі досліджувалося місце церковної економіки у соціально-економічному розвитку Правобережної України XVIII – першої половини XIX ст. Головна увага приділялася зростанню церковного землеволодіння на Правобережжі у XVIII ст., формам і методам господарювання у церковних маєтках, структурі церковних доходів, проведенню секуляризації церковного майна у 40-х роках XIX ст. та її соціально-економічним наслідкам. Автор всебічно проаналізував також реакцію правобережного селянства на феодальний визиск церквою та національно-релігійний гніт у XVIII ст., з'ясував причини зростання антицерковних настроїв серед парафіян у 40-50-і роки XIX ст. О. П. Крижанівський дійшов висновку, що загалом церква на Правобережній Україні у XVIII – першій половині XIX ст. відігравала у соціально-економічному розвитку регіону неоднороздільну роль. З одного боку, – зазначав автор, – своєю господарською діяльністю вона робила певний внесок у загальний розвиток продуктивних сил, сприяла процесу первісного нагромадження на Правобережжі, а отже і генезису капіталістичних відносин в регіоні. З другого боку, на його думку, церковна економіка значною мірою залишалася консервативною, що обумовлювалося специфічною роллю церкви як культурної організації, скасуванням державою господарської ініціативи духовенства [7, с. 116].

Помітним явищем в українській історіографії 90-х років XX ст. стала тритомна колективна праця "Історія церкви та релігійної думки в Україні" (К., 1994), третій том якої О. П. Крижанівський підготував спільно з С. М. Плохієм [8]. У роботі в узагальнюючому плані розглядалися основні віхи церковно-релігійного життя на українських землях від Берестейської доби (1596 р.) до середини XIX ст. На значному джерельному та історіографічному матеріалі автори проаналізували передумови церковного розколу в Україні наприкінці XVI ст., простежили вплив Берестейської унії на церковне та громадсько-політичне життя краю, висвітлили структурну організацію католицької, греко-католицької та православної церков, їх соціально-економічну та культурно-освітню сфери діяльності.

Не обійшли увагою дослідники і питання одержавлення церковного життя в синодальний період. Вони справедливо наголошують на тому, що у синодальну добу (спершу на Лівобережній Україні, а після поділів Польщі і на Правобережжі) церква стала своєрідним державним відомством, провідником офіційної ідеології, наділений до того ж поліцейськими функціями, що підривало її суспільний авторитет [8, с. 272]. Значної шкоди суспільному престижу церкви в Україні завдавав, на думку авторів, украй низький культурно-освітній рівень основної маси духовенства, особливо православно. Разом з тим, на їх погляд, церква, передусім греко-католицька, посприяла, певною мірою, розвитку українського шкільництва, відкривши доступ у духовні училища світської молоді та організувавши наприкінці XVIII ст. монастирські публічні школи [8, с. 273].

Відзначаючи багатогранність інтересів О. П. Крижанівського, слід сказати ще про один, мабуть найважливіший, напрям його діяльності – класичне сходознавство, викладацькому аспекту якого він присвятив майже сорок років життя. Результатом чого стала підготовка двох фундаментальних праць у галузі української орієнталістики – "Історія Стародавнього Сходу: Курс лекцій. – К.: Либідь, 1996. – 480 с.", а також "Історія Стародавнього Сходу: Підручник. – К.: Либідь, 2000. – 592 с.". Останній з яких уже витримав чотири видання (К.: Либідь, 2000, 2002, 2006, 2009). Не втратив цей унікальний авторський курс свого наукового значення і понині, і, мабуть, ще не одне десятиліття служитиме справі

ознайомлення українських студентів з історією цивілізацій Стародавнього Сходу. У передмові до посібника О. П. Крижанівський справедливо наголошував, що в ідеальному варіанті вузівський підручник з однієї з найскладніших історичних дисциплін – історії Стародавнього Сходу "мав би написати поважний авторський колектив у складі фахівців з цілої низки галузей орієнталогії (з шумерології, ассириології, еламистики, еблаїстики, арабістики, семітології, єгиптології, мероїстики, урартології, іраністики, хеттології, хурритології, індології, китаїстики, японістики тощо)" [10, с. 5]. Проте формування такого колективу в Україні, де сходознавство ще тільки спирається на ноги, – справа майбутнього. Тому й наважився автор підмінити колектив орієнталогів з огляду на свій вельми значний досвід викладання цієї дисципліни у стінах Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Праця О. П. Крижанівського стала першим українським посібником з історії стародавніх цивілізацій Месопотамії, Єгипту, Східного Середземномор'я, Малої Азії, Ірану, Індії, Китаю та Японії. У ній всебічно розкриваються особливості політичного й соціально-економічного розвитку давньосхідних суспільств, дається характеристика їх культури та релігії. Висвітлюється роль екологічного, етно-демографічного, психологічного факторів у розвитку найдавніших цивілізацій Сходу. Автор намагався добром історичного матеріалу та стилем його викладу спростувати несправедливе твердження, яке інколи можна зустріти в літературі, що старосхідна історія (особливо на тлі античності) убога та безбарвна, викликати до неї зацікавленість з боку студентської аудиторії [9, с. 5]. І це йому, безумно, вдалося, ось уже близько 20 років навчальний посібник О. П. Крижанівського є настільною книгою українського студентства при вивченні цивілізацій Стародавнього Сходу.

Значу роль у популяризації історичної науки в Україні, зокрема історії Середньовіччя, відіграли підручники О. П. Крижанівського, підготовлені на рубежі XX – XXI ст. Олег Прокопович завжди приділяв велику увагу викладанню історії в середній школі. Школярам був адресований підготовлений ним спільно з вчителем-методистом СШ №25 м. Києва Хірною О. О. підручник "Історія середніх віків" для учнів 7-го класу загальноосвітньої школи [11], що витримав за останні 15 років близько десяти видань. А в 2004 р. побачив світ його вузівський навчальний посібник "Історія середніх віків. Вступ до історії західноєвропейського Середньовіччя: Курс лекцій. – К.: Либідь, 2004. – 365 с.", котрий О. П. Крижанівський підготував у співавторстві з дочкою О. О. Крижанівською [12]. Лекції, що увійшли до посібника, – проблемні. У ньому достатньою мірою відображені основні свідчення з історії середньовічного Заходу, накопичені вітчизняною та зарубіжною медієвістикою. Хоча в центрі уваги авторів підручника політична історія країн Західної Європи, у ньому цілком оправдано також значна увага приділена середньовічній церкві, змінам у соціальній структурі суспільства, становищу різних прошарків населення, їх повсякденному життю, військовій справі і духовній культурі західноєвропейського Середньовіччя.

Багато часу і уваги приділяв О. П. Крижанівський роботі з вчителями, читав для них лекції на курсах підвищення кваліфікації при КДУ, давав індивідуальні консультації, неодноразово очолював журі конкурсу "Учитель року", був головою фахової предметної комісії при Міністерстві освіти та науки України з підготовки підручників з історії [1, с. 125-126].

Однією з важливих граней науково-просвітницької діяльності О. П. Крижанівського безумовно була педагогічна діяльність у вузах України, насамперед у Київському

національному університеті імені Тараса Шевченка, що супроводжувала його практично все життя. Як уже зазначалося, 40 років віддав він кафедрі історії стародавнього світу та середніх віків. До кінця життя вважав О. П. Крижанівський цю роботу своїм великим щастям.

Всі, хто вчився у нього, як ті, хто став орієнтологом, так і ті, хто обрав інші спеціальності, завжди з вдячністю згадують його лекції, у котрих відобразився художній талант його натури і ставлення до історії. Вони відрізнялися жвавістю, яскравістю і доступністю викладу, відтворювали минуле у всьому його історичному колориті. Були насичені глибокими, завжди оригінальними думками, котрими він щедро ділився зі своїми студентами, розкриваючи "таємниці ремесла" історика.

Не менш захоплюючими були його семінари, де наголос завжди робився на самостійну дослідницьку роботу студента вже з першого курсу. Надаючи своїм слухачам максимум свободи, О. П. Крижанівський разом з тим запалював у них вогник пошуку нових оригінальних рішень кожної теми. Він не скупився ділитися зі студентами своїми величезними знаннями, навколо нього завжди існувало обширне "поле тягіння", що втягувало велику кількість студентської молоді, які писали у нього курсові, дипломні роботи, а деякі і кандидатські дисертації.

Через велике різноманіття наукових інтересів О. П. Крижанівського його навряд чи можна назвати творцем наукової школи у вузькому змісті цього слова. Однак, він створив школу однодумців в історичній науці, озброївши її представників ґрунтовною дослідницькою методикою, любов'ю до історії і чесністю у ставленні до неї.

Усі люди, яким пощастило спілкуватися з О. П. Крижанівським – і в науці, і у викладацькій та організаційній роботі – вбачали у ньому прекрасний зразок не лише знаного вченого, але і людини з великої літери. У ньому гармонійно поєднувались інтелігентність і навіть інтеле-

ктуалізм з незвичною для такого відомого вченого простотою, демократичністю у поведінці, одязі, розмові, повна відсутність академічної бундючності. Добрий за натурою, він охоче допомагав усім, хто про щось його прохав, був уважним і турботливим до своїх близьких, співробітників, учнів, володів тонким, добрим гумором.

Пам'ять про відомого українського історика, добру і чуйну людину – О. П. Крижанівського назавжди залишиться в серцях його колег та численних учнів.

Список використаних джерел

1. Архів Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2010. – Спр. зв. 2010. – ПВС – 3.
2. Крижанівський О. П. Порушення поміщиками інвентарної реформи 1847-1848 рр. (на матеріалах Волинської губернії) // Вісник Київського університету. Серія Історії. – 1969. – № 11. – С. 103-111.
3. Крижанівський О. П. Література і джерела про інвентарну реформу 1847-1848 рр. у Правобережній Україні // Архіви України. – 1970. – №1. – С. 73-74.
4. Крижанівський О. П. Селянські рухи у Волинській губернії після інвентарної реформи 1847-1848 рр. // Український історичний журнал. – 1970. – №3. – С. 105-107.
5. Крижанівський О. П. Інвентарна реформа 1847-1848 рр. в Волинській губернії: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. – К., 1970.
6. Крижановский О. П. Церковь в социально-экономическом развитии Правобережной Украины в XVIII – первой половине XIX в.: автореф. дис. на соискание ученой степени доктора ист. наук. – К., 1992.
7. Крижанівський О. П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII – перша половина XIX ст.). – К., 1991.
8. Крижанівський О. П., Плохій С. М. Історія церкви та релігійної думки в Україні: У 3-х книгах. – К., 1994. – Кн. 3.
9. Крижанівський О. П. Історія Стародавнього Сходу: Курс лекцій. – К., 1996.
10. Крижанівський О. П. Історія Стародавнього Сходу: Підручник. – К., 2000.
11. Крижанівський О. П., Хірна О. О. Історія середніх віків. Підручник для 7-го класу середньої школи. – К., 1998.
12. Крижановська О. О., Крижановський О. П. Історія середніх віків. Вступ до історії західноєвропейського Середньовіччя: Курс лекцій. – К., 2004.

Надійшла до редколегії 14.05.14

Н. Рудь, канд. ист. наук, доц.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

О. П. КРИЖАНОВСКИЙ (1944-2010) И ЕГО ВКЛАД В ИСТОРИЧЕСКУЮ НАУКУ

В статье рассматривается жизненный путь и педагогическая деятельность О. П. Крижановского (1944-2010), а также его вклад в изучение древнего Востока, западноевропейского средневековья, историю церкви и религиозной мысли в Украине в XVIII – первой половине XIX в.

Ключевые слова: Крижановский О. П., жизненный путь, научно-педагогическая деятельность, востоковедение, церковно-религиозная жизнь, Украина XVIII – XIX в.

N. Rud, PhD (equiv. in History), Associate Prof.

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

O. KRYZHANIVSKYI (1944-2010) AND HIS CONTRIBUTION TO THE HISTORY

The article deals with the life and teaching activities of the famous Ukrainian historian O. Kryzhanivskyi (1944-2010) and his contribution to the study of the ancient East, medievalism and church history and religious thought in Ukraine in the 18th – early 19th century.

Keywords: Kryzhanivskyi O., biography, scientific and educational activities, orientalism, church and religious life, Ukraine of the 18th – 19th centuries.

УДК: 321.02:33.021.8 "1994-1999" Кучма

С. Шкабко, асп.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА ЛЕОНІДА КУЧМИ (1994-1999 РР.): СПРОБИ РЕФОРМ

У статті розглядаються основні заходи Президента України Леоніда Кучми щодо проведення реформ в економічній сфері в 1994-1999 рр.

Ключові слова: Україна, Кучма, реформи, приватизація, гривня.

Період другої половини 1990-х рр. став яскравим вираженням проблематичності та закостенілості суспільно-політичного, а також економічного життя в державі. Перші роки незалежності були досить непростими, а тому вибори 1994 року були пов'язані зі сподіваннями обрати гідного, антикризового Президента, який змінить

кардинально ситуацію в економіці та зупинить колапс. Реформи давно уже назріли, отже важливе місце займала програма змін та перетворень.

Мета статті – прослідкувати основні економічні заходи Леоніда Кучми в період першої каденції та виявити їхній вплив на соціально – економічний стан в суспільстві.

© Шкабко С., 2014

Дане питання є досить актуальним на сьогоднішній день, позаяк саме зараз потрібно об'єктивно та виважено проаналізувати кроки другого Президента України для стабілізації та спроби реформування економічної сфери країни. В історіографії дана проблема почала висвітлюватись ще з кінця 1990-х, однак ці оцінки були передчасними та досить часто суб'єктивними. Такі підходи мали місце в працях А. Виттковски [1], В.Гриньова [2] та В.Пинзенника [11]. Більш ґрунтовно та послідовно до вивчення даної проблеми підійшов А.Гальчинський [3], який у своїй праці приділив велику увагу економічним перетворенням в державі, адже сам був причетним до їх розробки та реалізації. Однак ця тематика потребує більш детального та сучасного підходу, неупередженого висвітлення державної політики президента Кучми в економіці під час першої каденції.

Обрання Леоніда Кучми на президентську посаду у липні 1994 року стало новою віхою в процесі державотворення молодого незалежної української держави. Новий глава держави зіткнувся з великим комплексом проблем в різних сферах, зокрема економічній. Трьохлітнє президентство Леоніда Кравчука не принесло довгоочікуваних зрушень та змін. Це пояснювалося, в основному, трьома причинами: 1) державні інститути були достатньо слабкими через невизначеність конституційних повноважень, що призводило до блокування ініціатив один одного; 2) в економіці домінуючі позиції займала промисловість, що не давало поштовхів до розвитку сільського господарства, ринку послуг та сервісів; 3) відсутність розуміння економічної стратегії та використання наявних державних коштів за сферою ефективного застосування [1, с. 99].

Ситуація на середину 1990-х років була досить напруженою та складною, вимагала термінових та продуманих дій. Відразу після перемоги на президентських виборах 1994 року команда новообраного глави держави розпочала свою роботу щодо напрацювання програми широких економічних реформ, так як економічні питання були одними з основних в передвиборчій стратегії Леоніда Кучми. У 1994 році падіння обсягів валового внутрішнього продукту в Україні було більшим, ніж у середньому по країнах СНД. Так, падіння ВВП склало 23 % до рівня 1993 року, а промислового виробництва – 28 % [6, с. 31].

Економічна ситуація в державі була доволі проблематичною: фінансова та грошова системи були в катастрофічному становищі, інфляція становила 10250 %, курс карбованця щодо долара США девальював у 8,3 рази [4, с. 14]. Одним із перших заходів Леоніда Кучми на посаді було підписання указу Президента України від 5 серпня 1994 року "Про порядок надання у 1994 році фінансової підтримки підприємствам", яким передбачалося надання на зворотній основі фінансової допомоги підприємствам, державна частка яких перевищувала 50 %. Кабінету міністрів доручалося підготувати документи для асигнування зазначених цілей [14].

Для розробки плану реформ на посаду радника президента з макроекономічних питань був призначений Анатолій Гальчинський, завідувач відділу міжнародних валютно – фінансових відносин Інституту світової економіки та міжнародних відносин НАН України [15]. Варто зазначити, що Анатолій Гальчинський ще в червні 1994 року запропонував проект грошової реформи в Україні. Він переконував, що запровадження повноцінної грошової одиниці – гривні є давно назрілим і необхідним кроком, адже купонно-карбованець як тимчасова одиниця не виконував своєї ролі в фінансовому житті держави. Цілі грошової реформи вбачалися в утворенні грошової системи, яка була б втіленням ринкової економіки, реформуванні банківської системи, заміні ку-

понно-карбованця на повноцінну гривню [12]. Слід зауважити, що було представлено два варіанти введення вітчизняної валюти: 1) запровадження гривні на основі паралельного обігу, що передбачало введення в обіг валютної гривні в якості національної банкноти, а також залучення в обіг приватизаційної гривні; 2) механізм одномоментного запровадження в обіг гривні, що мало на меті запустити в обіг гривню відразу, попередньо визначивши дату проведення реформи. Передбачалося видання Указу Президента про введення нової грошової одиниці за 10-15 днів до проведення обміну карбованців на гривню, встановлювався курс деномінації карбованця до гривні в співвідношенні 10000 до 1, а також проведення обміну протягом 21-28 днів. Однак, одномоментного запровадження в обіг гривні було доцільним за умови досягнення певної цінової стабілізації, утримання у встановлених границях бюджетного дефіциту та відповідного урівноваження платіжного балансу. При відсутності вказаних передумов застосовувалась схема паралельного обігу гривні та карбованця і поступового витіснення останнього.

Схема одномоментного запровадження гривні встановлювала фіксований курс гривні по відношенню до карбованця; у відповідності з фіксованим курсом гривні проводилася деномінація грошового обігу та відповідним чином змінювалися роздрібні ціни; готівкові кошти фізичних та юридичних осіб, вклади населення конвертувалися в гривню за спеціальною схемою; строк одномоментного запровадження в загальний обіг гривні не міг перевищувати одного місяця. Інша схема, поступова, впроваджувала гривню в роздрібний обіг. Виплати населенню заробітної плати та інших доходів здійснювалися у фіксованому курсовому співвідношенні у карбованцях і гривні. Передбачалося здійснення поетапної готівкової конвертації депозитів населення в гривню. На час реформи мала бути впроваджена система державного страхування грошових заощаджень населення від інфляції [12].

13 вересня 1994 року Президент України видає Указ "Про організаційне забезпечення підготовки пропозицій з питань макроекономічної політики та реформування економіки", що постановляв створити при Президенті Колегію радників з питань макроекономіки, яка мала готувати пропозиції щодо перспективного розвитку економіки. Дану Колегію очолював Радник Президента з питань макроекономіки. До її складу входили позаштатні радники Президента України з основних напрямків макроекономічної політики: Володимир Бородюк, Валерій Геєць, Петро Мірошников, Володимир Михалевич, Юрій Пахомов, Олександр Пасхавер, Віктор Пинзеник, Петро Саблук, Володимир Черевань [16;17].

Дана команда економістів на чолі з радником Президента Анатолієм Гальчинським підготувала програму перетворень, що мала на меті стабілізувати ситуацію в фінансово-економічному секторі. Вже 4 жовтня був готовий проект Доповіді Президента України у Верховній Раді на 95 сторінках, що включав два глобальних розділи: "Стан соціально-економічної ситуації в Україні" та "Новий курс соціально-економічної політики". Другий розділ містив шість параграфів: "Завдання фінансової стабілізації, зміцнення банківської системи та національної грошової одиниці", "Інституціональні перетворення", "Структурна політика", "Житлова політика", "Аграрна політика", "Соціальна політика" [9]. В кінцевому варіанті програму перетворень було зменшено до 19 сторінок, а суттєвою відмінністю від першопочаткового варіанту стала заміна четвертого параграфу другого розділу "Житлова політика" на "Аграрну реформу", п'ятою позицією стала "Зовнішньоекономічна політика".

Це свідчило про пріоритет розвитку економіки та її інтеграції до світового ринку [8, с. 24].

Також до роботи в ролі експертів долучилися відомий шведський економіст Андерс Аслунд та позаштатний радник президента Богдан Гаврилишин. Даючи оцінку розробленому документу останній зазначив: "Я прочитав його чернетку, зробив кілька коментарів, а потім з великим задоволенням слухав, як президент Кучма презентував програму парламенту 11 жовтня 1994 року. Програма не була бездоганна, але вона була досить смілива. Вона давала нові підстави для сподівань" [2, с. 253].

11 жовтня 1994 року Президент України Леонід Кучма виступив на пленарному засіданні Верховної Ради України зі зверненням "Шляхом радикальних економічних реформ", у якому визначалися стратегічні завдання і загальні положення трансформації української економіки, її перетворення на найближчу перспективу. Незважаючи на протистояння з депутатським корпусом, а також розбіжності в баченні реформ, програма перетворень була схвалена. В проекті була зафіксована економічна ідеологія, яка мала об'єднати всі гілки та структури влади на шляху до змін в економічній сфері. Згідно доповіді Президента, уряд був відповідальним за втілення в життя прийнятих ініціатив. Передбачалося, що Кабінет Міністрів мав вирішити першочергово такі завдання: подолання платіжної кризи, створення умов для розвитку фондового ринку, прискорення проведення приватизації, здійснення банківської та грошової реформ.

Загалом, програма перетворень передбачала декілька концептуальних напрямків. Важливим завданням була інфраструктурна розбудова, що мала базуватись на ринкових засадах, і мала завершити процес створення цілісної національної економіки. Основою стратегічного курсу реформ мала стати макроекономічна стабілізація, що поєднувала одночасну фінансову та грошову стабілізацію. Ці заходи мали сприяти створенню привабливого інвестиційного клімату та передумов для економічного зростання. В той же час необхідним кроком виходу із фінансової кризи повинна була стати цінова лібералізація. Варто зазначити, що подібні ініціативи мали місце в часи прем'єрства Леоніда Кучми. Саме тому основним стержнем економічної політики 1994-1999 рр. стало проведення послідовного курсу щодо цінової лібералізації як запоруки подолання надмірного адміністративного управління в минулі роки [3, с. 142].

Не менш важливим напрямком трансформацій була передбачена політика прискорення приватизації. Попередні спроби повільного роздержавлення себе повністю дискредитували і вичерпали, тому важливим фактором зрушень повинно було стати формування приватного сектору, створення національного капіталу, забезпечення конкурентних умов для розвитку бізнесу. Третім блоком реформ стала земельна реформа, яка мала на меті демонтувати залишки старої радянської колгоспної системи, наділити громадян землею та перевести сільське господарство на ринкові рейки функціонування та розвитку. Наступним кроком у проведенні заходів модернізаційного характеру стало поетапне інтегрування української економіки в світовий економічний простір. Ключове завдання полягало не лише в адаптації до міжнародних стандартів законодавства та знятті митних бар'єрів, а в підготовці та підвищенні конкурентоспроможності важливих галузей української економіки до правил гри на світових ринках [7, с. 506].

Варто зазначити, що після проголошення програми "Шляхом радикальних економічних реформ" надійшла велика кількість пропозицій до її змісту. Зокрема, Рівненський облвиконком висловив свої зауваження та рекомендації до розділу "Новий курс соціально-еко-

мічної політики", які по суті, мали раціональне зерно. Пропонувалося посилити відповідальність за несплату податку з прибутків підприємств, заборонити проплату одного підприємства за інше в законодавчому порядку з метою забезпечення контролю за платіжкою – розрахунковими операціями. Також однією з ініціатив було забезпечення рівних можливостей приватизації державного майна для громадян. Важлива роль надавалась стимулюванню зовнішньоекономічної діяльності, яка мала забезпечуватись пільговим оподаткуванням [13].

Приватизація в Україні займала чільне місце в економічних планах президентської команди. Період 1995-1999 рр. увійшов в історію як "етап масової приватизації". Він характеризувався використанням приватизаційних паперів для залучення широких мас населення до придбання акцій малих та великих підприємств державної форми власності. Варто наголосити, що основну ініціативу щодо проведення приватизації проявив саме президент Кучма, адже Верховна Рада досить часто провалювала чи відтерміновувала затвердження державних програм з цього важливого питання. Так, протягом вище зазначеного періоду, саме завдяки президентським указам в 1995, 1996, 1999 рр., здійснення приватизації ставало реальністю та необхідністю. Основними об'єктами приватизаційних заходів були промислові підприємства, що виробляли продукцію в різноманітних галузях: машинобудування, хімічна промисловість, металургія, військова сфера, авіабудування [10, с. 137].

Не можна не відмітити припущення деяких авторів, що сама кампанія приватизації державного майна проводилась досить непрозоро та непослідовно, відсутній був чіткий алгоритм дій. Існує думка, що результати приватизації є не наслідком помилок осіб, відповідальних за проведення реформ, а цілеспрямованою політикою, направленою на задоволення інтересів вузького кола осіб. Проте варто наголосити, що об'єктивно мало місце як і одне, так і інше [5, с. 220].

Особлива роль в стабілізаційному пакеті реформ надавалась втіленню в життя повноцінної ефективної грошової реформи. Завдання проведення в Україні грошової реформи, запровадження в обіг національної грошової одиниці – гривні було проголошено ще в 1990 р. Грошова реформа мала стати рушієм процесів перетворення, перебудови фінансової та банківської системи, становлення грошового та фондового ринків. Однак здійснити необхідні зміни не вдалося через відсутність політичної волі. Запровадження 10 січня 1992 р. купонів було вимушеним та виправданим кроком, але водночас досить обережним заходом. Прихід на президентську посаду Леоніда Кучми зрушив справу з мертвого місця. В жовтні 1994 р. був виданий указ про створення Державної комісії з проведення грошової реформи. В липні 1995 р. було створено робочу групу з опрацювання нормативних документів щодо проведення реформи, до складу якої увійшли М.Саблук, А.Мороз, А. Даниленко, В.Терпило, Н.Дорофєєва, а також А.Гальчинський, який очолював групу. Вона підготувала пакет документів, що передбачали проведення реформи в жовтні 1995 р. Проте позиція прем'єр – міністра України Євгена Марчука, а також Голови Національного банку Віктора Ющенка щодо відкладення реформи ще на рік визначила результат. 25 серпня 1996 р. був підписаний Указ Президента "Про проведення грошової реформи", згідно з яким з 2 вересня 1996 р. запроваджувалася в обіг національна валюта – гривня. Незважаючи на затягування та запізнілість реформи, вона вважається чи не головним ключовим засобом подолання економічної кризи, стабілізації фінансової системи. Однією з переваг змін було збереження наявних грошових заоща-

джень громадян та грошових активів суб'єктів господарювання. Варто відзначити, що грошова реформа пройшла досить організовано, це було заслугою Національного Банку України. Проте не слід забувати, що існувало достатньо ресурсів та часу для підготовки втілення заходів на практиці [3, с. 210].

Важливим наслідком проведення грошової реформи стало відновлення довіри до національної валюти. Так, на початок 1996 р. сума депозитних вкладів населення становила 536,5 млн. грн., уже за два роки – 1708,4 млн. гривень. Стабілізація національної валюти дала змогу у вересні 1996 року ввести в обіг нову грошову одиницю – гривню. Запровадження гривні не було технічним рішенням. Віктор Пинзеник, міністр фінансів в багатьох урядах незалежної України, вбачав у цьому те, що на карбованці, який прийняв на себе удар інфляції, стояло тавро тимчасовості, тому суспільство чекало на його заміну. Отже, введення гривні відкрило можливості для інвестування в українську економіку та її структурної перебудови [11, с. 39].

Безумовно, завдання, які поставив Президент Кучма для реалізації, були досить амбіційними та ризикованими, але це було необхідно в умовах проблемної економіки та кризи всередині країни. Глава держави з однієї сторони був прихильником ринкових трансформацій, проте радянський досвід ракетобудівника та керівника "Південмашу" змушували його проводити досить обережну політику щодо реалізації ринкових засад існування економіки.

Таким чином, підсумовуючи вище зазначене, можна констатувати, що ініційований та втілений командою Леоніда Кучми комплекс реформ та заходів у фінансово-економічній сфері був необхідним та важливим кроком для стабілізації та розбудови економічного життя української держави. Приватизація, збалансування державного бюджету, лібералізація цін, проведення грошової реформи – всі ці дії мали визначальний характер для покращення внутрішньополітичної ситуації в Україні. Проте не слід ідеалізувати проведені заходи, вони містили велику кількість негативних моментів: половинчатість реформ, непослідовність, непрозорі умови приватизації. В цілому, можна стверджувати, що еко-

номічна ситуація була нормалізована завдяки зусиллям адміністрації Леоніда Кучми, були закладені передумови для зростання реального сектора економіки та виходу України на новий етап розвитку.

Список використаних джерел

1. Виттковски А. Пятилетка без плана. Украина:1991-1996. Формирование национального государства, экономики, элиты; пер. с нем. – К.: Сфера, 1998. – 240 с.
2. Гаврилишин Б. Д. Залишаюсь українцем. – К.: Університетське видавництво "Пульсари", 2011. – 288 с.
3. Гальчинський А.С. Нотатки радника Президента. Десять років з Президентом Леонідом Кучмою / А.С. Гальчинський – К.: Либідь, 2013 – 581 с.
4. Гальчинський А.С. Суперечності реформ: у контексті цивілізаційного процесу / А.С. Гальчинський. – К.: Українські пропілеї, 2001. – 320 с.
5. Гринев В.Б. Потерянное десятилетие – контуры новейшей политической и экономической истории Украины / В.Б. Гринев, А.С. Гугель. – К.: МАУП, 2001 – 432 с.
6. Економічна доповідь Президента України 1994 рік. – К., 1995 – 202 с.
7. Кучма Л.Д. Кроки становлення національної економіки, 1994-2004 роки: у 2 кн. / Леонід Кучма. – К.: Либідь, 2008 – Кн.1: Подолання кризи. Радикальні економічні реформи, 1994-1999 роки. – 520 с.
8. Кучма Л.Д. Україна: шляхом реформ / Л.Д. Кучма. – К.: Видавничий дім "Альтернативи", 2003. – 448 с.
9. Матеріали до доповідей Президента України з соціально – економічних питань. – ЦДАВО, ф.5233, оп. 2, спр. 85, арк. 8-95.
10. Падалка С.С. Приватизація в Україні: перші підсумки та уроки (1991-2009) / С.С. Падалка. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2010. – 362 с.
11. Пинзеник В.М. Коні не винні: Реформи чи їх імітація. – 2-ге вид., доп. / В.М. Пинзеник. – К.: Академія, 1999 – 127 с.
12. Програма проведення грошової реформи в Україні (другий етап). – ЦДАВО, ф.5233, оп. 2, спр. 84, арк. 26-54.
13. Пропозиції і зауваження Рівненського обласного об'єднання до розділу "Новий курс соціально-економічної політики". – ЦДАВО, ф.5233, оп. 2, спр. 86, арк. 24-31.
14. Указ Президента України "Про порядок надання у 1994 році фінансової підтримки підприємствам" №428/94 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/428/94>
15. Указ Президента України "Про радника Президента України з питань макроекономіки" №438/94 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/438/94>
16. Указ Президента України "Про організаційне забезпечення підготовки пропозицій з питань макроекономічної політики та реформування економіки" №523/94 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/523/94>
17. Указ Президента України "Про призначення позаштатних радників Президента України з питань економічної політики" №524/94 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/524/94>

Надійшла до редколегії 14.05.14

С. Шкабко, асп.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ЕКОНОМІЧЕСКАЯ ПОЛИТИКА ЛЕОНИДА КУЧМЫ (1994-1999 ГГ.): ПОПЫТКИ РЕФОРМ

В статье рассматриваются основные мероприятия Президента Украины Леонида Кучмы по проведению реформ в экономической сфере в 1994-1999 гг.

Ключевые слова: Украина, Кучма, реформы, приватизация, гривна.

S. Shkabko, Graduate Stud.

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE ECONOMIC POLICY OF LEONID KUCHMA (1994-1999): THE REFORM EFFORTS

The article reviews the main events of the President of Ukraine Leonid Kuchma for reform in the economic sphere in the 1994-1999.

Key words: Ukraine, Kuchma, reforms, privatization, UAH.

УДК 94(477-25):291.37"17"

Я. Шульга, асп.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ПОВСЯКДЕННЯ ПРОЧАН У КИЄВІ У XVIII СТ.: ПРАКТИКИ ТА ДЕВІАЦІЇ

В публікації висвітлюється повсякдення прочан у Києві у XVIII ст. Показані побутові аспекти життя прочан у міс-ті та девіантні ситуації.

Ключові слова: прочани, Київ, повсякдення, кияни, українське бароко.

Невід'ємною частиною традиційної культури українців є народна релігійність, важливе місце у якій традиційно займали паломництва і богомільля, що носили не

формальний характер, а ретранслявали глибинні інтенції народного благочестя.

Проблема паломництва до київських православних святинь у XVIII ст. на сьогодні є слабо вивченою. При-

© Шульга Я., 2014

чина цього полягає у розпорошеності інформації, як в джерелах, так і в літературі. Звертаючись до теми київського паломництва, дослідники порушували окремі аспекти даної проблеми: шанування святих, матеріальні дари від паломників тощо. С.Ю. Житеньов встановив фактори, що сприяли відновленню ролі Києва як духовного центру Південно-Західної Русі у другій половині XVII ст. [21]. А. Макаров визначив сакральні пріоритети прочан у Києві в XIX ст., охарактеризував побутові аспекти здійснення прощі: шлях до міста, перебування паломників у Києві, відносини з монастирями тощо [22]. Однак досі не розкрита проблема повсякдення прочан у Києві у XVIII ст., їх перебування поза святинями.

Мета цієї статті полягає у спробі висвітлити характеристики побутування прочан у Києві у XVIII ст. Об'єктом дослідження є немісцеві паломники, які прийшли до Києва на прощу, предметом – особливості їхнього проживання у місті. Важливо розкрити такі завдання: визначити, якою була тривалість перебування паломників у Києві, з'ясувати обставини побутового характеру, проаналізувати випадки девіантної поведінки прочан.

Тривалість проживання паломників у Києві в кожному випадку була індивідуалізованою. Однак, джерела дають змогу говорити про період від одного тижня до місяця. За словами дослідника Олександра Васильєва, небагаті прочани отримували в Лаврі безкоштовне житло на 2 тижні [1, с. 85]. Ці дані верифікуються інформацією архівних джерел XVIII ст. Так, два тижні перебував на богомільні прочанин із Курського повіту Петро Кочетков [17, арк. 3]. Прочанка із міста Севськ, 19-річна Акілина, розповідала, що вона з трьома жінками прийшла на богомільня, однак захворіла й через недугу змушена була залишитись у Києві на деякий час. Жінки, із якими вона прийшла, перебували в Києві близько тижня [16, арк. 2]. Після вшанування лаврських реліквій прочани прямували до інших київських святих, відвідання яких займало чимало часу. Крім того, якщо вони зупинялися на постої у міщанських будинках або ж у монастирях, то мусили ще відпрацьовувати ночівлю і харчування тут, що подовжувало тривалість їх проживання. Для прикладу, у клопотанні до Київської губернської канцелярії паломник з Польщі Григорій Богданов зазначав, що кілька днів він знаходився на прислугуванні у конюшні Києво-Печерської лаври [25, арк. 2].

У Києві прочани ночували здебільшого при монастирських притулках. Приміром, в архівних джерелах є згадки про функціонування у XVIII ст. при Києво-Печерській лаврі притулку – "странноприемномъ отъ лавры состоящемъ доме" [19, арк. 2 зв.], де могли зупинятися богомольці. Йдеться про лаврський готель, який був одним із найдавніших громадських закладів Києва. Анатолій Макаров підкреслює, що у 1858 р. йому виповнилося 800 років. Готель складався із чотирьох корпусів, і тут могли одержати притулок і безкоштовну їжу бідні поклонники [22, с. 53]. За словами дослідника, богомольці також влаштовувались на нічліг на території самої лаври, під відкритим небом [22, с. 49].

Практикувалися постої богомольців у міщанських будинках чи квартирах. Так, богомольці із Стародуба, прийшовши до Києва, жили на Подолі у іконописця Максима Федорова [10, арк. 3]. Підданий Троїце-Сергієвої лаври Михайло Іванов, прийшовши на богомільня до Києва, проживав у київського міщанина Стефана Пожегуна [15, арк. 2]. За це люди подеколи відпрацьовували у господарствах киян: носили їм воду з Дніпра, працювали на городках чи просто прислужували господарям.

Характерно, що люди, які вирушали до Києва під означенням паломників, інколи мали на меті вирішення особистих питань чи почати нове життя. Статус прочита-

нина полегшував процедуру оформлення подорожі в інше місто, а почасти був єдиним способом легального відлучення від місця постійного проживання. Відтак, люди залишалися у Києві, наймаючись на роботу у господарствах киян. Приміром, 18-річна Агафія Іванова з Фастова, яка прибула на богомільня у 1761 р., прислужувала у киян: "на службі у Києві в Нижньому місті на Подолі у місцевого жителя тесляра Кіндрата...", та у Подільського жителя Івана Страшевського, а потім у священика церкви Введення Господнього Іоанна Калінського" [7, арк. 2]. 25-річний Наум Гребениченко із Ромнів також називав себе прочанином і свідчив, що "жив із найму у відставного канцеляриста Степана Киселевського на Подолі, від якого отримував гроші за домовленістю" [11, арк. 5]. Михайло Буславський, 47-річний паломник з Ніжина, прийшов на прощу разом з трьома товаришами. Вони повернулися додому, а Михайло залишився у Києві заробляти на життя [12, арк. 3 зв.].

Судячи із свідчень паломників, вони найчастіше залишалися на ночівлю у жителів Подолу. Це логічно виходило із специфіки сакрального маршруту прочан у Києві, який починався із вшанування святих Києво-Печерської лаври й завершувався відвіданням реліквій Софії Київської, Михайлівського Золотоверхого монастиря та святих Києво-Подолу. Щоправда, біля Печерської лаври розквартировувалися солдати київського гарнізону, у помешканнях яких також часто зупинялись паломники. Зокрема, у капітана Київського гарнізону Максима Алексєєва у вересні 1779 р. упродовж трьох тижнів проживала прочанка із Севська Акілина Гаврилівна [16, арк. 2]. Калузький міщанин Олексій Ващенко зупинявся у батальйонного солдата Івана поблизу Пустинно-Миколаївського монастиря [9, арк. 1]. Заможніші прочани могли собі дозволити ночівлю в орендованих квартирах. Так було із секретарем Малоросійської колегії Михайлом Лустою, який приїжджав у серпні 1777 р. до Києва на богомільня [18, арк. 2].

Зазначимо, що відносини таких постояльців із киянами не завжди були хорошими. Іноді виникали конфліктні ситуації, які ми відносимо до девіантних. Так, у фондї Київської Губернської канцелярії зберігається ряд справ кримінального характеру, відкритих по відношенню до людей, які прийшли у Київ на богомільня та потрапили у сутики з міщанами, здебільшого – через крадіжки їхнього майна чи непристойну поведінку. Оскільки такі особи порушили встановлені норми, починалося слідство по відношенню до них. Саме ці документи збереглися, їх частка становить близько 5% по відношенню до загальної кількості збережених матеріалів про паломників.

Жителька Глухова Марія Дмитрівна Свистуненко у 1766 р. разом із десятьма жінками прийшла до Києва для богомільня [4, арк. 2]. Однак, додому з товариством вона не повернулася, а знайшла у місті підробіток: працювала на будівництві, а взимку – прала. Потім прийшла найматися на земельні роботи на Печерську, ночувала у каноніра, у якого зі скрини викрала жіночу спідницю, дві сорочки і 1.5 рубля грошей. Після цього жінка пішла у Нижнє місто, де напилася горілки і "чинила блуд" із солдатом Стародубського піхотного полку Захаром Поповим на квартирі, що знаходилась у рейтарській слободі. Також Марія ночувала в конюшні, де "чинила з Поповим блудодіяння" [4, арк. 2 зв.].

Інший документ розповідає про покарання батогом прапорщика у відставці Спиридона Коленова та про відправку у Казанську духовну консисторію священика Василя Нікіфорова. Вони прийшли у Київ на богомільня, зупинилися на квартирі у тещі померлого сержанта Київського гарнізону Ширяєва та вкрали гроші у третього постояльца на цій квартирі – ніжинського купця. На ви-

крадені гроші чоловіки пішли пити вино у шинок, де і були затримані вартовими [5, арк. 3 – 8].

Траплялися приклади викрадення паломниками церковного майна. Так, у червні 1756 р. у Київ на богомілья прийшов 18-річний Іван Сілін із Стародуба разом із трьома товаришами. 27 червня чоловік пішов у Михайлівський Золотоверхий монастир і там вчинив крадіжку: вкрав гроші та срібні перстні під час літургії [10, арк. 3]. Для розгляду крадіжки Івана Сіліна було затримано і відправлено у Київську полкову канцелярію. Житель міста Ромни Наум Гребениченко у 1763 р. прийшов у Київ для богомілья й деякий час наймитував у відставного військового канцеляриста Степана Киселевського. Також чоловік наймався на роботу при церквах, допомагаючи у ремонтних роботах. Під час таких підробітків він придивлявся до церковного майна й одного разу викрав у церкви Покрови Пресвятої Богородиці гроші з-під вітваря, шовкову хустку, ірмологіон та Євангеліє [11, арк. 5 зв.].

Як бачимо, поведінка прочан після вшанування святинь подеколи була зовсім не благочестивою. Побутові фактори домінували у формуванні поведінки людей, яким було складно позбутися гріховних звичок чи утриматися від спокуси. Припускаємо, що однією з причин такої дуальної поведінки людей була відірваність від звичного колективу, або ж його відсутність. Моральні пріоритети у межах групи превалювали над побутовими обставинами, а тому, втративши зв'язок з колективом, людина ставала вразливою перед зовнішніми чинниками. На думку М. Скринника, у персонажа українського бароко була відчутна суперечність між зовнішнім і глибинно внутрішнім. Почасти проявлялась конечна потреба жити за подвійними стандартами [24, с. 155-156]. Підкреслимо, що у процентному співвідношенні такі девіантні випадки значно поступають тим, коли прочани демонстрували гідну поведінку та не потрапляли у схожі казусні ситуації з аморальними вчинками.

З іншого боку, прочани самі нерідко ставали жертвами грабіжників у Києві. Оскільки найбільше богомольців гуртувалося біля Києво-Печерської лаври, то й грабіжники також перебували тут. Почасти злочинці самі були паломниками. Так, у червні 1781 р. було затримано паломника із Лохвиці Петра Каменецького, який викрав у одного із богомольців вузлик з грошиками: "свідчив, що вчора біля церкви у одного незнайомого йому чоловіка витягнув з хусткою грошей вісімнадцять копійок" [20, арк. 2]. У серпні 1776 р. біля Києво-Печерської лаври затримали 47-річного жителя Ніжина Михайла Буславського, який також викрадав майно із кишень богомольців [20, арк. 2]. Чоловік свідчив, що він прийшов у Київ на прощу й залишився для заробітку. Як бачимо, спосіб заробляння грошей не завжди співпадав із принципами християнського благочестя. Ці приклади вкотре демонструють дуалізм у матеріальних та моральних цінностях барокової доби.

Чимало паломників, дійшовши до Києва, знемагали фізично та фінансово і залишалися у місті жебракувати або жити у місцевих притулках. Зокрема, на вимогу Казенної палати у 1783 р. були зібрані відомості про людей, які проживали у притулках-богадільнях Києво-Печерської лаври. Майже п'ята частина проживаючих там людей вказали, що причиною їхнього прибуття до Києва було богомілья. Наприклад, Григорій Михайлов, міщанин з Острога зазначав: "у малолітстві з богомольцями вештався по різних місцях за милостинею. За неможливістю працювати прийнятий у притулок Лаврський" [6, арк. 11 зв.]. Кіндрат Кунцевич, селянин із польського села Вільне, "вийшов з Польщі в малолітстві з богомольцями" [6, арк. 12]. Леонтій Григор'єв, який народився у молдавському місті Ясси, також був привезе-

ний з паломниками [6, арк. 12 зв.]. Аналогічна розповідь була у подружжя селян Григорія та Агафії [6, арк. 13]. Хвороба завадила повернутися разом із своїм товаришем додому й прочанину із села Афанасєве Курського повіту Максиму Кочеткову. Затриманий через відсутність паспорта, він розповідав про себе, що у вересні 1753 року прийшов разом з товаришем Петром Кочетковим у Київ для богомілья. "І через тяжку хворобу, якою захворів у Києві, лежав хворий за Києво-Печерською фортецею на базарі поблизу торговельних лавок при смерті три тижні, де даний йому паспорт з іншими його речами невідомо ким був у нього украдений, а товариш, залишивши його при хворобі, пішов із Києва додому" [17, арк. 3].

Вищенаведені приклади дозволяють говорити про такі соціальні похідні паломництва, як збільшення чисельності жебраків у Києві. Здебільшого слабші люди відставали від гурту, з яким мандрували до Києва, і намагалися самостійно заробити на прожиття з милостині. Соціальні проблеми немічних прочан у Києві турбували радника Київської губернської канцелярії Василя Флеєрова. Він особисто спілкувався із двома хворими жінками з Чернігова та Ніжина, які прийшли у Київ на богомілья, але відстали від товариства, знеслилися і прохали хоч краплі води та одягу [23, с. 208]. Кияни підтверджували, що "багато людей, які сюди зайшли, захворіли, так бідують і, не маючи жодного пристанища і піклування ні від кого, валяючись на ринку біля лавок, передчасно помирають" [23, с. 209]. У зв'язку з цим В. Флеєров наказав монастирям посилити опіку над немічними та хворими людьми та дбати, щоб ніхто не знаходився без притулку, особливо у нічний час [22, с. 52].

Таким чином, побутові характеристики перебування прочан у Києві у XVIII ст. мали як спільні риси, так і диференціювалися в залежності від особистих обставин паломників. У Києві богомольці проживали кілька тижнів, вшановуючи різні святині міста. Ночували вони під відкритим небом, в монастирських притулках, в оселях киян, почасти відпрацьовуючи постій, допомагаючи по господарству міщанам. Нерідко паломники вирішували почати нове життя і залишалися наймитувати у киян. Інколи виникали конфліктні ситуації між киянами та богомольцями на ґрунті побутових справ. Такі випадки демонстрували зворотню сторону амбівалентного повсякдення доби українського бароко. Оскільки потоки паломників прямували до Києва постійно, прочани стали органічною соціальною одиницею в суспільній структурі Києва XVIII ст., взаємодіючи з різними інституціями міста та з пересічними міщанами. Перспективним є подальше дослідження проблеми київського паломництва XVIII ст. з точки зору географічних, соціокультурних, ментальних ракурсів.

Список використаних джерел

1. Васильєв О. Аскетизм як результат паломницької діяльності в Києво-Печерській лаврі // Духовні традиції в українській культурі. Несторівські студії. – К., 2007. – С. 72 – 88.
2. Дело о возвращении по месту жительства в с. Карачевку крестьянина Ерофеева, задержанного в г. Киеве за неимением паспорта (1768 г.). – ЦДІАК України, ф. 59, оп. 1, спр. 5542, арк. 1-5.
3. Дело о выдаче паспорта взамен украденного жене барабанщика 2 Смоленского батальона Торцовою Агафией (1767 г.). – ЦДІАК України, ф. 59, оп. 1, спр. 5219, арк. 1-3.
4. Дело о наказании плетью и отправке по месту жительства в г. Глухов жительницы Свистуненко, обвиняемой в краже вещей у каноникра Картунова и в внебрачном сожительстве с солдатом Поповым (1767 г.). – ЦДІАК України, ф. 59, оп. 1, спр. 5372, арк. 1-18.
5. Дело о наказании плетью отставного подпрапорщика Коленова и об отправке священника Никанорова в Казанскую духовную консисторию, обвиняемых в краже денег у тещи умершего сержанта Киевского гарнизона Ширяева (1767 г.). – ЦДІАК України, ф. 59, оп. 1, спр. 5376, арк. 1-8.
6. Дело о подаче ведомостей о жительствающих в богадельнях Васильковской и на местечку Печерском (1783 г.). – ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 заг., спр. 614, арк. 1-15.

7. Дело об освобождении из-под ареста жительницы м. Фастова Ивановой Агафии, задержанной в Киеве за неимением паспорта (1761 г.). – ЦДІАК України, ф. 59, оп. 1, спр. 3667, арк. 1-3.
8. Дело об отправке в Голутвин монастырь Коломенской епархии монаха Александра, задержанного в г. Киеве за неимением паспорта (1777 г.). – ЦДІАК України, ф. 59, оп. 1, спр. 8118, арк. 1-6.
9. Дело об отправке в Калужское наместническое правление мещанина г. Калуги Ващенко Алексея, задержанного в г. Киеве за неимением паспорта (1781 г.). – ЦДІАК України, ф. 59, оп. 1, спр. 9797, арк. 1-11.
10. Дело об отправке в Киевскую полковую канцелярию жителя города Стародуба Силина Ивана, задержанного за кражу денег из Церкви Киево-Михайловского монастыря (1756 г.). – ЦДІАК України, ф. 59, оп. 1, спр. 2910, арк. 1-25.
11. Дело об отправке в Малороссийскую коллегию уроженца м. Ромны Лубенского полка Гребениченко Наума, обвиняемого в краже вещей из церкви г. Киева и у войскового канцеляриста Киселевского (1765 г.). – ЦДІАК України, ф. 59, оп. 1, спр. 4773, арк. 1-16.
12. Дело об отправке в Нежинскую полковую канцелярию жителя г. Нежина Буславского Михайла, задержанного в Киево-Печерской лавре за неимением паспорта (1776 г.). – ЦДІАК України, ф. 59, оп. 1, спр. 8127, арк. 1-4.
13. Дело об отправке в Переяслав-Рязанскую провинциальную канцелярию жены солдата Сидоровой, задержанной в г. Киеве за неимением паспорта (1771 г.). – ЦДІАК України, ф. 59, оп. 1, спр. 6458, арк. 1-3.
14. Дело об отправке в Переяславскую полковую канцелярию жительницы м. Иркеева Ивановой М., задержанной в г. Киеве за неимением паспорта (1772 г.). – ЦДІАК України, ф. 59, оп. 1, спр. 6772, арк. 1-5.
15. Дело об отправке к киевскому обер-коменданту экономическо-го крестьянина с. Мостищи Московского уезда Иванова Михаила, задержанного в г. Киеве за неимением паспорта (1777 г.). – ЦДІАК України, ф. 59, оп. 1, спр. 6453, арк. 1-3.

16. Дело об отправке по местожительству в г. Севск Гавриловой Акулины, задержанной в г. Киеве за неимением паспорта (1779 г.). – ЦДІАК України, ф. 128, оп. 59, спр. 9008, арк. 1-6.
17. Дело об отправке по местожительству в с. Афанасьево Курского уезда Белгородской губернии однодворца Кочеткова Максима, задержанного в г. Киеве за неимением паспорта (1753 г.). – ЦДІАК України, ф. 59, оп. 1, спр. 2329, арк. 1-8.
18. Дело об увезенных коллежским секретарем Михайлом Лустою во время бытности его в Киеве на богомолии поднесенных ему лично лаврским иеромонахом Онисифором с напитком двух медных фляг (1778 г.). – ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 малов., спр. 513, арк. 1-12.
19. Дело об учинении справки был ли в Лавре на богомолье Елецкого пехотного полку капитан Мартянов (1765 г.). – ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 малов., спр. 153, арк. 1-2.
20. Дело по обвинению выходца из Польши Каменецкого Петра, жителя м. Лохвицы Лубенского полка Бордаченка Семена и казака Злотницкого Даниила в краже денег и вещей у паломников Киево-Печерской Лавры (1781 г.). – ЦДІАК України, ф. 59, оп. 1, спр. 9952, арк. 1-27.
21. Житенёв С.Ю. История русского православного паломничества в X – XVII веках. – М.: Индрик, 2007.
22. Макаров А. Київське паломництво // Київська старовина. – 2001. – № 5. – С. 46 – 58.
23. Протокол Киевской губернской канцелярии о призрении больных и нищих. 1769 г. // Исторические материалы из Архива киевского губернского управления. – К., 1885. – Вып. 8. – С. 215 – 225.
24. Скринник М. Аксіологічний погляд на світоглядні основи українського бароко // Діалог культур. Святе письмо в українських пам'ятках. – К., 1999. – Вип. 2. – С. 155 – 156.
25. Справка с Киевской губернской канцелярии с требованием уведомиться, находился ли в Киево-Печерской лавре на богомолии Григорий Богданов, и не объявлялся ли в оной Лавре его паспорт (1771 г.). – ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 малов., спр. 264, арк. 1-3.

Надійшла до редколегії 16.05.14

Я. Шульга, асп.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ПОВСЕДНЕВНОСТЬ ПАЛОМНИКОВ В КИЕВЕ В XVIII В.: ПРАКТИКИ И ДЕВИАЦИИ

В публикации освещается повседневность паломников в Киеве в XVIII в. Показаны бытовые аспекты жизни паломников в городе и девиантные ситуации.

Ключевые слова: паломники, Киев, повседневность, киевляне, украинское барокко.

Y. Shulga, Postgraduate Student

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE DAILY LIFE PILGRIMS IN KYIV IN THE 18th CENTURY: PRACTICES AND DEVIATIONS

This article analyzes the everyday life of pilgrims in Kyiv in the 18th century. Common aspects of the life of pilgrims in the city and deviant situations are described.

Key words: pilgrims, Kyiv, everyday life, inhabitants of Kyiv, Ukrainian baroque.

Наукове видання

ВІСНИК

КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІСТОРІЯ

Випуск 2(120)

Редактор О.В. Ляпіна

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та дискети не повертаються.

Формат 60x84^{1/8}. Ум. друк. арк. 7,0. Наклад 300. Зам. № 215-7299.
Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № 1 2.
Підписано до друку 28.04.15

Видавець і виготовлювач
Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43
☎ (38044) 239 3222; (38044) 239 3172; тел./факс (38044) 239 3128
e-mail: vpc@univ.kiev.ua
<http://vpc.univ.kiev.ua>
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02